

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Серія “Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки”

Л. П. ПАВЛЕНКО

ДО ДЖЕРЕЛ СЛОВЕСНИХ СКАРБІВ

Навчальний посібник з історії країнської мови

2-е видання, доповнене і перероблене

Луцьк
Редакційно-видавничий відділ
Волинського національного університету імені Лесі Українки
2011

УДК 410.41 + 415.32
ББК 81.2/0+81. 2/2

Серія “Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки”
Серія заснована у 2010 році

Рецензенти:

Сологуб Н.М., доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту української мови Національної академії наук України;
Бойко Н.І., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Павленко Л. П.

До джерел словесних скарбів : навч. посіб. з історії української мови / Лариса Петрівна Павленко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 213 с.

Робота виконана при сприянні Міжнародного фонду «Відродження» і відзначена Великим журі конкурсу, організованого Фондом за програмою «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»

Посібник присвячений одній із важливих проблем сьогодення – становленню, історії та розвитку української мови. У ньому розглядаються питання, пов'язані з родоводом рідної мови, її коренями, розповідається про її близьких і далеких родичів, книгописання, специфіку літературної мови в різні часи.

Для студентів вчителів-словесників, студентів-філологів, учнів загальноосвітніх шкіл, усіх шанувальників рідного слова.

УДК 410.41 + 415.32
ББК 81.2/0+81. 2/2

© Павленко Л. П., 2011

© Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2011

ВСТУП

У час, коли Україна стала на шлях збудови власної суверенної держави, важливим є звернення до наших духовних національних цінностей. Серед коштовностей духу української людності чільне місце посідає мова – нетлінний скарб нашого народу, вияв його національної самобутності, історії, моралі, культури. Нелегкі дороги пройшла українська мова. Переслідувана і гноблена, заборонена зайдами-чужинцями, а часом і зневажена власними дітьми-перевертнями, вона жила, розвивалась, і її чистий та ясний вогонь горів через століття, набирався снаги, щоб жити своїм диханням покоління майбутні й нині суцї.

Одна з найдавніших мов Європи, українська мова є досконалою з боку граматичної будови, багатою своїм словником, виразною й образною щодо засобів передачі найтонших відтінків думок і почуттів. Все це ставить її в ряд найрозвиненіших мов світу. Корені української мови проросли з найдавніших діалектів праслов'янських племен, рясними пагонами розвинулася вона в часи Давньоруської держави і на власне національному ґрунті пізнішої доби. Древнє слово квітами-перлами процвітає в усній народній творчості, у мовних пластах говіркової стихії, у красному письменстві різних часів, у літописній, полемічній, науковій, богослужбовій літературі – в усьому розмаїтті сфер вживання мови.

У кожній мові постійно діють дві закономірності: по-перше, прагнення до сталості, незмінності, по-друге, до розвитку, руху. Рух – основна властивість матерії, всього, що оточує людину. Все, що існує навколо нас, та й ми самі, змінюється. Рух, розвиток – необхідна умова життя людини, природи, суспільства. Без них не було б прогресу, не було б нічого живого. Розвиток, динаміка є також важливими ознаками мови. У ній віддзеркалюється все те, що відбувається в суспільстві, фіксується розвиток мислення людини, риси її ментальності, соціальний досвід. Це як позамовний фактор впливає на становлення й динаміку словникового складу, дуже чутливого до всього, що існує поза мовою. Однак мова й сама прагне до розвитку, тому й змінюється її фонетична система й граматична будова, хоч і не так швидко, як лексичний склад.

Динамічність мови – явище відносне. Мова повинна розвиватися повільно, бо швидкі зміни унеможливили б спілкування. Проте й закостенілість, застиглість мови – теж шкідливі, оскільки позбавляють її життя і перспектив. Отже, тут важлива золота середина.

У цій книжці йтиметься про історичний, або, як прийнято його називати в лінгвістиці, діахронічний, підхід до вивчення української мови. Є спеціальна наука – історія мови, яка досліджує особливості фонетичної і граматичної будови мови від найдавніших часів до сучасного стану, зміни лексичного складу й фразеології, специфіку літературної мови народності і нації. Аналіз мовних підсистем на різних часових зрізах дає змогу глибше пізнати явища сучасної мови.

Ось таке завдання – розповісти про українську мову в її історичному розвитку – ставить ця книжка. У ній розглядаються й питання, пов'язані з родоводом української мови, її коренями, розповідається про близьких і далеких родичів цієї мови. Певну увагу звернено на особливості давніх книг і алфавітів, книгописання, освіти в давнину, специфіку літературної мови в різні часи. Кілька оповідей присвячено джерелам вивчення історії рідної мови, ознайомленню читача з найдавнішими писемними пам'ятками. Слово «пам'ятка» вживається в значенні «твір стародавньої писемності», рідше – «предмет матеріальної культури минулого». Тут є інформація про знайомі чи малознайомі поняття з історії мови і споріднених наук.

Історія мови не тільки сприяє більш свідомому осмисленню законів рідної мови. Вона, крім того, є цінним джерелом вивчення історії українського народу. З цього приводу відомий німецький письменник-казкар і мовознавець позаминулого століття Якоб Грімм писав: «Є живіше свідчення про народи, ніж кістки, зброя та могили, це – їхня мова».

Сподіваємося, що книжка викличе ваш інтерес до питань історичного розвитку української мови, допоможе глибше пізнати її. Кажуть, хто не знає і не шанує свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Тож будьмо гідні прекрасного майбутнього Української держави, її величного духу, її мови!

Оповідь перша
РОДИНА БЛИЗЬКА І ДАЛЕКА

Твоє пагіння – світловоди
Із надр   спресованих століть.

Людмила Таран

Чи знаєте ви свій родовід? Хто були ваші діди, прадіди, прапрадіди, пращури далекої минувшини? Простежити цей зв'язок, чи родове, або генеалогічне, дерево, до п'ятого – шостого покоління є справою не дуже простою. Адже ланцюжок кривних родичів веде в глибини століть. Кожна людина, за влучним висловом Олександра Герцена, "спирається на генеалогічне дерево, корені якого тягнуться до Адама".

Своєрідні "родинні" зв'язки можна встановити між мовами, які мають близькі чи подібні структурні компоненти. Порівняльно-історичний метод наукових досліджень, яким успішно послуговується історичне мовознавство, дає змогу вивчити різного ступеня спорідненість між мовами багатьох народів Європи й Азії.

За походженням, тобто за генетичними зв'язками, мови світу об'єднуються в сім'ї. Індоевропейська мовна сім'я – одна з найбільших у Євразії. Протягом останніх п'яти століть мови цієї сім'ї поширилися також у Північній і Південній Америці, Африці, Австралії.

Підставою для визначення родинної спорідненості людей є подібність їх зовнішньої і внутрішньої характеристик (кольору очей, волосся, рис обличчя, постави, вдачі тощо), які можуть виявлятися і через декілька поколінь у певній родині. Так і з мовою. Чим далі в глибину століть проникає дослідник, тим більше подібного він знаходить у різних мовах, причому ця подібність виявляється не в поодиноких епізодах, а в послідовних лексичних, фонетичних і граматичних аналогіях, що дозволяє кваліфікувати такі мови як мови-родичі. Передусім спорідненість мов, які мають спільні, зокрема індоевропейські, корені, можна простежити на словесному рівні. Порівняйте, для прикладу, слова, які належать

мовам однієї мовної сім'ї:

Укр. *дим*, рос., блр. *дым*, п.,ч. *dym*, лат. *fūmus*, д.-інд. *dhūmdh*.

Укр. *жаль*, п. *žal*, лит. *gelà* «біль, жаль».

Укр. *залізо*, рос. *железо*, лит. *geležis*, прус. *gelso*.

Укр., блр. *мурашка*, рос. *муравей*, п. *mrówka*, блг. *мрава*, лат. *formica* < **mormi(ca)*¹.

Укр. *новий*, блг. *нов*, ч., словц. *NOVÝ*, лат. *novus*, д.-прус. *nauns*, д-ірл. *naue*.

Індоевропейська мовна сім'я складається з 16 груп. Найпоширеніші з них – слов'янська, анатолійська, індійська, іранська, грецька, італійська, германська, балтійська. До індоевропейських належать такі відомі й авторитетні у світі мови, як англійська, німецька, французька, іспанська, італійська, хінді. Мовні групи можуть складатися і з однієї, і з більшої кількості мов. Так, до індійської групи, за підрахунками вченого-мовознавця Олександра Реформатського², входить близько ста мов, до балтійської – всього чотири, а до вірменської – тільки одна з її давнім і новітніми варіантами. Великими мовними об'єднаннями є, крім індоевропейських, семіто-хамітські, кавказькі, фінно-угорські, тюркські, монгольські, китайсько-тібетські мови. Серед мов індоевропейської сім'ї більшість – живі, тобто такі, якими користуються і дотепер. Але представлені в цій сім'ї і вже неіснуючі, мертві мови: санскрит (мова давніх індійських священних книг), латинська, пруська, старослов'янська та деякі інші.

Історія мов індоевропейської сім'ї сягає дуже давніх часів розвитку світової цивілізації, коли приблизно в V – IV тисячоліттях до н.е. існувала прадавня індоевропейська етнічна єдність, прабатьківщиною якої орієнтовно була територія з центром на причорноморських землях. Давні індоевропейці розселялися в напрямі Центральної і Північної Європи, Закавказзя, Ірану. Мовні факти підтверджують не лише генетичну спорідненість багатьох народів, наприклад: д.-інд. *duhitā*, прус. *duckti*, лит. *duktė*, укр. *дочка*. Навіть

¹ Ця зірочка, або астериск, означає, що слово після неї не засвідчене писемними пам'ятками, а відтворене гіпотетично на підставі наукового аналізу мовних форм у різних мовах.

² Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – С.407.

прабатьківщину індоєвропейського етносу окреслюють за лінгвістичними даними. Зокрема, праіндоєвропейська назва риби лосось *-*laks-, *laksos*.

В інших мовах індоєвропейської сім'ї це найменування є дуже подібним, що й визначає ареал, в межах якого ця риба відома: укр., рос. *лосось*, лит. *lāsis*, д.-в.-нім. *lahs*.

Один із діалектів праіндоєвропейської мови трансформувався в протослов'янську мову, а та, у свою чергу, змінилася до III тис. до н.е. у праслов'янську (спільнослов'янську) мову, що стала предком усіх слов'янських мов. Ця назва умовна, бо невідомо, як давні слов'яни на зорі виділення їх із спільності називали себе. Назва «слов'яни» з'явилася досить пізно. Різні племена стародавніх слов'ян довгий час були представлені в історії лише однією групою з їхнього складу – венедями чи венетами. Найбільш давня писемна інформація про слов'ян, правда, не дуже чітка й виразна, сягає V ст. до н.е. і належить старогрецькому історикові Геродоту. Пізніше слов'янські племена як об'єкт історичного опису згадуються у творах старогрецьких і римських письменників початку I тисячоліття – Плінія Старшого, Таціта, Птолемея Клавдія, які називали наших предків великим народом. Про слов'ян писали історики Прокопій Кесарійський та Йордан. Вони дали вже розгорнуті описи життя слов'ян середини I тисячоліття, тобто того часу, коли окремі слов'янські племена виділилися з єдиної праслов'янської основи. В цю пору утворюються їх племінні мови. Історики тих часів оперують такими найменуваннями стародавніх слов'ян, як венеди, анти, словени. Давні хроніки слов'янських народів, іноземні джерела одностайно підкреслюють єдність походження і цих народів, і їхніх мов. Київський літописець Нестор теж підкреслював мовну спорідненість слов'янських народів: **Бѣ единъ азъкъ словенскъ: словени, иже седяху по Дунаевѣ, ихъ же пригаша угри, и моравѣ, и чеси, и ляхове, и поляне, яже ныне зовомая Русь. Сѣмь бо первое преложены книги моравѣ, яко прозвася грамота словенская, яже грамота есть в Руси и в болгарехъ дунайскихъ.**

Праслов'янська мова пережила тривалу історію від розпаду індоєвропейської мови-основи до трансформації в окремі слов'янські мови, які

сформуватися в її надрах. У праслов'янській склалися ознаки, риси, спільні для всіх чи більшості слов'янських мов. У ній відбулися важливі фонетичні зміни, що привели до появи голосних і приголосних, основний корпус яких і успадкований українською мовою. Вибудувалася досконала граматична система, засвоєна більшістю слов'янських мов. Внаслідок використання власних словотворчих ресурсів і запозичень формується лексичний склад спільнослов'янської мови, що й тепер дає можливість нам легко спілкуватися з представниками різних слов'янських народів. Славісти¹ всього світу за важливе завдання своїх досліджень ставлять укладання праслов'янського лінгвістичного атласу. Підраховано, що праслов'янський лексичний фонд складає не менше чверті всього словникового запасу мовців. Найбільший прошарок спільнослов'янської лексики становлять слова, що характеризують живу й неживу природу, яка оточує людину, часові поняття: *година, дятел, залізо, земля, зима, комар, літо, море, небо, поле, потік, риба, роса, тінь, тополя, яблуня*. Чимало слів праслов'янського лексичного фонду характеризують життя людини – сімейне, господарське, громадське: *борона, віче, вождь, князь, мати, плем 'я, серп, сестра, слуга, суд*. Ряд древніх слів стосується духовного, інтелектуального життя наших предків: *Бог, душа, милість, мисль, мудрий, пам 'ять, свобода*.

Висновки про спорідненість слов'янських народів підкріплюються спостереженнями за системою фразеологізмів – стійких словосполучень і крилатих висловів. Спробуйте зіставити українські фразеологізми з однотипними одиницями інших слов'янських мов. Їхнє спільне коріння – незаперечне:

Ч. *leje jako z konve* – укр. *ллє як з відра*;

п. *leje jak z cebra*;

п. *wystawić czerwonego koguta* – укр. *пустити червоного півня*; рос. *пустить красного петуха*;

ч. *každý pták své hnízdo chváli* – укр. *кожен птах своє гніздо хвалить*;

---

¹Славісти - вчені, які працюють у галузі славістики. Славістика - сукупність наукових дисциплін, що вивчають мови, літератури, фольклор, історію, матеріальну і духовну культуру слов'янських народів.

блг. *всяко птиче гнездато си хвали;*

блг. *обещавам златни планини – укр. обіцяти золоті гори;*

с.-х. *имати зуб на некога – укр. мати зуба на когось:*

п. *darowanemu koniowi nie patrzy się w ZĘBY – укр. дарованому коневі в зуби не дивляться;*

с.-х. *поклону коњ се зуби не гледају,*

болг. *на харисан кон зъбите не се гледат;*

с.-х. *чувати как очи у глави – укр. берегти як зіницю ока;*

ч. *obetní beranek – укр. офірний цап.*

Дві останні пари фразеологізмів свідчать не лише про давню лінгвістичну основу слов'янських мов, а й про спільні запозичення із загальноєвропейського культурного фонду.

Праслов'янська мова розпалася приблизно у V–VII століттях н.е. на окремі мови (точніше, протомови) внаслідок того, що давні слов'янські племена розселилися на великі території Європи. Внутрішні зв'язки між цими племенами послаблювалися, їхні племінні діалекти розвивалися більш-менш ізольовано, зберігаючи деякі давні риси і набуваючи нових властивостей. Таким чином, створювалися умови для набуття кожним з діалектів специфічних звукових, лексичних і граматичних характеристик, що врешті-решт оформило племінні, а потім територіальні діалекти в окремі, самостійні мови.

За існуючими науковими славістичними традиціями всі сучасні слов'янські мови поділяються на три великі підгрупи: східнослов'янську, західнослов'янську і південнослов'янську, які мають свої специфічні ознаки.

До східнослов'янської мовної підгрупи належать українська, російська і білоруська мови. Вони поширені на Східноєвропейській рівнині на північ від Чорного і Каспійського морів, Кавказького хребта, на схід від рік Прут, Дністер, Сян, Буг, Німан, від західних схилів Карпат, Балтійського моря і Ладозького озера. В Азії територія поширення російської мови сягає від Паміру і кордонів з Китаєм до Північного Льодовитого океану, охоплює Сибір, Середню Азію, Далекий Схід до

побережжя Тихого океану, Курил. Українська, російська й білоруська мови звучать у багатьох країнах світу: і там, де живе корінне населення – носій цих мов, і в діаспорі.

Східні слов'яни після розпаду праслов'янської єдності мешкали на великих територіях від басейну Західної Двіни до Дніпра, від Побужжя, Волині до Оки та Дону. Предками сучасних східних слов'ян були племена словенів, кривичів, в'ятичів, радимичів, дреговичів, полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів, хорватів.

Українську, білоруську і російську мови об'єднують в одну підгрупу фонетичні, граматичні й лексичні ознаки.

Найважливішими спільними звуковими рисами цих мов є:

1. Вимова давніх сполучень **кв, гв** як **цв, зв**: *цвіт, зезда*. Порівняйте з польськими *kwiat, gwiazda*.

2. Наявність повноголосних сполучень **оро, оло, ере**: *берег, горох, жолоб, молоко*. В інших слов'янських мовах повноголосся відсутнє: ч. *hrach, žlab, břeh*; п. *groch, mleko, brzeg*.

3. Вживання шиплячих **ж, ч** на місці колишніх **ти, дй**: *свеча¹, свічка, межа*. Спрощення звуків **д, т** у групах **дл, тл**: *моло, горло, рало*. Порівняйте з польськими *mydło, gardło, radło*.

У сфері граматики три східнослов'янські мови об'єднує втрата такої числової форми, як двоїна, скорочення способів вираження минулого часу, яких у праслов'янській мові було чотири тощо.

Лексичний склад української, білоруської й російської мов теж має багато спільних одиниць, відсутніх в інших слов'янських мовах: укр. *колодязь, птиця, творчість*; блр. *колодзеж, птушка, творчасць*; рос. *колодец (колодезь), птица*,

---

¹ Звукосполучення **дй** у багатьох формах української мови має відповідник **дж**, відсутній в інших східнослов'янських мовах: укр. *воджу*, рос. *вожу*. Лінгвісти цю звукову рису вважають одним із доказів давності української мови, фонетичні ознаки якої формувалися ще в праслов'янську добу.

творчество.

У межах своєї підгрупи найбільшою мірою з українською споріднена білоруська мова. Серед найвиразніших українсько-білоруських спільних ознак є вживання фрикативного – (щілинного) [ɣ] (він відрізняється від російського [ɣ] та українського, наявного в кількох десятках питомих і запозичених слів типу *танок, гудзик, гедзь, герлига, ґрунт, туля, Гданськ, Гренландія*): *багатий – багаты, гора – гара*; нескладотворчого [y] наприкінці складу: *писав, дівчина* (фонетичне: *писау, діучина*) – *пісау, дзяучына*; твердого [ч]: *чорний, чистий – чорны, чысты*, приставних приголосних: *вухо –вуха*; зміна давніх сполучень приголосних з й у м'які довгі приголосні: *сіллю, життя – соллю, жицце*; ствердіння приголосних: *голуб*; чергування приголосних *г, к, х* із *з, ц, с*: *луг - в лузі, мука – муці, муха – мусі, луг – в лузе, мука – муцэ, муха – мусе* та ін. Близьким є лексичний склад двох мов: *батько - бацька, огорожа - агарожа, стіна – сцяна, тиждень – тыдзень, вапно – вопна, обрус – абрус, будувати – будаваць, цибуля – цибуля, танок–ганак* тощо.

Західнослов'янську підгрупу складають чеська, словацька, польська, лужицька (верхньо- і нижньолужицька), мертва полабська мови. Вони поширені в Чехії і Словаччині, Польщі, Німеччині, частково в Україні, Білорусії, Литві. Особи, які користуються західнослов'янськими мовами, проживають також на території США, Канади, Австрії, Австралії, Угорщини, Франції, державах колишньої Югославії. В основному мови цієї підгрупи є офіційними мовами відповідних держав. Виняток – лужицька (сербо-лужицька). Сучасні лужичани є нащадками тих слов'янських племен, які жили між басейнами німецьких рік Одера і Ельби. Трагічна доля спіткала полабську мову. До речі, походження слова «полабський» виводиться від сполуки «по Лабі» (Лабя – слов'янська назва ріки Ельба). Полабська мова зникла в кінці ХУІІІ ст., асимільована німецькою мовою, її історія-попередження застерігає нас усіх від байдужості до своєї мови. Її історичної долі, традицій та перспектив. Славісти вважають, що близьким до полабської мертвої мови є кашубський діалект польської мови.

Західнослов'янські мови об'єднує ряд рис, перш за все фонетичних:

1. Збереження вимови **кв, гв** перед голосними **і, е, а**: •

п. *kwiat, gwiazda*; ч. *květ, hvězda*.

2. Зміна сполук **тй, дй** в **ц, з, дз**:

п. *swieca, miedza, wracać*; словц. *svieca, meaza, vracat'*.

3. Вимова **дл, тл**:

п. *radlo, mydlo, plotl*; ч. *radlo, myaio, pletl*.

4. Постійний наголос. В усіх східно- і південнослов'янських мовах наголос рухомий і різномісний: *земля, землі, зéмлі*. У польській мові наголос падає на передостанній склад: *budówa, wiósna, nazwisko* "прізвище". У чеській мові завжди наголошується перший склад: *ókno, nédaleko, mátká*

До південнослов'янської підгрупи входять болгарська, сербська, хорватська, македонська, словенська мови. Сюди ж належить найдавніша літературна мова слов'ян – старослов'янська. Названі мови поширені на Балканському півострові і прилеглих до нього землях. Проте вони існують також і на території Греції, Албанії, Австрії, США, Канади, Австралії. Єдність цих мов менша, ніж східнослов'янських чи західнослов'янських. Головними характерними рисами мов цієї підгрупи є:

1. Зміна давніх початкових звукосполучень **ор, ол** перед приголосними в **ра, ла**, а не в **ро, ло**, як в інших слов'янських мовах; блг. *лакът*, мак. *лакот*; ч. *loket* – рос. *локоть*.

2. Розвиток колишніх носових голосних в **е**: блг., мак. *пет* – укр. *п'ять*.

Крім того, деякі мови цієї підгрупи можуть мати спільні характеристичні ознаки. Так, і сербська, і хорватська, і словенська мови успадкували давній тонічний наголос, пов'язаний з колишнім, ще праіндоєвропейським розрізненням довгих і коротких голосних. У болгарській і македонській мовах втрачена іменна словозміна. Значення відмінків у них передається не закінченнями, як, зокрема, це прийнято в українській мові, а за допомогою порядку слів чи прийменників: блг. *ето книгите на брат ми* – укр. *це книги*

мого брата.

Новітній науковий, зокрема комп'ютерний, аналіз вносить корективи до традиційною поділу слов'янських мов за їхніми типологічними ознаками, ступенем спорідненості. Відповідно до цих досліджень українська мова вважається найближчою до білоруської мови, далі за подібністю йдуть польська, словацька, чеська, російська та інші мови слов'янського світу.

У різні часи кількість слов'янських мов та їхнє співвідношення змінювалися. Наприклад, предком кашубської мови була поморська. Серби і хорвати об'єдналися в мовному відношенні лише в ХІХ ст. Внаслідок цього утворилася сербо-хорватська, чи хорвато-сербська, мова. А македонська літературна мова сформувалася тільки в ХХ столітті. Як ми вже згадували, в результаті активної германізації полаби втратили рідну мову й перейшли на німецьку.

Про мовну спорідненість свідчать не лише лексичні паралелі, як це видається на перший погляд, а й близькі фонетичні й граматичні риси. Не завжди ці «родинні» зв'язки мов можна простежити, послуговуючись фактами писемної мови-праматері. Нам не відомі пам'ятки праслов'янської писемності, але ми користуємося старослов'янськими текстами, написаними найдавнішою літературною мовою слов'ян. Багато особливостей лексичної системи, фонетичної і граматичної структур цієї мови зберегли стан, близький до праслов'янської мови періоду її розпаду. Так само вчені, які досліджують романські мови, вивчають давні тексти, писані латинською мовою. Латинь – мова творів Цицерона, Вергілія, Горація – є праматір'ю таких сучасних мов, як французька, італійська, румунська, молдавська.

Спорідненість між мовами може бути більшою й меншою. Звичайно, українська мова ближча до інших слов'янських, ніж до неслов'янських мов індоєвропейської сім'ї. Але навіть зважаючи на віддаленість слов'янських і неслов'янських мов, лінгвісти-історики констатують їхню певну спорідненість із балтійськими мовами. Припускають, що в нашій історії, очевидно, в пору розпаду праіндоєвропейської єдності, був час, коли предки сучасних слов'ян активно контактували з балтами і розвиток цих етносів був досить близьким. Головним

доказом цього є мовні факти. Деякі гідроніми (назви водних об'єктів) нинішньої України, Білорусії, Росії мають балтійське походження. Наприклад: *Полтва, Уна, Жиздра, Лопань*. Такі свідчення є і в сучасних лексичних співвідношеннях:

укр. *вівця*, рос. *овца*, лит. *avis*;

укр. *ніч*, рос. *ночь*, лит. *naktis*;

укр. *ворота*, рос. *ворота*, ЛИТ. *VARTAI*;

укр. *білий*, рос. *белый*, лит. *bāltas*.

Інколи, судячи навіть із наведених прикладів, зв'язки спорідненості можуть бути затемнені: слова відповідно до специфіки кожної мови підлягали змінам, реагували на звукові і граматичні правила й закономірності, що діяли в цих мовах.

Так через поступальні перетворення діалектів у самостійні мови в колі близьких і далеких «родичів» сформувались і розвинулись звукова й граматична системи, словник і функціональні характеристики сучасних слов'янських мов.

Оповідь друга
НЕВ'ЯНУЧИЙ ПРАДАВНИЙ МОВИ ЦВІТ

України великої слово —

Скарб народом перейдених літ.

Олекса Ющенко

У середині I тисячоліття н.е. з давньої спільнослов'янської мовної єдності виділилися окремі протослов'янські мови, які ще в надрах праслов'янщини на рівні діалектного членування формували свої фонетичні, лексичні й граматичні особливості. Приблизно з цього часу веде свій відлік давня протоукраїнська мова. Поняття «протоукраїнська», на думку відомого вченого-україніста Юрія Шевельова, окреслює той перехідний стан (а тривав він кілька століть) від праслов'янської спільності до власне української мови з чітко окресленими, тільки їй притаманними рисами. Давня українська мова, безперечно, значною мірою відрізнялася від сучасної української мови і звуковим складом, і словником, і морфологічною й синтаксичною будовою. Але це вже була мова зі своїми специфічними ознаками, які в XI – XII ст. чітко відрізняли її від інших слов'янських мов. Нею користувалися давні племена росів. Народ цей споконвічно жив на великій території від Дністра і до Дніпра; горнулися до нього й слов'янські племена Причорномор'я і Подунав'я. "Руськими" могли називатися також племена, колонізовані русичами.

У IX ст. наші предки українці-русичі мали вже свою державу – Київську Русь. Корінь *русь - / рось -* утворював похідні самоназви давніх українців – *руси, росичі, русини*. Остання з них і донині зберігається в Галичині, Закарпатті та в деяких регіонах зарубіжжя, заселених українцями. Синонімічне до «Русь» слово «Україна» з'явилося в пізніші часи. Його вперше засвідчує Іпатіївський літопис під 1187 роком: **...Плакашєся по немъ вси переяславци, бѣ бо князь добръ и крѣпокъ на рати, и мужьствомъ крѣпкимъ показаяся и всякими добродѣльми наполненъ, о немъ же Украина многа постона.** Згадується це слово і в пізніших джерелах. У багатьох контекстах воно відповідає поняттю, що

окреслює південно-західні землі – подільську, переяславську, волинську, галицьку, але може вживатися із значенням "край". Спроби пов'язати слово "Україна" зі словом "окраїна" є абсолютно ненауковими, їх спростовують закони фонетичної і словотвірної організації мови. Та й який народ може сам назвати свою землю окраїною? Походження слова до кінця не з'ясоване, але найбільш імовірним видається його зв'язок із словом "край", тим більше, що у фольклорі "Україна" найчастіше вживається саме в цьому значенні, як і в значеннях "батьківщина", "країна", "рідна земля".

Тривалий час як синоніми до назв пізнішого походження "Україна", "український" вживалися слова "Малоросія", "малоруський". Як пише Євген Маланюк, ці назви з'явилися в грамотах візантійсько-грецьких патріархів¹. У психології античних греків "велике", як із зерна, проростало, народжувалося з "малого". Тому вони "малою Грецією" (мікра Еллада) називали метрополію, а "великою Грецією" (мегале Еллада) – ширше коло своїх державних територій і впливів (у тому числі й колоній). Ту ж саму термінологію вживала культурно-грецька Візантія і щодо Київської Русі: "мікра Росія" ("мала Русь") – для метрополії, генетичного осередку, а "мегале Росія" ("велика Росія") – для колоній, зокрема північних (Суздаль, Володимир).

Русини-українці мали свої міцні, глибокі корені, свою давню історію. Назва "Русь" залишилася за Україною тоді, коли в ній владарювала Польсько-Литовська держава. Принагідно скажемо, що в часи польсько-литовського панування як державна мова, що обслуговувала потреби урядових канцелярій, суду, використовувалася "руська" мова – так називалася тодішня книжна українська мова.

Відомий український науковець, історик із світовим авторитетом Михайло Грушевський свою основну працю назвав "Історія України-Руси", де використав ці два поняття як однозначні.

---

¹ Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. – К.: Обереги, 1992. – С. 65.

Русичі-українці користуються мовою, яка за своїм походженням належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Українська (в різні часи її ще називали руська, малоруська, козацька, русинська) мова – не тільки одна з найдавніших, а й найрозвиненіша на Європейському континенті. Крім власне території України, вона поширена в суміжних областях Росії й Білорусії, на Кубані й Далекому Сході. Нею користуються вихідці з наших земель, які проживають у Польщі, Чехії, Словаччині. Розкидала доля українців і по заокеанських світах – живуть вони в США, Аргентині, Канаді, Англії, Австралії. За кількістю мовців серед усіх слов'янських мов українська посідає друге місце.

Як кожна мова, що претендує на світовий авторитет, українська мова не лише є давньою за своїм походженням; вона характеризується багатством лексичного складу, досконалістю граматичної будови, різноманітністю функціонально-виражальних засобів, гармонією й мелодійністю звучання. Найповніший одинадцятитомний Словник української мови налічує близько 135 тисяч слів. Це відповідає лексичному рівню найрозвиненіших мов світу, хоча названа лексикографічна праця не охоплює діалектизмів, більшості галузевих слів, що теж значною мірою поглиблюють мовний "океан".

Одним з найдоказовіших аргументів на користь багатства виражальних засобів мови є можливість лексичної одиниці називати різні значення і навпаки – входити в синонімічні ряди. Словники, зокрема, фіксують більше тридцяти слів-синонімів, які відповідають поняттю "говорити": *розмовляти, казати, мовити, балакати, гомоніти, базікати, мимрити, молоти, плести, верзти, варнякати, бесідувати, плескати, гла-голити, торочити, баяндраси точити, теревені правити* тощо. Можливість слова бути багатозначним, тобто виконувати функцію найменувань різних явищ, можна проілюструвати такими прикладами вживання слова **зелений** в багатьох значеннях чи з різними відтінками значень:

1. Найменування кольору:

Перемежовуються зелений, і сірий кольори у погляді Стадницького
(Михайло Стельмах).

Який має колір трави, листя: *Місто Київ - **зелен** сад,*
Золотавий листопад (Платон Воронько).

2. Зроблений із зелені:

*Густі садки пишаються своєю красою, земля - своїм **зеленим** килимом* (Панас Мирний).

Який заріс зеленню:

***На зеленому** горбочку,
У вишневому садочку
Притулилася хатинка* (Леся Українка).

3. Недозрілий, недоспілий:

*Дивіться: вересень, а овес ще майже **зелений*** (Олесь Гончар).

4. Хворобливо блідий:

*Настала ніч. У келії Марін
Вже ждав мене.
Блідий був, аж **зелений*** (Іван Франко).

5. Який не має життєвого досвіду:

*Переважає більшість робітників були **зелені** молодики*
(Юрій Смолич)

Крім того, це слово зі специфічними значеннями вживається в таких стійких словосполученнях:

***Зелене** мило* – рідке мило зеленкувато-бурого кольору, що використовується як дезинфікуючий засіб.

***Зелений** стіл* – стіл, покритий зеленим сукном і призначений для гри в карти.

***Зелений** чай* – різновид чаю, що дає зеленкувато-жовтий, дуже запашний настій.

***Зелене** будівництво* – створення парків, скверів, озеленення вулиць.

***Зелене** добриво* – свіжа рослинна маса, яку заорюють в ґрунт для підвищення його родючості.

Зелений борщ – борщ, у який кладуть як основний компонент весняну і літню зелень, зокрема щавель.

Зелений конвейєр – планове використання зелених соковитих кормів для відгодівлі худоби.

Зелений корм, зелена маса – трав'яниста рослинність, яку згодовують у свіжому вигляді худобі і птиці.

Зелена неділя (кличальна неділя) – день, яким починаються Зелені свята.

Зелені свята – одне із свят православної церкви, супроводжується прибиранням осель і подвір'я зеленню.

Зелений театр – літній театр.

Зелений горошок – недостигле насіння гороху, яке використовується у свіжому чи консервованому вигляді як приправа до страв.

Давати зелену вулицю – пропускати поза чергою, створювати сприятливі умови для когось, чогось.

Зелений змій – алкоголь, алкогольні напої.

Українську народність, а потім і націю позбавляли права на державність її мови в різні часи. Заборонена в роки панування Петра I, Катерини II, урядами Росії, Польщі, Австро-Угорщини, декретами і циркулярами, гласними і негласними стагнаційними заходами, байдужістю і зневагою, мова вижила. Жила вона в давніх піснях і думах, інтермедіях і сатиричних віршах, у красному письменстві й публіцистиці – в усьому багатстві функціональних стилів.

Основні ознаки української мови почали формуватися дуже давно, деякі – ще в глибинах спільнослов'янської єдності. Найвиразнішими фонетичними рисами, які відрізняють її від інших у колі споріднених мов, є чергування давніх **о**, **е** з **і**: *кінь* – *коня*, *піч* – *печі*, *міст* – *моста*; наявність звука **і** на місці давнього **ѣ** (у російській мові в цій позиції звучить **е**): **лѣсъ** – *ліс, лес*; **вѣтръ** – *вітер, ветер*; **сѣно** – *сіно, сено*; **мѣдъ** – *мідь, медь*; ствердіння колись м'яких приголосних: *море, тихо, поле, синій, земля*; щілинний глотковий звук **г**¹: *гіркий, гарний, годі, гість*;

---

¹ Як відомо, в українській мові вживається і проривний задньоязиковий звук **г**: *гава, гудзик, гедзь*.

звук **дж**, **дз**: *джерело, бджола, дзвінок, дзеркало*; нескладовий **у**, який вимовляється в кінці слів чи складів перед приголосними: *пішо[у], пи[у], во[у]к, жо[у]тий, напо[у]нити*; перехід **е** в **о** після шиплячих та **й** перед твердими приголосними: *женатий – жонатий, пиено – пионо, щєка –щока, чернило – чорнило, єго – його*; подовження приголосних на місці давніх сполучень приголосних з **й**: *зілля, весілля, збіжжя, знання, життя*.

Важливими морфологічними ознаками української мови є кличний відмінок із специфічними формами вираження: *матусю, Іване, Маріє, добродію, земле, радосте*; закінчення **-ові, -еві** в давальному й місцевому відмінку однини іменників чоловічого роду: *братові, гостеві, учителеві, Коваленкові*; об'єднання іменників у чотири відміни за типами відмінювання з внутрішнім поділом I і II відмін на тверду, м'яку й мішану групи: **I відміна**: *рука, земля, мрія, душа*; **II відміна**: *рід, Петро, тісто, день, край, життя, дощ, плече*; **III відміна**: *зустріч, любов, сіль, мати*; **IV відміна**: *гусеня, ім 'я, плем 'я*; наявність стягнених прикметникових форм: *батьківське, дороги, ласкава, ясен (місяць)*; синтетичні способи вираження майбутнього часу дієслів недоконаного виду: *допомагатимуть, робитиму, співатимеш*. У галузі синтаксису специфічними є безособові речення з дієслівними формами на **-но, -то** в ролі головного члена речення: *О, сліз таких вже **вилито** немало (Леся Українка); Як же все-таки мало зроблено, як багато чого треба вчитися і як багато думати і знати (Олександр Довженко)*.

Українська мова має чимало оригінальних словотворчих засобів. Чи не найвиразнішими з них є зменшено-пестливі суфікси: *дитинка, малесенький, ластівонька, соловейко, ясочка*. Цей спосіб творення слів поширився навіть на неозначену форму дієслова: *спатоньки, їстоньки*.

Лексичний склад української мови містить чимало питомих слів, які теж витворюють її самобутність: *вареник, височінь, володар, гай, діяти, дружина, кохання, лелека, мрія, пестити, підручник, плекати, radoці, садиба, соняшник, хист*.

Названі ознаки дуже важливі для визначення статусу української мови як багатой, високорозвиненої та оригінальної. Але краса і сила її, як влучно підкреслив визначний митець слова Борис Антоненко-Давидович, ще й у "здатності впливати на почуття людини, будити в ній хороші, благородні почуття, змушувати бриніти найтонші струни людської душі"¹.

Рідна мова дає силу творчому натхненню письменників, відкриває глибини світової мудрості науковцям; у ній – щедрість кохання й материнської любові до дитяти, у ній – ніжна, горда і велична душа українського народу.

Як досконала, апробована форма національної мови й національної культури існує літературна мова. Вона обслуговує найрізноманітніші галузі діяльності людини. Літературна мова є унормованою, має багатий словниковий склад, розгалужену систему функціональних стилів, багаті можливості для передачі думок і почуттів. Національна мова, крім літературної форми, охоплює ще й діалекти, розмовну сферу вживання.

Невичерпний матеріал для досліджень дають говори української мови. Важливі вони і для вивчення історії мови, бо зберегли чимало давніх, подекуди й віджилих мовних явищ. Говори української мови поділяються на три діалектні групи: північну, південно-східну та південно-західну. Кожен із цих говіркових масивів має свої особливості у фонетиці, морфології, синтаксисі, лексичному складі. Придивіться до деяких відмінностей словникового складу, маючи на увазі, що кожна діалектна група у свою чергу ще внутрішньо членується на менші територіально-говіркові підгрупи зі своїми особливостями.

Північні говори:

кабиця – літня піч; *бербениця* – бочечка на молоко чи сир; *товар* – худоба; *губи* – гриби; *пучка* – палець; *гостинець* – шлях; *хупавий* – красивий; *копець*

---

¹ Це і наступні висловлювання про українську мову цитуються за збірником: *Найдорожчий скарб: Слово про рідну мову.* – К.: Рад. письменник, 1990. – 390 с.

– могила, насип; *перепудитись* – перелякатись; *швагер* – шуряк.

Південно-західні говори:

вивірка – білка; *ізвори* – глибокі яри; *лудіне* – одяг; *нагавиці* – штани; *маржина* – худоба; *сутки* – вузька, обгороджена стежка; *кутати* – піклуватися, доглядати; *шматє* – білизна; *ліжник* – вовняна ковдра; *варги* – губи.

Південно-східні говори:

ворочок – невелика торбинка; *пособа* – допомога; *образ* – обличчя; *спадки* – спадщина; *ярчак* – зграя, ватага; *вагани* – ночви.

Давні традиції української мови, її багатство і милозвучність визнавали відомі діячі науки і культури. Так, російський лінгвіст минулого століття Ізмаїл Срезневський писав: "Нині, здається, вже нема потреби комусь доводити, що мова українська (або як до вподоби іншим називати: малоросійська) – це справді мова, а не наріччя – російської чи польської, як дехто намагався доводити, і багато хто впевнений, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступається, наприклад, чеській (богемській) багатством слів і виразів, польській живописністю, сербській милозвучністю; що ця мова, ще не оброблена, може вже дорівнятися до мов вироблених гнучкістю і багатством синтаксичним – мова поетична, музикальна, живописна".

Микола Костомаров, історик і письменник, понад сто років тому підкреслював, що українська мова і культура у свій час впливали на формування російської культури: "Ця мова, відома під іменем руської, мала великий вплив на витворення нашої (російської) мови вищого світу й літератури: відомо, що Ломоносов учився за граматикую Мелетія Смотрицького й вивчив напам'ять "Псалтир", перекладений на вірші Симеона Полоцького. Руська мова була значно обробленішою, аніж писемна мова Великої Росії, нею було написано багато книг, на котрі відчувалася потреба і в Москві, притому ж кращі проповідники першої половини XVIII віку були малоросіяни (українці) і хоча намагалися писати по-російськи, себто по-словенськи, та не могли не вносити в свої твори елементів

рідного слова".

Микола Чернишевський – відомий російський демократ і правдоборець XIX ст. – наполягав на тому, що українська мова має право на існування: "Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже непотрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує нічиєї ласки. Та й крім Шевченка, пишуть тепер малоруською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі навіть багатшій, ніж великоруська".

Ця ж думка і в словах відомого історика, літературознавця, гуманіста Михайла Драгоманова: "Українська мова в багатстві, витонченості і гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна ажніж на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим".

Оповідь третя **Мова древніх книг**

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВО!
ДРЕВНІЙ МЕД ІЗ ПРИСМАКОМ
ЛЕГКИМ ВОДИ СВЯТОЇ!

Так влучно й образно оцінив поет Юрій Бедрик мову, представлену найдавнішими писемними пам'ятками слов'янського світу. Старослов'янською мовою були перекладені з грецької в другій половині IX ст. богослужбові тексти (Євангеліє, Апостол, Псалтир та інші).

Цей переклад здійснили брати Кирило і Мефодій, родом з Македонії, – просвітителі, поліглоти, визначні проповідники християнського вчення. Вони, очевидно, були і творцями слов'янської азбуки. У 863 році брати прибули до однієї із слов'янських держав того часу – Великої Моравії – з почесною місією – поширювати, пропагувати християнську віру.

Сучасні болгари День пам'яті Кирила і Мефодія відзначають як свято національної освіти і культури, запроваджений також орден імені великих просвітителів.

Щоб успішно виконати місіонерське завдання, братам необхідно було перекласти на зрозумілу моравському населенню мову богослужбові грецькі книги. Такою мовою стала старослов'янська, в основу якої ліг один із південнослов'янських (староболгарських) діалектів – солунський, близький братам-просвітителям: їхній батько Лев обіймав посаду друнгарія (правителя округу) в місті Солуні. Старослов'янська мова, що постала в процесі перекладів, була багатшою за свою безпосередню народно-розмовну основу, особливо з боку лексичного складу й синтаксичної структури. Вона ввібрала в себе елементи й інших мов, збагатилася запозиченнями з грецької як виразника більш давньої культури.

Старослов'янська мова і старослов'янська писемність на шляху свого розвитку й поширення нерідко зустрічали перешкоди. Проведення християнського богослужіння цією мовою послаблювало не лише релігійний, а й політичний

вплив Риму на слов'янські країни. Йому був час, особливо після смерті Кирила і Мефодія, коли учні й послідовники великих просвітителів зазнавали переслідувань, а книги, писані старослов'янською мовою, підлягали знищенню. Але все-таки прогресивні державні діячі IX – X ст., такі, зокрема, правителі Болгарії, як князь Борис-Михайло, цар Симеон, розуміли значення питомої, не запозиченої літературної мови, літератури й писемності для утвердження власної державності й духовної культури. Пізня старослов'янська мова (з X – XI ст.), що на східнослов'янських землях зазнавала певних змін під впливом живої народної мови, отримала назву церковнослов'янської, у якій головний акцент робиться на конфесійній (церковній) сфері її застосування. Церковнослов'янською мовою написані не лише канонічні перекладні книги, а й оригінальна література. Ця мова стає своєрідною міжнародною літературною мовою західних, південних, а пізніше – після прийняття християнства – східних слов'ян. Тривалий час вона була об'єднуючою духовною силою, символом усього православного слов'янського світу.

Чи знали слов'яни писемність до Кирила і Мефодія? Це питання давно цікавить фахівців. Прямих свідчень, тобто пам'яток, писаних розвиненою графічною системою в до кириличну епоху, немає.

Час робить своє: зітліває написане на пергамені, згоряє в полум'ї пожеж, вихорі воєн, які нерідко знищували дотла все, що траплялося на їхньому шляху. Лінгвісти по-різному відповідають на питання про наявність чи відсутність докириличної писемності. Одні категорично заперечують можливість її існування. Інші стверджують, що наші предки-слов'яни були вже у VIII – IX ст. на такому ступені економічного, культурного, політичного розвитку, що у своїй діяльності, як внутрішній, так і в стосунках з іншими народами, не могли обійтися без писемної фіксації політичних, торговельних, дипломатичних та інших зв'язків.

Досі триває багатолітня дискусія про Велесову книгу, або Влес книгу. Так у науці іменують тексти давньої слов'янської писемності, відомі в різних варіантах перекладів докириличних записів, зроблених на дощечках (самі ж дощечки таємниче зникли в 40-х рр. XX ст.). Деякі вчені сумніваються в

достовірності цієї пам'ятки і розгадати її таємницю – це дати відповідь на багато питань, і зокрема, на питання про існування у слов'ян писемності до Кирила і Мефодія.

Відомо про договори князів Олега та Ігоря з греками. Зазвичай, як тепер, так і в давнину, договори писали мовою не однієї, а обох високих договірних сторін, які входили в дипломатичні контакти. Є й інші непрямі свідчення наявності писемності (можливо, й грецької, пристосованої до слов'янських мов) у дохристиянські часи. Так, Ахмад ібн Фалдан, арабський мандрівник першої половини X ст., спостерігав поховання знатного руса, на могилі якого було зроблено напис імені померлого і його царя. Інші арабські вчені – аль Масуді та Ібн ан-Надім – теж твердять про написи на руському храмові і про письмо русів, виконане на дереві. За повідомленнями однієї з біографічних ("житійних") книг про Кирила, він у 860 році здійснив подорож до хозар, під час якої у Корсуні нібито ознайомився з Євангелієм та Псалтирем, написаними руськими письменами. Про наявність писемності в дохристиянські часи вказує староболгарський чорноризець (монах) Храбр у трактаті "Про письмена", де підкреслює, що в давнину писали "чертами і різами".

Відомий вчений В.Істрін наводить копії незрозумілих знаків на глиняному посуді, кістяних виробах, мідних бляшках, знайдених у різні часи на територіях, де жили предки східних слов'ян. Ці нерозшифровані знаки більше схожі на літери, аніж на ритуальні знаки чи орнамент.

Григорій Півторак називає ряд історико-культурних фактів, які свідчать про поширення серед протоукраїнських черняхівських племен у II–IV ст. писемності на основі грецького й латинського алфавітів¹, яка могла використовуватися для запису різних воєнних і торговельних угод.

Старослов'янську мову вивчають за пам'ятками, писаними двома азбуками - кирилицею і глаголицею. Перший термін утворений від імені просвітителя Кирила,

---

¹ Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка. 1993. – С.141.

другий — від дієслова *глаголити* "говорити". Ось приклади деяких літер із кирилиці і глаголиці у порівнянні з сучасними буквами: **а** – **ⱁ**, ; **в** – **ⱃ**, ; **м** – **ⱄ**, ; **с** – **ⱆ**, . Ви, очевидно, зрозуміли, що азбука, якою ми користуємося, є за своїм походженням кириличною. Час виникнення обох алфавітів, первинність чи вторинність кожного з них завжди привертала увагу дослідників. На ґрунті зіставлення історико-палеографічних фактів більшість вчених визнає давність глаголиці, порівняно з кирилицею.

Найважливішими глаголичними пам'ятками є "Київські листки", "Сінайський псалтир", "Збірник Клоца", а найбільш давні книги, писані кирилицею, – це "Савина книга", "Остромирове євангеліє", "Супрасльський рукопис". Старослов'янська мова поширювалася у Київській Русі передусім як мова церкви. З грецької мови були також перекладені твори відомих церковних діячів, наприклад, Іоанна Златоуста, історично-повістєва література, зокрема "Історія Іудейської війни" Йосифа Флавія, відомого військового діяча й історика I ст. нової ери.

Тепер придивимося уважніше до кириличної азбуки, яку ми з вами успадкували з певними змінами. Кирилична азбука складається із 43 літер. Графічні обриси більшості з них нагадували зразки візантійського письма, інші створені відповідно до особливостей староболгарської фонетики. Навіть перше знайомство з давнім кириличним алфавітом дозволяє "впізнати" значну частину літер, зрозуміти їхнє звучання (**Б, Э, Ж, К, С**). Але є в ньому кілька специфічних букв, які потребують окремого пояснення. Так, до кириличної абетки увійшли так звані "юси": "юс великий" – **Ѥ** і "юс малий" – **Ѧ**, які відповідали носовим звукам **о** та **е**. Носові голосні в сучасних слов'янських мовах збереглися в польській мові. Вони вимовляються як поєднання **о**, **е** з носовими приголосними **м**, **н**: **он**, **ом**, **ен**, **ем**. Тільки приголосний у таких своєрідних сполученнях звучав коротко і дуже злито з попереднім голосним. Спробуйте прочитати: **пѣто** – [понт] – "пунто", **пѣть** – [пенть] – "п'ять". Існували також йотовані варіанти носових голосних. Позначалися вони так: **ѣѦ, ѣѦ**.

Відомі нам з української і російської графіки літери **ѣ**, **ѥ** мали інше значення в старослов'янській мові, ніж у сучасних мовах. Перша з цих літер – "єр" – вимовлялася як короткий звук **о**, друга – "єрь" – як короткий **е**. Така вимова була, як правило, у наголошеній позиції, а не під наголосом звукова якість їх майже дорівнювала нулю. Прочитайте старослов'янський відповідник українського слова *сон* – **сѣнѣ**, пам'ятаючи про наголошуваність / ненаголошуваність звука **ѣ**. Традиційно в кінці слів літера **ѣ** писалася ще дуже довго. Це йшло від тих давніх часів, коли старослов'янські й давньоукраїнські тексти не знали проміжків між словами (очевидно, з міркувань економії дорогого матеріалу для писання). Тому **ѣ** чи **ѥ** могли вживатися для позначення кінця слова.

Ще одна кирилична літера проіснувала до 1917 – 1918 років. Це так званий "ять" – **ѣ**. У старослов'янській мові він, імовірно, вимовлявся як дифтонг (двозвук) **іе** або як довгий **е** чи **а** між м'якими приголосними. Звукові **у** в кириличній графіці відповідали літери **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**. Також у певних випадках використовувалися і грецькі букви: **Ѡ** – для позначення звука **о**, **Ѹ** – **і**, **ѡ**; **Ѥ**, **Ѧ** – сполук **кс**, **пс**. Старослов'янська азбука знала і подвійні літери – лігатури. Крім уже названої **ѣ** (вона ніби складається з **о** та **у**), вживалися лігатури **Ѧ** (вимовлялася як **от**), **Ѧ** (звучала як **шт**).

Кожна літера кирилиці мала свою назву. Найменування букв нерідко були назвами важливих об'єктів матеріального і духовного життя людей. Вслухайтесь у них: **а** – *аз* – "я", **б** – *буки* – "буква", **в** – **вѣди** (**вѣдь** – "знання"), **г** – *глаголь* – "говори", **д** – *добро*, **є** – *єсть*, **ж** – *живете* тощо. Кириличну азбуку успадкували й східнослов'янські мови, але з певними змінами. З часом були вилучені дублетні літери (наприклад, грецька **Ѡ**, бо існувала буква **о**), знаки, які не відповідали особливостям звукової будови східнослов'янських мов (грецькі **Ѥ** – "ксі", **Ѧ** – "псі"), частково видозмінилася форма літер.

Ще в одній незвичній для нас функції вживалися літери старослов'янського алфавіту. Як прочитати такий напис **-ai-**? Виявляється, це не слово, а число 11. У старослов'янській графіці існували спеціальні правила поєднання букв для пере-

дачі числового значення. Так, у числах від 11 до 19 літери-одиниці писалися перед буквою-десятькою (13 – -гі-, 15 – -сі-), у числах більше 20 спочатку позначався десяток, а потім – одиниця (44 – -мд-, 28– -ки-).

Старослов'янське письмо активно використовувало діакритичні, або розрізнявальні, знаки. Найбільш поширеним діакритичним знаком було титло. Це надрядковий знак ось такої форми: ~, —, ˘. Уживався він для позначення цифрової якості літер, а також при пропусках букв чи складів. Як правило, такі скорочені слова були часто вживаними у старослов'янських тестах і їх можна було впізнати з кількох літер: *ĀĀŭ – ĀĭĀŭ, ĀĒĀĭ – ĀĒĀĀĭ, дша – дѹша.*

У деяких скороченнях під титло могла вноситися і літера: *мѣсяць – мѣсяць, гла – гласъ.*

Переважна більшість старослов'янських слів і коренів належать до спільного слов'янського фонду, і значення їх можна зрозуміти без спеціальної підготовки чи словників. Наприклад: *оуста* – рот, вуста; *тврдъ* – твердиня, фортеця; *врачьба* – ліки, лікування, зцілення; *говядо* – велика рогата худоба; *домови* – додому. Значення деяких старослов'янізмів витлумачують спеціальні словники: *зѣдъ* – житло, будова, стіна; *кѣтъка* – келія, кімната; *лѣторасль* – брунька, гілка; *одръ* – ліжко, ложе, носилки; *одьсною* – справа; *поушта* – пустиня.

Ви ознайомлені з основними правилами читання старослов'янських текстів. Спробуймо ж збагнути зміст таких рядків з "Остромирового євангелія", писаного у 1056 – 1037 роках дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира:

*Рече гдѣ не осѣжданте да не осѣждени вѣдете имь же бо сѣдѣмь
сѣдите сѣдитьсѧ вамъ и въ ню ж мѣрж мѣрните възмѣритсѧ вамъ
чьто же види сѣчьць иже ксть въ очеси брата твоѣго а вѣрвна иже
ксть въ очеси твоимь не чѣши*

Переклад:

*Сказав господь: не судіть, то й вас не осудять, бо яким судом судити
будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою*

відміряють вам. І чому в оці брата свого ти скалку бачиш, а колоди у власному оці не відчуваєш.

Старослов'янська мова мала свою специфічну фонетичну будову і граматичну структуру, багатий лексичний склад. Словниковий запас цієї мови в процесі створення перекладів з грецької мови поповнювався абстрактною лексикою, термінами з різних наук, словами і виразами – кальками на означення складних філософських і релігійних понять.

Пристаєвана до потреб східних слов'ян церковнослов'янська мова використовувалася як мова теологічної літератури. Кілька століть вона вживалася як літературна мова-зразок, мова-еталон. Нею чи під її впливом написані оригінальні твори давньої літератури, художні, полемічні твори, літописи, створені граматики і словники цієї мови.

Сучасні східнослов'янські мови успадкували від попередніх періодів свого історичного розвитку багаті традиції використання старослов'янської лексики і фразеології. Саме старослов'янській мові ми завдячуємо існуванням таких слів, як *Бог, благо, влада, глава, глас, злато, мислитель* тощо. Слова-старослов'янізми мають специфічні фонетичні, словотвірні, семантичні та стилістичні ознаки. До найважливіших фонетичних рис слів старослов'янського походження належать такі: неповноголосні сполучення *ра, ла, ре* відповідно до українських *оро, оло, ере: вражий, здраствувати*; звукосполучення *жд* на місці українського *жс: вождь, вражда*; початкові *є, ю* відповідно до українських *о, у: єдність, юродивий*. Старослов'янізми мають особливі структурно-словотвірні характеристики: суфікси *-тель, -ство, -знь, -тва: учитель, братство, приязнь, молитва*; префікси *воз-, пред-, со-: возвеличити, предтеча, соратник*; кореневі елементи складних слів *добро-, зло-, бого-, благо-, єдино-: доброчинний, зловмисник, богоборець, благодіяння, єдинородний*. Значення слів старослов'янського походження нерідко пов'язане із церковно-релігійною сферою: *суєта, благовістити, пророк, хрестити* тощо.

Вживання слів-старослов'янізмів у контексті особливе. По-перше, вони створюють відповідний колорит, зокрема, коли виникає потреба передати

специфіку зображуваної епохи чи мовної партії літературного персонажа. Ось для прикладу уривок із роману Богдана Лепкого „Батурич”: *„Дід кляк і молився довго-довго: „Дай нам, Боже, добитися волі, щоб славилось твоє ім'я святе, щоб ми не проклинали, а благословили тебе своїми вольними вустами. Не доведи, Господи, щоб після того, що сталося з Батуричем, народ показав себе негідним найвищого добра, своєї власної держави. Господи! жизні і блага подателю, не опускай нас”*. Образи і сюжети давніх текстів, писаних старослов'янською мовою, хвилюють митців слова. Класична і сучасна українська література засвідчують факти звернення до біблійних сюжетів і образів: це твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, сучасних письменників. Так, у Василя Герасим'юка читаємо: *„Де ті царі, що підуть пастушками, коли зоря засвітить ув очу”*. Поет натякає на біблійну історію з трьома царями-волхвами, які провістили народження Христа.

Старослов'янізми традиційно використовуються в нашій літературі для створення своєрідного стилістичного ефекту. По-перше, вони надають творові піднесеного, урочистого звучання: *„Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходяв Тарас малими босими ногами* (Максим Рильський). По-друге, слова-старослов'янізми можуть вживатися для сатиричного, іронічного, емоційно зниженого забарвлення тексту: *«Умре муж велій в власниці»* (Тарас Шевченко). Світ старослов'янщини став джерелом збагачення української фразеології великою кількістю крилатих висловів біблійного походження: *притча во язицех, Ноїв ковчег, манна небесна, єгипетська кара, блудний син, ловці душ, тридцять срібняків, останні будуть першими*. Старослов'янська мова, як і латинь, староіндійський санскрит, НАЛЕЖИТЬ ДО МЕРТВИХ МОВ, тобто таких, які з різних причин вийшли з ужитку. Але через століття вона посилає нам оригінальну звукову форму, влучний і мудрий вислів, образне слово.

Оповідь четверта
НА КАМЕНІ, ПЕРГАМЕНІ, БЕРЕСТІ...

Тільки Слово - пам'яті спасенність.

Живий народ, що мав своє письмо!

Ліна Костенко

Влітку 1951 року під час археологічних розкопок у древньому російському місті Новгороді були знайдені унікальні для вивчення історії духовної культури східних слов'ян речі. Йдеться про так звані берестяні грамоти – тексти, накреслені, прошкрябані якимось гострим знаряддям, очевидно, кістяною чи металевою паличкою, на бересті – березовій корі. Кора. Несподіваний і незвичний матеріал для писання. Справді, ми звикли до паперу різних ґатунків, різного формату, в окремих аркушах і зшитках, пролінієного і чистого, як сніг. Тому й забуваємо про порівняно короткий вік паперу. Вважають, що папір вперше був виготовлений з рослинної сировини – папірусу (звідси його назва) – в Китаї на початку першого тисячоліття. Історія зберегла ім'я автора геніального винаходу – Цай Лунь. На території Європи папір починає з'являтися лише через десять століть, на Русі ж він утвердився лише з XV ст. На чому ж писали наші предки-слов'яни, яким знаряддям користувались? Відповідь на це питання дає спеціальна історична наука палеографія. Цей термін грецького походження, він складається з двох слів: *palaios* 'древній' і *graphō* 'пишу'. Палеографія вивчає давні тексти – писемні пам'ятки – з погляду їхніх зовнішніх характеристик (матеріал, на якому писали, знаряддя письма, речовини для писання, особливості почерків, оформлення текстів і под).

Спробуйте ж на деякий час уявити себе палеографами і поверніться до питання: як же писали наші предки? Найдавніші записи – а про це розповідає багата археологічна інфорація – виконані найчастіше на речах матеріальної культури: предметах побуту, знаряддях праці, зброї, місцях поховання тощо. Ці написи переважно засвідчували, кому належить та чи інша річ, відношення когось / чогось до неї. Жіночі слов'янські імена прочитали лінгвісти на пряслицях, або пряслах, – металевих, глиняних чи скляних кільцях, які в давнину

використовували майстрині, коли пряли на веретенах, щоб забезпечити за допомогою пряслиць-тягарців рівномірність натягування нитки. Це слово могло називати і самі веретена. Дуже давнім є також так званий гніздовський напис, виявлений під час археологічних розкопок Гніздовських курганів біля Смоленська на глечикові - корчазі. Буквосполучення читають то як "гороухша" – гірчиця, то як "гороушна" – гірчичні зерна, то як "Гороух писав". Спробуйте й ви відгадати цю загадку. Як бачите, лінгвісти сперечаються з приводу прочитання, а отже, й значення написаного на корчазі слова.

Давні написи можна прочитати на ювелірних прикрасах, дзвонах, печатках, монетах та інших речах. На срібних грошах часів князя Володимира Першохрестителя читаємо: **Володимръ на столѣ** (тобто на престолі), **а се его серебро**. На стінах Софійського собору в Києві знайдені написи-графіті, які вчений С.Висоцький поділяє на групи за змістом. Серед них своєрідні віршовані побажання, молитви, повчання, прохання.

Звичайно, все згадане як матеріал для писання, не могло бути основним для фіксації СЛОВА, для створення книг. Загляньте в музеї історії нашого краю, і, напевне, у багатьох з них ви знайдете масивні фоліанти в дорогих шкіряних палітурках, з важкими металевими застібками. Нерідко – це книги, писані на пергамені. Пергамент, чи пергамен, а за Київської Русі цей матеріал ще називали хартія (харатья), виготовляли з телячої чи овечої або козячої шкіри. Найвишуканіший пергамен високих сортів виробляли зі шкіри новонароджених тварин. Сировину ретельно очищали спеціальними інструментами, розтягували, полірували крейдою. Виходив еластичний, м'який білого чи жовтуватого кольору матеріал. На виготовлення однієї книги йшло кілька десятків шкір. Книга була дуже дорогою, і нерідко ціна одного примірника дорівнювала вартості невеликого села. Відомі випадки, коли через дороговизну матеріалу пергамен повторно використовували для написання тексту. Давніший текст зішкрябували, новий писали по старому. Ці вдруге використані пергаменні рукописи називають палімпсестами. Сучасні способи аналізу пам'яток – хіміко-фізичні, технічні – допомагають науці розшифрувати написане на палімпсестах. У сховищах

древніх книг зберігається більше тисячі пергаменних рукописів. Побутові і деякі ділові записи XI – XV ст. велися на вже згадуваній нами бересті. Береста як дешевий природний матеріал для написання використовувалася в багатьох народів Європи, Азії та Північної Америки. Кількасотлітня "біографія" берестяних грамот дозволяє ближче пізнати життя наших предків: приватні листи на бересті відтворюють торговельні угоди між компаньйонами, розпорядження, адресовані знайомим, родичам, записи-відгуки про різні сімейні, побутові ситуації. Прочитаймо ж деякі із таких грамот:

Утѣ гюргеа кѣ отъчеви и кѣ матери: продавшѣ дворѣ идите же сѣмо смольнскую ли киеву дешеве ти хлѣбе. Ви зрозуміли: *"Від Георгія до вітця і до матері. Спродавши майно, ходіть сюди, до Смоленська чи до Києва. Бо ж хліб тут дешевший"*. Або ще:

Утѣ бориса ко настасни како приде са грамота тако пришли ми цоловѣкъ на жерепцѣ зане ми здѣсе дѣлъ много да пришли сороцицю сороцицю забыле

Переклад: *"Від Бориса до Настасії. Як прийде ця грамота, то пришли до мене людину на коні /вершника/, бо тут справ у мене багато. Та й пришли /передай/ сорочку, сорочку я забув"*.

Зворушують писані сім століть тому на бересті вправи малого школярика Онфима і його товариша з Новгороду. Дитячою рукою зображений чоловічок, поряд – запис давньої азбуки – "домашнє завдання":

Археологами знайдено кілька сотень таких грамот на бересті - у Смоленську, Новгороді, Вітебську, на Львівщині. Час не знищив їх, оскільки природні умови (температура, рівень воло-

гості ґрунту) були сприятливими для збереження берести. У Києві берестяні грамоти не знайдені, бо тут ґрунт містить азотисті бактерії, які знищують дерево, особливо у верхньому, або князівському, місті. Краще збереглося дерево на Подолі. Отож, можливо, тут відкриття грамот на бересті ще попереду. Археологи відшукали берестяні грамоти в інших регіонах України, зокрема, на Львівщині. Ці писемні пам'ятки стали неоціненним джерелом вивчення історії культури наших предків. Вони ще раз засвідчили поширення грамотності серед різних верств населення Київської Русі, в тому числі й серед жінок і дітей.

Винахід і використання паперу зробили революцію в розвитку й поширенні писемності. Порівняно з пергаменом, це був дешевий матеріал, для його виробництва використовувався недорога сировина, досить нескладне обладнання. Поява паперу до певної міри підштовхнула виникнення книгодрукування, бо тільки на цей матеріал можна було наносити текст механічним способом. В Україні перші папірні, їх ще називали "паперові млини", з'явилися в XVI ст. Поступово рукописна книга змінюється на видрукувану на папері, стає тиражованою, масовою. Папір здобуває першорядне значення як матеріал для письма, а майстри-папірники користуються глибокою пошаною громади. Відомий український поет XVII ст., пристрасний співець трудового люду ієромонах Климентій Зиновій так писав про це ремесло і ремісників-папірників:

И папирниковъ треба вставычно подобно:

же то паперовъ во всѣхъ земляхъ ест надобно.

На всякіи во рѣчи папѣровъ требуют,

на которыхъ розныє рѣчи запнсют.

Зачнмъ и папѣрниковъ боже не выкореняй

и кѹ потребамъ людским и оныхъ распложай.

Нині відомо до шести сотень видів паперу: для друку, писання, креслення, фотосправи, цигарковий, обгортковий, компресний, копіювальний,

електроізоляційний тощо.

Ще трохи про папір. Ви, напевно, спостерігали таке: дивлячись на світло через папір доброго гатунку (як-от на грошах), можна побачити малюнки, смуги, візерунки різної форми. Це – водяні знаки. Колись кожна папірня ставила в такий спосіб свій, ми тепер би сказали, фірмовий знак, засвідчувала сорт, вартість виробу. Водяні знаки повторювали форму метатевої решітки, на яку виливали сировину, що йшла на виготовлення паперу. Такі водяні знаки, або філіграні, зображували звірів і птахів, різні предмети, герби, монограми, фрагменти орнаменту. Ось такий водяний знак мав папір, на якому були написані документи «Актової книги Житомирського міського уряду, 1582 - 1588 рр.».

Як матеріал для писання використовували фарбу і чорнило. Чорнило виготовляли з мінеральної чи рослинної сировини. У дуже давніх рукописах воно має коричневий чи золотисто-бурий колір. Заголовні літери і заголовки в давніх рукописних книгах виділялися іншим кольором, найчастіше кіновар'ю – червоною фарбою. В особливо цінних рукописах для написання окремих літер вживалися золото і срібло як порошкоподібний додаток до фарб.

Писали в давні часи різним знаряддям: загостреними дерев'яними чи кістяними паличками, гусячими перами. Приблизно з XVI ст. починають використовуватися олівці, ще пізніше – чорнильні ручки з металевими перами і, нарешті, кулькові ручки і фломастери.

Повернемося ж знову до рукописної книги, кожен примірник якої був оригінальним витвором мистецтва не тільки тому, що в ньому виразно відчувалася думка і душа автора чи рука переписувача. Такими рукописні книги робило і їхнє художнє оформлення: майстерно виконані ілюстрації, заставки, ініціали, кінцівки, орнаменти різних типів – рослинні, плетені, геометричні, джгутові тощо. Всі

рукописні книги обов'язково бралися в палітурки. Ними були дерев'яні дошки, обтягнуті шкірою чи дорогими тканинами – оксамитом, парчею. Палітурку нерідко покривали майстерно виконаним металевим окладом і навіть інкрустувати коштовним камінням. Скріплювалася вона застібками, які були запобіжними засобами від втрати форми, псування книг. В одному з давньоруських євангелій читаємо приписку, яка в сучасному перекладі звучить так: "Якщо якийсь піп чи дякон, прочитавши, не застібає всіх застібок, то нехай буде проклятий".

Справді, шанобливо поводитися з книгою в давнину, берегли її. Повчимося ж цього і ми з вами.

Ця оповідь присвячена науці палеографії. В коло її інтересів, крім власне матеріальних засобів творення книги, входить і питання про особливості письма та почерків давніх рукописів. Ми вже знайомі з двома найдавнішими слов'янськими азбуками – кирилицею і глаголицею. Переважна більшість пам'яток старослов'янської і, звичайно, української писемності написана кирилицею. За характером типи письма, представлені в найдавніших пам'ятках, поділяються на три групи: устав, напівустав і скоропис. Найдавніше, уставне письмо було дуже регламентоване. Його приписи вимагали наявності геометричних обрисів літер. Букви не піднімалися над рядком, деякі мали своєрідні форми. Наприклад, **и** писалося як сучасна буква **н**, а **н** - як латинська літера **n**. Окремі знаки уставу нагадували спрощені малюнки. Так, грецьку букву "пси" (а кирилиця використовувала, як відомо, кілька грецьких літер) зображували як хрест – чи як квітку лілеї – **Ψ**. Устав вимагав повільного темпу писання, на яке не впливали індивідуальні особливості почерку.

Поступово літери витягувалися вгору, втрачали чіткі геометричні форми, з'єднувальні горизонтальні літери змінювалися на навкісні, порушувалась правильність заокруглень, можливі були й варіативні написання. Так формувалося напівуставне письмо.

Приблизно з XIV ст. з'являється нова манера писання – скоропис, розрахований на пришвидшення процесу створення тексту. Читати давні скорописні пам'ятки без спеціальної наукової підготовки неможливо. Скорописні

букви втрачають свої звичні традиційні обриси, часто вживаються скорочені слова і надрядкові літери. Порівняйте уставне чи напівуставне і скорописне написання деяких букв: ж – ж, ; т – ; ђ – ; ю – . А ось так писали виносну, надрядкову літеру р – .

Як бачимо, створення книги в найдавніші часи було складною і трудомісткою справою, потребувало залучення праці людей різного фаху: переписувачів, які вправно володіли пером і добре знали грамоту, художників, що прикрашали рукописи заставками, а нерідко й чудовими ілюстраціями, ремісників, які виготовляли матеріал для книг: пергамен, папір, тканину, метал. З часом змінювався зовнішній вигляд книг, особливо після впровадження книгодрукування. З одного боку, цей прогресивний винахід забрав у книги її індивідуальність, тепло живої душі людей, які її творили. З другого – книга стала доступною масовому читачеві, що, безперечно, сприяло поширенню освіти і культури.

Оповідь п'ята
ВІД МАЛЮНКА ДО ЛІТЕРИ

Шлях еволюцій мовних і етнічних
крізь многоту кривавих несприянь—
відлуння слави з написів рунічних...

Ліна Костенко

В історії людства є чимало глобальних винаходів, які зробили переворот у тій чи іншій галузі людського життя і діяльності. Таким епохальним відкриттям стала писемність, яка дозволила передавати думку в просторі й часі. Написане можна було переслати за сотні й тисячі кілометрів або ж залишити послання для далеких нащадків. Мова не змогла б повноцінно виконувати всіх своїх функцій, якби не існувало писемності, хоча вона є вторинним, неголовним засобом спілкування.

Науковці справедливо вважають, що писемність на зорі свого виникнення ще не співвідносилась із мовними засобами в усьому їхньому фонетичному, граматичному і навіть лексичному розмаїтті. І взагалі до власне писемної фіксації думки існували предметні "послання" як засіб передачі інформації. Так, грецький історик Геродот, який жив у V ст. до н.е. писав, що стародавні скіфи надіслали персам, з якими вони воювали, таке "послання": п'ять стріл, птицю, жабу, мишу. Очевидно, перси повинні були це зрозуміти так: *"Якщо, ви не зумієте стрибати по болотах, як жаби, ховатися в нори, як миші, літати, як птиці, то ми вас обциплемо на нашій землі стрілами"*. У багатьох народів деякі речі могли бути певними умовними знаками – інформаційними сигналами. Зокрема, в Україні з давніх-давен існував такий звичай: якщо дівчина мала намір відмовити нелюбому парубкові, який сватався до неї, то подавала невдасі гарбуза. Це був своєрідний предметний аналог мовно-словесних засобів для вираження відмови. Символічне значення мають, крім того, подані шанованим гостям рушники, хліб-сіль тощо. Відомі випадки, коли за принципами умовної сигналізації використовувалися як знаки-символи речі, що за своєю суттю самі собою нічого не означали. Таким було

так зване вузликове письмо **кіпу** древніх перуанців: паличка з нав'язаними на ній різної довжини і кольору шнурками передавалася як певне послання. Ірокезьке предметне письмо **вмпум** мало вигляд пояса з нанизаними раковинами різного розміру і кольору. Палиці із зарубками теж виконували роль засобу інформації, особливо фіксації рахунків. Пригадайте у зв'язку з цим Франкового Бенедя Синицю, який теж робив зарубки на дереві, засвідчуючи таким чином кривди, нанесені панамі простому бориславському люду.

Умовно-предметні, як і власне предметні позначення, не могли з багатьох причин бути універсальним засобом передачі думки. Дотепно висміяв усі вади такого "предметного" спілкування англійський письменник Джонатан Свіфт у своїй книзі "Мандрі Гуллівера". Вчені континенту Бальнібарбі, який відвідав Гуллівер, "винайшли" предметний спосіб спілкування – вони вирішили, що зручніше буде носити за собою речі, необхідні для вираження думок і почуттів співбесідників. При зустрічі на вулиці, вони, "розмовляючи", скидали з пліч мішки, відкривали їх, дістаючи необхідні, з їхнього погляду, предмети для бесіди, і в такий спосіб пробували вести розмову.

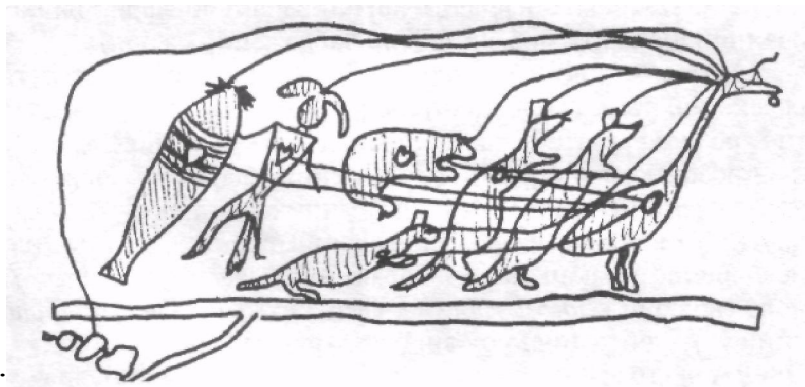
З часом людство відчуло потребу в письмі, яке б графічними засобами (малюнками, позначками, літерами) передавало інформацію.

Вам, безперечно, доводилося бачити такий дорожній сигнальний знак:

Він означає: обережно, діти! А чи знаєте ви, що цей знак інформує нас за принципом, який покладений в основу найпростішого і найдавнішого письма - **пиктографії** (від латинського *pictus* – "мальований" і грецького *graphō* – "пишу"). Сучасні піктограми – деякі дорожні знаки, малюнки на вивісках й у вітринах магазинів, біля кнопок дзвінків у готелях для іноземців – розраховані і на людей, які можуть не знати мови держави, в якій перебувають. Хоча основне їхнє призначення – бути економним, наочно виразним сигналом якогось об'єкта чи ситуації. Справді, піктографія з найдавніших часів не потребує азбуки, художня якість малюнка тут не обов'язкова. Головне – правильно розпізнавати і розуміти зображуване, щоб адекватно сприймати думку. Малюнкове письмо перебувало над конкретними мовами, тому було зручним для

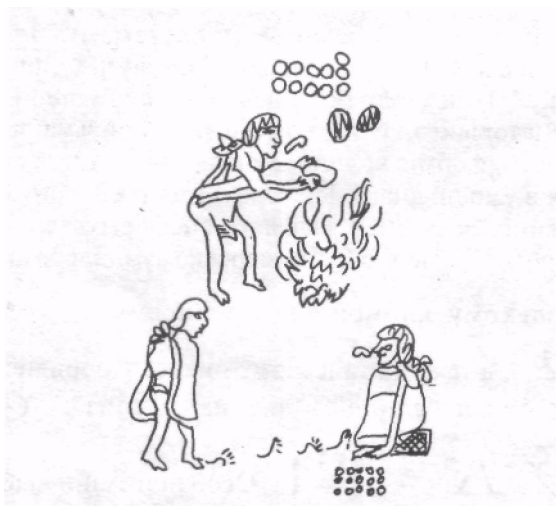
спілкування різномовних племен. Цей вид письма відтворював різні життєві ситуації, зображуючи конкретні предмети, людей, тварин. Ось деякі зразки

пиктографічного письма¹:

Це послання семи індієських племен президентові США, в якому вони просять дозволу на переселення в район трьох озер. Лінії, що з'єднують голови і серця тварин, засвідчують єдність думок і почуттів племен.

А ось ацтекські педагогічні приписи виховання дітей

Орієнтовно ця пиктограма розшифровується так: діти мають право на утримання (два чорних овали означають хліб) в домі батьків до 11 років (11 кружечків). Батьки можуть карати дітей димом багаття, пояснюючи (знак акту мовлення біля голови дорослого) їм причини покарання, після 15 років (15 кружечків) юнака посилають (знаки слідів) до жерця на навчання (знак акту мовлення біля зображення жерця).

¹ Цей та інші малюнки подані за джерелом: Истрин В.А. Развитие письма. - М.: Изд-во АН СССР, 1961.- С.48-93.

Як бачимо, піктограма досить точно могла передати суть речей конкретного характеру, абстрактні ж поняття зобразити й розшифрувати в такий спосіб досить складно.

З розвитком абстрактного мислення, здатності мовців до узагальнень, до утворення понять виникає потреба у вдосконаленні письма, у передачі графічними засобами того, що не підлягає малюнковому зображенню. Наступним етапом його еволюції є *ідеографія* (від грецьких *idea* "ідея" і *graphō* "пишу"), тобто письмо, знаки якого передають поняття. Одиницею графічного позначення тут є слово чи його значуща частина – морфема. Між піктографією та ідеографією існував своєрідний перехідний місток: піктографічний малюнок, який позначав конкретний предмет, часом міг уживатися із значенням абстрактного поняття. Наприклад, зображення ока у піктографії означає орган зору, а в ідеографії поняття "пильність", "увага".

Найдавнішими ідеографічними системами письма є давньоєгипетська (з кінця IV тисячоліття до н.е.), шумерська (з початку III тисячоліття до н.е.), система майя. Спостереження за історією знаків ідеографічного письма дозволяє помітити зміну форми колишніх малюнків на шляху перетворення їх в умовні знаки-ієрогліфи (від грецького *hieroglyphoi* "священні письмена"). Ось як трансформувалися знаки "птиця"; "колос", "зерно" у шумерському і більш пізньому месопотамському клинописному письмі:

, а так у китайському письмі утворилися з малюнків ієрогліфи "сонце", "дитина", "гора":

Особливі зміни відбувалися, коли виникала потреба передавати "непредметні" значення дієслів, прикметників, абстрактних назв. У давньоєгипетському письмі значення дієслів, прикметників, абстрактних назв. У давньоєгипетському письмі значення «старий», «старість» передавалося так: , північноамериканські індіанці поняття «кохання» зображували

ось таким знаком: , «спритність» малюнком людини з пташиними крилами: . У китайському письмі могли використовуватися поєднання однакових ієрогліфів. Наприклад, два ієрогліфи «жінка» означали поняття «балакучість». Таким чином, засобами ідеографічного письма можна було передавати як конкретний, так і абстрактний зміст. Щоб користуватися системою письма цього типу, потрібно було досконало знати алфавіт, причому дуже велику кількість ієрогліфів. Ієрогліфи передають не слова в їхніх фонетичних і граматичних формах, а значення слів. Тому в мовах народів, які користуються цією писемністю, омоніми (слова, різні за значенням, але тотожні за звучанням) передаються різними ієрогліфами. У давньокитайському письмі для розрізнення слів-омонімів використовувалися так звані «ключі»– спеціальні позначки.

З часом виникають спроби спростити ідеографічний спосіб письма. Китайська писемність зробила це шляхом поєднання ієрогліфів з різним значенням. Взагалі послідовно, у чистому вигляді ідеографія збереглася саме в китайській писемності завдяки особливостям китайської мови. Китайське письмо було пристосоване для писання японською, корейською і в'єтнамською мовами. Правда, в цих мовах до елементів ідеографічного письма долучено звукові знаки: корені слів записували ієрогліфами, а інші морфеми – літерами.

В історії письма найбільш перспективним виявився шлях його монетизації. Він полягав у відтворенні не лише лексичного чи граматичного ладу мови, а також її звучання. Спроби фонетизації письма робили ще ас сиро-вавилонці та єгиптяни. Мешканці Ассиро-Вавилонії розкладали слова своєї мови на частини – потім – на склади. Кожен ієрогліф почав означати склад, а письмо відповідно до цього принципу отримало в науці назву складового. Складове письмо було дуже зручним для навчання грамоти. Саме тому і в наш час, навчаючи дитину читати, ми користуємося методом читання за складами: виділити склад простіше, ніж звук. Але незручність складового письма у великій кількості знаків (від кількох десятків до кількох сотень без урахування спеціальних

позначок).

Трохи іншим було староіндійське письмо: кожен знак у ньому відповідав сполученню приголосного з **а**. При потребі відтворити поєднання приголосного з іншим голосним застосовувалися над- чи підрядкові знаки.

У давньоєвропейському чи фінікійському письмі буквами позначені лише кореневі приголосні, голосним відповідали діакритичні (розрізнявальні) знаки. Цей тип письма мав назву консонантного (від латинського *consonans* – «приголосний звук»).

Ще далі у створенні буквено-звукового письма пішли давні греки. Вони запозичили букви від фінікійців, але записували ними не лише приголосні, а й голосні, що відповідало фонетичній будові грецької мови. Грецька азбука, хоча й нагадувала фінікійську, була більш естетично досконалою.

Греки до трансформованого ними фінікійського алфавіту ввели кілька додаткових літер. Так вони створили систему письма, в якій кожен знак (буква) позначав голосний або приголосний звук. Відомий французький лінгвіст Антуан Мейє підкреслював, що греки розклали мовлене на голосні й приголосні. До речі, греки поміняли і напрям писання. Фінікійці, як і єгиптяни, євреї, писали справа наліво. Так у давнину писали і греки. Наприклад, ці давньогрецькі написи з острова Фера були зроблені справа наліво:

З часом греки перейшли на спосіб письма, який вони називали «бустрофедон» (від грецьких *bustros* «бик» і *strophos* «повертаю»). За цим способом напрям написання рядків змінився: він йшов то справа наліво, то зліва направо – так рухається бик, що оре поле.

Грецьке письмо було більшою чи меншою мірою використане при створенні латинського алфавіту, слов'янських та інших азбук. Деякі європейські народи мали самобутню писемність. Хоча до кінця античної епохи латинське і грецьке письмо набувають міжнародного характеру, поширюються в багатьох народів Європи, витісняючи старі системи письма, приблизно у VII-X ст. ще

зберігається оригінальне письмо у скандинавських, давньогерманських, англосаксонських та ірландських племен. Такими системами письма є **рунічна** (від германського руна «таємниця») і **огамічна** (від ірландського Огм – бог красномовства). Це були буквено-звукові письмена. Рунічні знаки склалися з вертикальних і діагональних ліній. Ось деякі літери рун (відмінності пояснюються варіативністю алфавітів різних племен): а – , , ; м – , ,

.Огамічне письмо після прийняття ірландцями християнства використовувалося як тайнопис. Воно дуже своєрідне за графічною будовою. Кожна буква складається з однієї чи кількох (до п'яти) паралельних довгих чи коротких ліній, по-різному розміщених на центральній осі рядка. На малюнку справа – деякі знаки огамічного письма.

Розшифрування давніх письмен є дуже трудомісткою справою. Чим більше часу нас відділяє від них, чим менше аналогій ми можемо провести з уже відомими системами письма, тим складнішим є його дешифрування. Так, письмена давнього Єгипту були розшифровані порівняно недавно – трохи більше ста років тому. Написи-малюнки, які зображували людей, тварин, небесні тіла тощо, здавна мали, як уже згадувалось, назву ієрогліфи – «священні знаки». Вони здавалися таємничими і незбагненними, ледь не посланими небом. Прочитання давньоєгипетських ієрогліфів пов'язане з археологічним відкриттям – так званім Розетським каменем, який знайшла військова експедиція Наполеона в Єгипті. На Розетському камені напис зроблений трьома мовами – грецькою, розмовною мовою Древнього Єгипту і «священною» мовою єгипетських жерців часів правління Птолемеїв. Загадка Розетського каменя була розгадана геніальним французьким вченим Жаном-Франсуа Шампольйоном, який усе своє коротке

життя присвятив вивченню древніх письмен. Уважний аналіз текстів Розетського каменя дозволив Шампольйону зробити висновок про існування трьох типів давньоєгипетських ієрогліфів: вони могли позначити поняття, передавати окремі звуки мови, бути знаками, які не читалися, а виконували уточнюючу функцію. Врешті-решт вчений прочитав стародавні записи, відштовхнувшись від того, що в усіх текстах були виділені імена царів Древнього Єгипту, написані знаками-ієрогліфами:

Клеопатра

Птолемей

Ця здогадка вченого стала своєрідним ключиком до розшифрування єгипетських письмен. Жан-Франсуа Шампольйон, автор граматики і словника давньоєгипетської мови, справедливо вважається батьком єгиптології, взірцем відданості науковій ідеї.

Історія письма не розкрила ще всіх своїх таємниць. Нам дуже мало відомо про докириличне письмо, досі до кінця не розшифроване агванське письмо, яким користувалися в середині першого тисячоліття на території сучасного Азербайджану і Дагестану. Загадковим є походження грузинських і вірменських алфавітів, писемності багатьох народів Азії.

Багатою була дописемна культура слов'ян. Палеографічна й археологічна науки доводять, що основою культури багатьох праслов'янських племен, зокрема майбутніх українських етнічних об'єднань, стала трипільська культура. Серед спільних ознак трипільців та українців – орнаментування гончарних виробів, символіка розписів. Мистецтво орнаментування допомагало фіксувати календарні види господарських робіт тощо. Особливо багатою з інформаційного боку була символіка українського писанкарства, вишиванок, візерунків тканин. Малюнків-символів у писанках більше сотні, кожен з них має своє значення. Наприклад, зображення рослини, гілки хвойного дерева чи хвоща означало вічну юність, здоров'я, красу; зірки, хрест були символами

сонця, чотирьох сторін світу, небесних і земних стихій – вогню, води, неба, землі, повітря тощо. Ось такі солярні знаки у писанковому орнаменті зображували Сонце:

Культ Дерева Життя як символу вічності всього живого на землі теж знайшов своє символічне відображення у писанкарстві:

Дерево Життя могло бути зображене в лаконічній формі «вазона», три листкової гілочки чи «тризуба», що згодом став нашим Державним гербом:

Силуети живих істот на вишиванках чи ткацьких виробах українців є знаками оберегу. Дуже поширений у наших вишиванках елемент візерунка є традиційним дохристиянським символом божества Сонця:

Із систем письма в сучасному світі найбільш поширеною є латиниця, яка може виступати і в національних варіантах. Вона прийнята в більшості країн Європи. Кирилицею користуються в Україні, Білорусії, Росії, Болгарії, Монголії, частково в деяких інших народів світу. Арабське письмо поширене в арабських країнах Азії і Африки, Ірані, Афганістані. Особливі системи писемності мають Китай, Японія, Індія, Ізраїль, Вірменія, Грузія.

ЯК ЗВУЧАЛО ДАВНЄ СЛОВО

Хтось ці суцвіття звуків винаходив,

Що стали потім мовами народів!

Станіслав Тельнюк

Ми з вами вже звертали увагу на те, що мовні підсистеми мають неоднакові можливості розвитку, динаміки. Найбільш чутливі до позамовних змін лексичні одиниці мови. Але фонетика і граматики теж не залишаються незмінними. Правда, зміни ці є досить повільними, і помітити їх можна, лише беручи до уваги результати спостережень над фактами кількасотлітньої давності.

Аналіз фонетичних явищ з історичного боку, звернення до звукової будови мови найдавніших часів мають свої особливості. Ті методи, які використовуються при вивченні звукового ладу сучасної української мови, не завжди будуть прийнятні для спостереження над минулим фонетичною системою. Звуки сучасної мови ми можемо сприймати в безпосередньому звучанні з їхніми певними акустичними, артикуляційними й функціональними особливостями. При потребі застосовуємо звукозаписуючі і звуковідтворюючі прилади. У новітніх фонетичних лабораторіях з науковою метою здійснюються рентгено-, фото- і кінозйомки вимови певних звуків. Безперечно, методи, пов'язані зі спостереженням над "живим" звуком, не завжди можуть бути використані при дослідженні історичної фонетики української мови. Вона робить висновки і наукові узагальнення, послуговуючись фактами сучасної мови (і, зокрема, діалектів), споріднених і неспоріднених мов.

З трьох підходів до вивчення звука (артикуляційного, акустичного, функціонального) історики мови більше уваги приділяють останньому. Нерідко фонетистам доводиться відновлювати давні форми слів приблизно, враховуючи як загальні, так і часткові закони розвитку звукової системи мови. При таких гіпотетично реконструйованих словах буде відома уже позначка – * – **астериск**, яка вказує, що форма відновлена, реставрована, наче матеріальний предмет

старовини, аналітичним розумом вченого-фонетиста.

З огляду на все це назва цього розділу є дещо умовною, бо не можна говорити про звучання давніх слів, не чуючи їхньої вимови. Фонетичний опис слів ми будемо виконувати, зважаючи передусім не на звуки, а на звукові типи, тобто фонеми¹.

Фонетична система української мови успадкована від попередніх етапів розвитку. Причому деякі звуки мають більш давній "життєпис", інші ж – порівняно молоді. Те ж саме стосується різних звукових змін, чергувань, причини яких заховані в глибині століть і тисячоліть. Сучасна звукобудова, як і мова взагалі, спирається на прадавні індоєвропейські корені. Через те нерідко ми будемо звертатися саме до цих найдавніших звукових аналогій.

У праіндоєвропейській мові-основі кількість голосних і приголосних була відмінною від сучасного стану. Взагалі таке зіставлення найдавніших і нинішнього етапів розвитку звукової системи призводить до цікавих, а іноді й несподіваних висновків. Якби ми спробували графічно позначити кількісні параметри розвитку голосних і приголосних від найдавніших часів, то помітили б, що рух ліній діаграм був би різний: кількість голосних в сучасній мові порівняно з праіндоєвропейською різко зменшилась, а приголосних навпаки – стало більше. Ось докази. Ви вже вивчаєте чи вивчили якусь із європейських іноземних мов, що, як і українська, належать до індоєвропейської мовної сім'ї. Отже, в цих мовах і в слов'янських будуть певні дотичні моменти. Припускають, що система голосних найдавніших, праіндоєвропейських часів була досить розгалуженою, оскільки в ній голосні **а, о, у, ɔ, і** протиставлялися за тривалістю, тобто могли бути і короткими, і довгими. Крім того, у ці часи, попри названі голосні-однозвуки, або

---

¹ Суть поняття "фонема" буде нам зрозуміла з такого прикладу. Порівняйте вимову **в** у поданих словах: *вітер, вода, пішов*. У кожному з них це різні звуки – |в'|, |в|, |у|, але одна фонема – *в*. Фонема – це найменша неподільна звукова одиниця, яка служить для творення морфем, слів і словоформ, для їх розпізнавання і розрізнення. Так, слова *лад* і *сад* розрізняють початкові фонemi *л* і *с*.

монофтонги, існували ще й двозвуки, дифтонги, які вимовлялися як тісне, нерозкладне поєднання двох звукових елементів. У фонетичній транскрипції дифтонг позначається дужечкою над поєднанням літер: **oi, ai, ei, ou, au, eu**, причому другий компонент тут вимовлявся дуже коротко, навіть подібно до приголосного, тобто був нескладовим. Дифтонги колись теж розрізнялися за тривалістю – були довгі і короткі.

Спробуйте прослідкувати, як розвивалася спільнослов'янська і давня українська система голосних. Це не важко, бо ви ж спостерігаєте результати цих змін у сучасній мові. Голосні майже в усіх мовах слов'янського світу перестали з часом поділятися на довгі й короткі, також виявилися зайвими дифтонги. Ці зміни, переказані кількома рядками нашої оповіді, відбувалися протягом століть. Вони, поряд з іншими, у майбутньому стануть специфічними ознаками слов'янських мов. Як же система голосних спільнослов'янської мови використала індоєвропейське підґрунтя? Основні закономірності такі. Короткі **o** та **a** злилися в одному звукові **o**, довгі їхні відповідники дали **a** нормальної тривалості. Спільнослов'янські звуки **y** та **i** витворилися в основному з дифтонгів, **e** - з короткого **e**, **и** - з довгого **y**. Про деякі інші зміни поговоримо пізніше.

Прочитайте слова *hlt, čtvrt, krk, vrch, prvni, plni*. У перекладі з чеської мови це – "ковток"; "чверть"; "шия"; "верх"; "перший"; "повний". Чому ви відчули труднощі з прочитанням цих слів? Очевидно, через те, що в коренях поданих слів відсутні голосні. Це зовсім не властиве східнослов'янським мовам, а для чеської є звичайним явищем, бо складоутворюючі "обов'язки" в ній можуть виконувати не лише голосні, а й сонорні приголосні *p, l*. Ця властивість сонорних була типовою для них і в давні часи праслов'янської єдності. Взагалі, названі приголосні є досить примхливими щодо виконання ними складотворчих функцій. У різні періоди історії мови вони то втрачали, то набувати цю властивість.

Праслов'янська мова знала звуки, які утворилися із давніх коротких **y** та **i**. Це вже згадувані нами в розділі про старослов'янську мову зредуковані **ь** та **ѣ**.

Ми ще повернемося до цих звуків, що виявили величезний вплив на розбудову фонетичної системи східнослов'янських мов.

Певний час у спільнослов'янській мові діяли деякі загальні тенденції оформлення складів. По-перше, існувала закономірність, за якою в межах складу поєднувалися звуки, близькі за сферою творення. Наприклад, приголосні *l, k, x* (при їх творенні активну роль відіграє задня частина язика) були колись твердими і сполучалися лише з голосними заднього ряду *a, o, u, ь*. Такі сучасні приклади, як *холод, гарячий, кара, хутро* відповідають цьому правилу. По-друге, у праслов'янській мові діяв закон відкритого складу, за яким звуки в межах складу розташовувалися за наростаючою звучністю. Уявіть собі схему ідеального складу, до якого за цим законом повинні входити всі типи звуків. Вона матиме такий вигляд: *приголосний глухий + приголосний дзвінкий + сонорний + голосний*. Цей зразок не завжди мав матеріальне наповнення, але загальна тенденція до поєднання голосних і приголосних за наростаючою звучністю спрацьовувала чітко. Оскільки ж найбільш звучним у складі був голосний, то це й вимагало постійної відкритості складів. Спробуйте поділити на склади українські слова і їхні давніші відповідники:

книжка –книжська,

швець –швьць,

правда - правьда.

Як бачимо, у давні часи складів у словах було більше, ніж у сучасній мові. Крім того, закон відкритого складу викликав ряд фонетичних процесів, які супроводжували його дію. Ось деякі з них. Відповідно до загальної вимоги відкритості складу на спільнослов'янському ґрунті відбулося відпадиння кінцевих приголосних: **plodōs → *plodъ, *sūnūs → *synъ, *kostin → *kostь*. Певні звукові зміни діяли на межі складів: утворювалися нові сполуки приголосних, між якими колись проходив складоподіл. Якщо поєднувалися однакові або близькі за звучанням чи творенням звуки, то це створювало певну незручність у вимові, і врешті-решт такі приголосні розподібноувалися: **pletti → *plesti, *vedti → *vesti*. Ці форми живуть в українській мові, репрезентуючи прадавнє чергування. Закон відкритого складу

породив і нові звуки. Пригадуєте, ми з вами говорили про індоєвропейські дифтонги і їх поступове зникнення. Другий компонент дифтонга був подібний до приголосного і, звичайно, закривав склад. Це було "незаконно", і дифтонги змінюються в інші звуки – монофтонги. Деякі ми вже називали. Дифтонги **oi**, **ai**, а також довгий **e** утворили дуже своєрідний звук, який в старослов'янській кириличній азбуці позначався літерою "ять" – ѣ. Це один із найбільш загадкових звуків спільнослов'янської мови. Лінгвісти і досі дискутують з приводу того, як він вимовлявся. Найбільш вірогідною є версія про його давню дифтонгічну вимову – *ie*. Це доводять факти деяких поліських і південно-західних говорів: *died*, *lies*, *ručie*. В українській мові праслов'янський ѣ рефлексував у звук і. Це явище засвідчують пам'ятки давньоруської доби.

Якщо давній склад закривав приголосний **м** чи **н**, а такі звуки мають назву носових, бо в їхньому творенні як додатковий резонатор бере участь носова порожнина, то попередній голосний починав вимовлятися з додатковим носовим призвучком **м** чи **н**. У такий спосіб утворювалися носові голосні. Ці фонетичні одиниці "відкрив" видатний російський вчений О. Востоков. Він володів багатьма давніми і новими мовами. Ця ґрунтовна філологічна підготовка дозволила йому розшифрувати старослов'янські "юси" ѡ, ѣ як носові звуки. У часи Востокова, як і тепер, ці звуки вживалися в польській мові. Прочитайте наведені слова польської мови. Носові голосні утворюйте так: вимовляючи чистий **о** та **е** ніби готуйтеся до вимови наступних **м** чи **н**:

język – язык,

potężny – потужний,

piszę – пишу,

zwozek – зв'язок.

У східнослов'янських мовах носовий **о** змінився в **у**, а носовий **е** в **а**: **męso* – м'ясо, **dobъ* – дуб. В сучасній українській мові існує чергування, пов'язане з історією носових, наприклад: *ім'я* - *імені*. Походження цієї пари словесних форм таке: **imen* – **imeni* → **imeę*, – **imeni* → *ім'я* – *імені*. У формі родового відмінка однини **н** не закривав складу, тому тут і не виникли умови для появи носового

звуча.

Закон відкритого складу припинив свою дію після зникнення (занепаду) зредукованих, або надкоротких, **ъ, ъ**. Як уже зазначалося, праслов'янська мова, особливо в діалектах, які лягли в основу східнослов'янських мов, досить наполегливо і послідовно позбувалася довгих і коротких голосних, перетворюючи їх у звуки нормальної тривалості. Наявність **ъ** та **ь** суперечила названій тенденції. Ці звуки в давні часи могли бути в сильній позиції – і тоді вимовлялися як **о, е** чи в слабкій позиції – тоді їх вимова була дуже ослаблена. Потреби в дублюванні **о, е** нормальної тривалості трохи коротшими зредукованими звуками не було, і ці звуки поступово почали зникати. У сильній позиції вони перейшли в **о, е**, у слабкій перестали вимовлятися взагалі: *dъva – два, **ръп'а* – пня, *дънь – день, *сънь – сон.

Зникнення зредукованих стало своєрідною революцією у східнослов'янських мовах. Наслідки цього процесу ми відчуваємо й досі. Ось деякі найголовніші фонетичні зміни, пов'язані із занепадом надкоротких голосних. Перш за все це чергування **о, е** з нулем звука, наприклад, *сон* – *сну*. Колись у цьому слові після *с* стояв зредукований **ъ**. Тільки в називному відмінку він був сильним, тобто вимовлявся як короткий **о**, а в родовому відмінку через слабку позицію його майже не було чути. Пізніше ці різні позиції зредукованого в різних формах одного й того ж самого слова й зумовили чергування **о** з нулем звука.

Після зникнення зредукованих перестав діяти закон відкритого складу, утворилися нові, закриті склади, а також незвичні поєднання приголосних. Мова намагалася позбутися цих нових, не завжди зручних для вимови сполук приголосних звуків. Саме тому й відбувається спрощення в групах приголосних: *сьрдъце* → *сердце* → *серце*; *сьлньце* → *солнце* → *сонце*. Приголосні в новоутворених сполученнях могли взаємодіяти – уподібнюватися чи розподібнюватися: *бъчела* → *бчела* → *бджола*; *знанъе* [знан'їе] → *знання*; *мѣрочьникъ* → *мірочник* → *мірошник*; *ручьникъ* → *ручник* → *рушник*.

Ще одне чергування української мови виникло після занепаду **ъ, ъ**. Це чергування давніх **о, е**, з **і**. Якщо в наступному після **о** чи **е** складі занепадав

зредукований, то його звучність передавалася на попередній склад звукам **o, e**, ніби компенсуючи втрату зредукованих голосних. Такі **o, e** подовжувалися на певний час. Але довгота голосних не була відмітною рисою української мови, і ці довгі **o** та **e** через дифтонги розвиваються в звук **i**. Саме такі їх зміни фіксують деякі українські говори: *воль* → *вол* → *вуол* → *вуил* → *вуіл* → *віл*.

А ось ще деякі чергування, які мають дуже давнє історичне підґрунтя. У спільнослов'янській мові, як відомо, діяв фонетичний закон, за яким у межах складу могли поєднуватися голосні і приголосні близької сфери артикуляції. Так, завжди тверді **t, k, x** не могли сполучатися з голосними, які пом'якшували попередні приголосні. Якщо в процесі творення нових слів чи форм виникала потреба в сполученні цих приголосних із звуками **i, e**, то вони змінювалися в шиплячі, які в праслов'янській мові були м'якими: **kist* → *чистий*, **gena* → *жона*.

Звичайно, не завжди в названих позиціях в українській мові відбуваються чергування. Наприклад, відсутні зміни **z, k, x** в шиплячі **ж, ч, ш** в таких словах, як *кіно*, *гімн*, *гіркий* і под. Річ у тому, що аналізована зміна приголосних зародилася ще в праслов'янській мові, а названі слова або запозичені пізніше (*гімн*, *кіно*), або містять звуки, наприклад, *i* (*гіркий* ← *горький*), утворені вже тоді, коли закон переходу **t, k, x** в м'які шиплячі приголосні не діяв.

Перед **i** та **ѣ** з колишніх дифтонгів **t, k, x** ще на праслов'янському ґрунті змінилися в **z, ц, с**, які були м'якими. За ілюстрацію візьмемо різні звукові форми одного й того ж самого за походженням слова: лит. *kaina* – укр. *ціна*.

Так само, як голосні **e, i**, що пом'якшувати **z, k, x**, переводячи їх в іншу звукову якість, на ці приголосні впливав звук **й**. При утворенні праслов'янських слів чи їхніх форм **й** використовувався як словотворчий чи формотворчий суфікс. Поєднуючись з **z, k, x**, він спочатку призводив до їхнього м'якшення, а тоді до наступної зміни в м'які шиплячі **ж, ч, ш**: *друг* – *дружу* (← *drugjo*), *дух* – *душа* (← **duxja*), *крик* – *кричу* (← **krikjo*). Звук **й** був досить "агресивним" і в стосунках з іншими приголосними, викликаючи такі зміни: **z + й** → **ж**, **с + й** → **ш**: *возити* – *вожу* (← **wozjo*), *носити* – *ноша* (← **nosja*); **p + й** → **p'**, **л + й** → **л'**, **н + й** → **н'**: *творити* – *творю* (← **tvorjo*), *полоти* – *полю* (← **poljo*), *гонити* – *гоню* (← **gonjo*), **д + й** → **дж**, **т +**

й → *ч*: *садити* - *саджу* (←*sadjo), *б* + *й* → *бл*, *п* + *й* → *пл*, *м* + *й* → *мл*: *земний* - *земля* (←*zemja), *любити* - *люблю* (←*lubjo), *купити* - *куплю* (←*kurjo).

Тепер трохи інформації про приголосні звуки, які є наймолодшими в українській мові. Допитливий читач, очевидно, вже здогадався, про що йдеться. У власне українських чи навіть спільнослов'янських лексичних одиницях дуже рідко трапляється літера, а відповідно і звук *ф*. Як правило, ми її знайдемо в запозичених словах, значна частина яких прийшла з грецької мови: *фарисеї*. Як у літературному, так і народно-розмовному мовленні цей звук нерідко замінювався іншими приголосними: *парус*, *Пилип*, *Хома*.

Вважають, що до писемних стилів української мови звук *г* (той, що в словах *гарний*, *голос*, *говорити*), а не *г* (як у словах *гава*, *гудзик*) проник за часів дочки Ярослава Мудрого Анни. Одружена з французьким королем, вона і за його життя, а особливо по смерті чоловіка, підписувала державні документи. Зберігся її підпис: *Ана рѣина* (замість *Anna regina*). Очевидно, у слові *regina* "королева" звук *г* вимовлявся дуже придихово, як *г* в українській мові. Тим і пояснюється пропуск відповідної літери в підписі королеви Анни.

Тепер ви переконалися, що вивчати звукові особливості і закони української мови не можна, відриваючи її від попередніх етапів розвитку. Давні генетичні зв'язки виявляються безпосередньо чи опосередковано в сучасних фонетичних формах. Так протягом віків витворювалася особлива звукова будова української мови, яка відрізняє її від інших споріднених і неспоріднених мов.

ПРО ОДНИНУ, МНОЖИНУ, ДВОЇНУ І ЩЕ ПРО ДЕЯКІ ГРАМАТИЧНІ ПРАВИЛА ДАВНІ І НОВІ

...Не іграшка пуста

Та форма, що віки розкрили їй обійми
Максим Рильський

Історичне вивчення української мови та її коренів дозволяє вибудувати граматичну систему часів спільнослов'янської єдності, усвідомити особливості її еволюції в напрямі до сучасного стану.

...Малюк, засвоюючи в перші місяці життя материнську мову, виділяє чи не найголовніші в ній слова: ті, які мають ознаки предметності (у власне граматичному значенні цього слова) та словесні одиниці – назви дій. Так дитина інтуїтивно визначає два основні класи слів, без яких мова не зможе виконувати свої найважливіші функції – бути засобом спілкування, само ідентифікації народності чи нації, виховання, навчання. Французький лінгвіст Жозеф Вандрієс говорив: «Існують тільки дві частини мови: дієслово та ім'я. До них зводяться всі інші частини мови»¹.

Імена і дієслова – не тільки основні в кожній мові розряди слів, але й найдавніші. Їх частиномовні характеристики в контексті інших лексико-граматичних класів слів нерідко визначали специфіку граматичної будови мови минулих епох.

Спершу розглянемо найдавнішу систему частин мови. Загалом вона від тих давніх праслов'янських часів зазнала порівняно незначних змін. Так само, як і в сучасній українській мові, в давнину вже існували майже всі лексико-граматичні розряди слів. Але були й певні відмінності. Серед повнозначних одиниць колись ще не була сформована за своїми граматичними характеристиками і способами їх вираження така частина мови, як числівник. Аналізуючи сучасну систему числівників, можна помітити різноманітність цих одиниць за особливостями будови і словозміни. Це пояснюється тим, що історично до цієї частини мови увійшли різні за походженням і типами

---

¹ Вандриес Ж. Язык. – М.: Гос.соц.-эконом. изд-во, 1937. – С.116.

відмінювання слова (прикметники, іменники різної структури) і навіть словосполучення. У давніх пам'ятках писемності слов'ян ще досить виразно можна простежити "життєпис" цих слів, які пізніше оформилися в лексико-граматичний клас числівників. Ця відносно молода частина мови могла виникнути тільки тоді, коли з'явилося абстрактно-математичне уявлення про кількість і число. Первісно числові назви були пов'язані із конкретними поняттями про перелічувані предмети. І хоч найдавніші писемні пам'ятки засвідчують числові назви у власне абстрактному значенні, вони ще не мають ознак окремої частини мови.

Тепер спинимося на загальних граматичних характеристиках повнозначних слів – граматичних категоріях. Мови – предки сучасної української мови здавна використовували граматичні категорії роду, числа, відмінка, часу, особи, способу та інші, властиві мові української нації.

Характерною рисою граматичної будови індоевропейських мов є категорія роду. Багато сучасних мов, зокрема і слов'янських, мають тричленну систему родових відношень (чоловічий, жіночий і середній рід). Але є мови, у яких тільки два роди (романські, іранські) або ж вони взагалі не мають роду (фінно-угорські, тюркські). Припускають, що в праіндоевропейській мові-основі родових відмінностей не було, вони виникли пізніше з давнього протиставлення значень живого – неживого.

З тих граматичних категорій, які зазнали певних змін, слід назвати число. На перший погляд, здається дивним: які ж зміни сталися в позначенні числа імен. Справді, граматики сучасних слов'янських мов розрізняє дві числові величини: однину і множину. Але в минулому в мові наших предків, і це засвідчують пам'ятки писемності, існувала ще й третя форма числа – двоїна. Вона позначала два предмети чи їх парну кількість. Наприклад: *сестра* (однина) – *сестри* (множина) – *сестрѣ* (двоїна), *відро* (однина) – *вѣдра* (множина) – *вѣдрѣ* (двоїна). Форми двоїни почали зникати ще в праслов'янській мові. У давньоруських пам'ятках цей процес виявляється досить виразно і полягає в заміні форм двоїни формами множини: *Помози **работъ** **своимъ** Івану й Олексию (замість **рабома***

своима).

Сучасна українська мова епізодично зберігає ці раритетні форми. Деякі залишки двоїни зустрічаємо в сучасній літературній мові: *плечима, дверима*. Крім того, спостерігаються відмінності в наголошуванні колишніх двоїнних і множинних форм: *хаті - дві хати*. Особливо активно вживається двоїна в говорах, поширюючись за аналогією на словосполучення із числівниками *три, чотири*: *дві руки, дві копії, три відрі, три літри, штири кілі*. Таким чином, множина з часом почала означати не "більше двох", як у давнину, а "більше одного", що й утвердилося як норма української мови.

Форми двоїни існують і досі в таких слов'янських мовах, як словенська і серболужицька, та деяких угро-фінських мовах. А в мовах племен Австралії, Нової Гвінеї, крім названих числових форм, відома ще й троїна.

Значних змін протягом усіх періодів історичного розвитку мови зазнала дієслівна категорія часу. В сучасній українській мові три основні форми часу: минулий, теперішній, майбутній. У наших предків-слов'ян цих часових форм було більше: чотири минулого часу, одна теперішнього, три – майбутнього.

Головна історична риса, яка виявилася в процесі формування словозміни іменників, – це зміна принципів виділення відмін іменників. Сучасна українська мова їх знає чотири. У давні часи таких типів іменників за особливостями відмінювання було більше. Це пояснюється тим, що в основу групування іменників за способами словозміни були покладені структурні особливості цього розряду слів. Кожен іменник праіндоевропейської і ранньої праслов'янської мови мав тричленну будову: складався з кореня, суфікса, закінчення. Звук чи група звуків, якими закінчувалася основа іменника, і становили той формальний елемент, що визначав тип відміни іменників. Аналогічний принцип і досі використовується в морфології багатьох сучасних індоевропейських мов. Відповідно до структури основ іменники поділялися на такі типи відмін:

відміна з основою на *-ā/-īā*: *вода, риба, земля, душа*;

відміна з основою на *-ō/-īō*: *друг, конь, поле, село, вои*;

відміна з основою на *-й*: *синь, медь, вошь, поль* (у значенні "половина"),

відміна з основою на *-й̄*: *мъркы*(морква), *букы/буква/, църкы*(церква);

відміна з основою на *-і*: *зять, гость, кость, пѣчь*;

відміна з основою на приголосний (*-й, -р, -с, -т*): *камы* (камень), *слово, мати, теля*.

Тип основи інколи можна було визначити за формою називного відмінка або непрямих відмінків: *жона* – основа на *-ā*, *перстень* – основа на *-н*, *слово* – *словесъ* – основа на *-с*, *теля* – *теляти* – основа на *-т*. Структура ж окремих іменників могла бути історично затемненою. В таких випадках у визначенні давньої основи іменників допоможе етимологічний словник або спеціальні лінгвістичні прийоми: *гисть* ← *гость* ← **gostis* – основа на *-і*; *другъ* ← **drugōs* – основа на *-ō*.

Різні за словозмінними характеристиками іменники взаємодіяли між собою. Так, сучасні іменники *брат* і *син* належать до однієї, II відміни. Цікавими є їхні давні форми. Наприклад, у родовому відмінку вони такі: *брата, сину*, а в давальному – *брату, синові*. Генетично різні основи цих слів спричинили відмінності форм. Пізніше, на спільнослов'янському ґрунті, іменники з основою на *-ō*, яких було досить багато, "позичають" свої закінчення родового відмінка іменникам з основою на *-й*. А їхні форми давального відмінка внаслідок давніх взаємовпливів слів з різними основами вживаються в сучасній II відміні як паралельні. Отож, історична довідка дозволяє глибше зрозуміти причини варіативності деяких сучасних відмінкових закінчень.

Такі взаємовпливи могли бути і між іменниками, більш віддаленими за родовими характеристиками і за способами відмінювання. Порівняйте для прикладу форми орудного відмінка множини іменників з різними колишніми основами: *руками* (основа на *-ā*), *другы* (основа на *-ō*), *сынъми* (основа на *-й*). У цьому випадку теж спрацював закон мовної аналогії: форма іменників з основою на *-ā* стала в орудному відмінку зразком для інших типів іменників, які набули в українській мові закінчення **-ами**: *друзями, синами*.

У спільнослов'янській і давній українській періоди розвитку мови поділ

іменників на істоти – неістоти не завжди мав чітке граматичне вираження. Зокрема, в знахідному відмінку іменники чоловічого роду – найменування істот мали форму називного, а не родового, як у сучасній мові: *приведи ми сынъ свои* (замість *сина* свого), *йди призови мужъ твои* (замість *мужа* твого). Такий збіг називного і знахідного відмінків ускладнював розрізнення діяча й об'єкта дії, тим більше, що порядок слів у слов'янських мовах був вільним і не підказував цього розрізнення (як це є, зокрема, в німецькій мові): *отець любить сынъ* – хто ж кого любить? Утвердження форм родового відмінка у функції знахідного імен – назв осіб усунула цю незручність: *повелѣ* пустити льва; *ждати того чоловіка*.

З часом поділ іменників на відміни за типами основ почав руйнуватися і врешті-решт витворилося сучасне групування іменників на чотири відміни. Але давні особливості відмінювання виявляються в сучасній мові, прокладаючи невидиму ниточку між різними історичними етапами.

Колишня система займенників мало чим відрізнялася від сучасної за своїм значенням і функціями. Але в межах відомих нам розрядів займенників були певні відмінності. Зокрема, лексична наповнюваність цих розрядів була трохи іншою. Так, до особових, крім *я, ти, ми, ви*, входили займенники першої і другої особи двоїни *ѣ* і *ѡ*, які перекладалися так: "ми обоє", "ви обоє".

Особливо своєрідним був корпус вказівних займенників. Сюди належали такі одиниці: *сь, се, ся; ть, то, та; онъ, оно, она; и(же), є(же), я(же); овъ, ово, ова; сикъ, сико, сика; такъ, тако, така*. Деякі з названих займенників ви впізнаєте: «*Хто се, хто се по сім боці чеше коси? Хто се?*» – писав Тарас Шевченко, вживаючи займенник *се* – аналог сучасного *це*. Займенник *онъ* з його родовими варіантами, змінивши наголос у непрямих відмінках, перейшов із вказівних у розряд особових. Давні пам'ятки тривалий час вживали обидва його варіанти: *послужилъ онъ* – особовий займенник; *въ они дни* – вказівний. Займенникові форми *и(же), є(же), я(же)* колись вживалися в ролі сполучних слів *який* і *що*. Пригадуєте із "Слова о полку Игоревѣ": *Храброму Мстиславу, иже зареза Рєдєдю предъ плъки касожьськыми*. *И(же), є(же), я(же)* відмінювалися так: чол. рід – *его, ему, его, имъ, емъ*. З часом ці займенники в непрямих відмінках

почали вживатися як відповідники особового займенника третьої особи: *послужил ему*. Різне звучання українського займенника при відмінюванні (*він - його*) пояснюється тим, що тут злилися відмінкові форми двох слів: *онъ* та *й*.

Давній займенник *сикъ* не зберігся, єдиний слід від нього залишився в сполученні *такий–сякий*. Займенник *овъ* вживається в деяких слов'янських мовах, зокрема у польській. Фразеологізм *те і се* по-польськи звучить так: *to i owo*.

Особові й зворотний займенник *себе* могли мати форми *ми, мя*, (замість *мені, мене*), *ти, тя* (замість *тобі, тебе*), *си, ся* (сучасні *собі, себе*). Південно-західні говори зберігають ці давні форми: *дай ми, узрів тя, зроби си*. Форма *ся* в літературному вжитку використовується як придієслівна частка: *уживатися, навчатися*, хоч діалектне вживання засвідчує вже названі давні його особливості: *ся вдягнув*.

Продовжимо наш екскурс в історію граматики такою загадкою: якою частиною мови є виділене в реченні слово: *Да поиди за князь нашъ за малъ!* Якщо ви переклали цю форму *за Мала*, то це іменник, а якщо *за Малого*, – то йдеться про прикметник. Проблему можна вирішити, коли взяти до уваги особливості деяких давніх прикметникових форм. Праслов'янські іменники і прикметники входили до складу великої групи слів – імен. У більш давні – індоєвропейські – часи ці два класи слів існували як цілісне об'єднання. У спільнослов'янський період іменники і прикметники морфологічно й словотвірно не розрізнялися: оформлені вони були однаково – закінченнями *-ъ/-ь, -а/-я, -е/-є* для різних родів: *добро, новъ, синь*. Відмінювалися такі слова, як іменники з основою на *-ā/-īā, -ǫ/-iǫ*. Кваліфікація їх як іменників чи прикметників відбувалася лише в контексті залежно від того, яку роль – означення чи означуваного – вони виконували.

Ось зразок відмінювання в однині прикметника *добръ* у зіставленні з іменником основи на *-ǫ*:

Н. *добръ – братъ*

Р. *добра – брата*

Д. *добру – брату*

З. *добръ – братъ*

О. добръмъ –братъмъ

М. на добрѣ –на братѣ

Прикметники, які відмінювалися за типом іменників і за будовою були подібні до них, мали назву іменних, або нечленних, прикметників.

Синтаксичне розрізнення іменників і прикметників існувало в мові давно –ще з праіндоевропейських часів. Але потрібно було зміцнити це розрізнення словотвірною-морфологічними засобами. З цією метою як словотвірний засіб почав використовуватися вказівний займенник *й, є, я*, який приєднувався до іменних прикметників: *новъ + й* → *новыи* → *новий*, *нова + я* → *новая*, *ново + є* → *новоє*. Такі прикметники в науковій літературі отримали назву займенникових, або членних. Ці форми успадковані сучасною українською мовою в їхніх нестягнених і стягнених формах: *тихую – тиху, добрес – добре*. Зрідка в поетичних творах, фольклорі трапляються короткі (з походження) іменні прикметники: *На горі зелен клен; Дрібен дощик іде*.

Даючи загальну характеристику системи частин мови в їхньому історичному розвитку, ми зауважили, що числівник є порівняно новим лексико-граматичним класом слів. Такі одиниці слід розглядати як числові назви, лічильні слова. Переважна більшість слів із цим значенням сформувалася досить давно, їхні колишні форми можна легко впізнати і витлумачити. Але серед давніх числових назв були слова, які в наш час вийшли з ужитку або порушують загальну систему одиниць певного зразка. Так, у східнослов'янських мовах не збереглися слова *тьма, несъвѣда, легеон, леодр, ворон, колода* на позначення великих кількостей (від десяти тисяч до десятків мільйонів і більше).

Українські назви чисел від 11 до 19, найменування десятків 20, 30, 50, 60, 70, 80 є результатом процесу перетворення словосполучення у слово. Наприклад, історично слово *дванадцять* розкладалося так: *дѣва на десяте*. Це сполучення з часом почало сприйматися не як словосполучення, а як цілісна лексична одиниця. Ізольовано від назв десятків стоїть слово *сорок*. Словотвірно воно споріднене із словом *сорочка*. Ця назва означала мішок,

торбину, в які можна було покласти сорок шкірок соболів, білок – скільки потрібно було на шубу. Такий випадок переходу конкретної лічби в абстрактну трапляється і в інших мовах світу. Зокрема, у датській мові числівник 80 є за походженням іменником, що означав палицю, на яку можна було нанизати приблизно 80 рибин.

У кількісному значенні використовувалися іменники *чверть, треть, третина, осьми́на, сотня, дюжина, копа* і под. Своєрідними були форми вираження складених величин. Так, практикувалося віднімання назв одиниць від назв десятків і сотень: *тридцять копъ без копи*. А ось приклад позначення мішаних чисел: *поль третья десяте* - "два десятки і ще половина третього десятка, тобто двадцять п'ять". Частини складених порядкових числівників об'єднувалися сполучниками: *тысяча лѣтъ и четьреста лѣтъ*. Для утворення деяких дробових числівників використовувався давній іменник *поль (пів): поль втора* "півтора"; *поль третья ста* – 250.

За багато віків історії значні зміни відбулися і в дієслові. Спільнослов'янське дієслово мало значно більше часових форм порівняно з сучасною українською мовою. Зокрема, давні пам'ятки засвідчують чотири способи передачі минулої дії: **аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект**. Перші дві форми були простими, дві інші – складені. Кожен з минулих часів мав своє специфічне значення: аорист називав єдину, моментальну, нечленовану дію, імперфект виражав тривалу, а також повторювану дію, перфект означав реальну дію в минулому, наслідки якої відчуваються і в момент мовлення; плюсквамперфект – давноминулий час – називав дію, що відбувалася в минулому і передувала іншій минулій дії.

Аорист та імперфект майже не збереглися в сучасній українській мові. Форма аориста дієслова *бути – бити* (однина, 2–3 особа) *би* використовується як формотворча частка умовного способу. Дуже рідко аорист та імперфект вживаються в текстах, стилізованих під старовинний колорит – або з якихось інших міркувань (приміром, для дотримання вимог ритміки). Пам'ятаєте, у відомій казці про хороброго шевчика в героя на ремені було написано: "*Одним махом сімох **побивахом***". Форма *побивахом* замість *побиваю, побивав* тут ужита як

рима до слова *махом*.

Більш життєздатними виявилися інші способи вираження минулого часу – перфект і плюсквамперфект. Ці складені форми утворювалися шляхом поєднання активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла* і дієслова *бути* в особових формах. Наприклад, дієслово *писати* у перфекті змінювалося так (однина):

я писаль єсмь

ти писаль єси

онь писаль єсть

У цих формах дієслово *писаль* як носій лексичного значення залишається незмінним, а за особами змінюється допоміжне дієслово *бути*. З часом це допоміжне дієслово опускається у формах перфекта і від складеної структури залишається лише колишній дієприкметник, який змінюється тільки за родами і числами. Так на базі давнього перфекта утворився минулий час дієслів сучасної мови.

Плюсквамперфект мав два способи вираження. Більш уживаним з двох (двослівного і трислівного) був трислівний:

я писаль былъ єсмь

ти писаль былъ єси

онь писаль былъ єсть.

У сучасній українській мові, особливо в художній літературі, в діалектній стихії, зберігаються залишки цієї форми: *А ще було як намалює що-небудь та як підпише* (Григорій Квітка-Основ'яненко); *Сонечко було пригріло*. Взагалі діалектне мовлення, особливо південно-західні говори, досить активно засвідчують сліди колишніх складених форм минулого часу: *робилисьте* (від *робили єсте*), *копалисьмо* (від *копали єсмо*).

Майбутній час утворювався, по-перше, від основ теперішнього часу доконаного виду: *напишу*, по-друге, шляхом поєднання допоміжних особових дієслів з інфінітивом чи допоміжних дієслів з дієприкметниками минулого часу на *-ль, -ла, -ло*. Перша складена форма в ролі допоміжних дієслів використовувала модальні дієслова, наприклад: *почну, хочу*. Свою історію мало

сполучення допоміжного дієслова *имати* з неозначеною формою основного дієслова: *я їму писати*. Переставлення дієслівних форм привела до утворення складного, аналітичного способу вираження минулого часу: *писатиму*. Тут слово *имати* (*їму, їмеш* і т.д.) перетворилося в частину слова – морфему. Як допоміжне дієслово *бути* колись використовувалося дуже рідко. Активність його, за матеріалами писемних пам'яток, зростає приблизно з XIV ст.: *будем держати*. Надалі за такого типу словосполученнями закріплюється роль виразника значення майбутнього часу, може, і тому, що допоміжне дієслово *бути* вже своїм значенням виражає майбутню дію і не містить якихось додаткових смислових нашарувань, як, зокрема, модальні дієслова.

Рідше вживалася складена форма майбутнього часу, до якої входили допоміжне дієслово *бути* в особових формах і активний дієприкметник на *-ль, -ла, -ло*: *я буду хвалиль → буду хвалив*. У літературній мові вона не вживається, але відома в говорах: *буду орав*.

Ще одне про дієслово, а точніше – про неособові форми дієслова. Вихідною, початковою формою дієслів є інфінітив. Сучасна неозначена форма характеризується наявністю суфікса *-ти*, рідше – *-ть*: *Працювать, працювать, працювати* (Іван Франко). В історії мови відомі й форми на *-чи*: *могчи, печи*. Названі приклади використовуються як живі сучасні форми в південно-західних говорах української мови.

У давнину поряд з інфінітивом вживався так званий **супін** – дієслівна форма, дуже подібна до інфінітива, але утворена за допомогою суфікса **-ть**: ***учить***. Вживався супін при дієсловах зі значенням руху і вказував на мету цього руху: *иду ловить **рибь***.

Спільнослов'янська мова мала досить розгалужену систему дієприкметників, зокрема, розрізнялися дієприкметники активні й пасивні теперішнього й минулого часу, які мали членні й нечленні форми. Зате зовсім не був виділений як специфічна форма дієслова дієприслівник. Деякі типи дієприкметників не прижилися на українському ґрунті, окремі з них (активні нечленні) перетворилися в дієприслівники вже в українській мові.

Ось такі найбільш помітні кроки української морфологічної системи в її історичному розвитку. Основи морфологічної будови, як і інших мовних підсистем, закладалися в різні часи.

ЯК ЗМІНЮВАВСЯ СИНТАКСИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Буква до букви — і склад мій і лад,

Слів найдорожчих людський зорепад.

Микола Сом

Щоб мова могла виконувати свої найважливіші функції, бути засобом спілкування, виховання, навчання, пізнання навколишнього світу, – її компоненти – слова і словоформи – повинні об'єднуватися в структури більш високого рангу – у речення. З усіх мовних підсистем саме синтаксис "відповідає" найбільшою мірою за здійснення мовою своїх обов'язків, передусім як знаряддя комунікації. По-друге, він віддзеркалює рівень граматичної досконалості мови, її структурної довершеності. Наша розповідь про динаміку граматичної будови української мови була б неповною, якби ми не згадали про зміни в синтаксисі, у принципах конструювання словосполучень і речень.

Основи синтаксичного ладу української мови закладалися ще в праслов'янський, можливо, і в праіндоєвропейський періоди. Проте, як і кожна з мовних підсистем, синтаксична структура, принципи організації її одиниць зазнали ряд істотних змін. Зіставлення синтаксичної будови сучасної мови й реалізації відповідного мовного рівня, засвідченого найдавнішими пам'ятками, дозволяє побачити ті зміни, які торкнулися простого і складного речень, способів вираження членів речення, типів зв'язку слів у реченні, структурних характеристик синтаксичних одиниць взагалі.

Леонід Булаховський, видатний український мовознавець, з'ясовуючи специфічні особливості давнього синтаксису, підкреслював його громіздкість, структурну переобтяженість речень¹. До певної міри, безперечно, ця оцінка є справедливою. Але не для пам'яток абсолютно всіх стилів і жанрів. Складні

---

¹ Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т.2: Українська мова. – К.: Наук. думка, 1977. – С.448 – 449.

синтаксичні конструкції, поширені речення найчастіше могли бути властиві полемічній та художній літературі, літописам, пам'яткам мемуарного жанру.

Наприклад,

Іван Вишенський:

Ваш вѣк, Ваше лживо царство, Ваша суетная слава, ваша безценная роскош, Ваше идолокланяемое могущество, ваша поганская влада и началство, Ваше все, еже вѣк сей внутр себе крыет, сей вам служит и вами владѣет и навѣки владѣти будет. Але нехай толко от сея жизни ИЗГНАНИ БУДЕТЕ, ТОГДА БУДЕТЕ ВИДѢТИ, яко НА истину лжею бороти, онюю тлоумити и попиирати...

(" Ваш вік, ваше облудне царство, ваша суетна слава, ваша безмежна розкіш, ваша ідолопоклінна могутність, ваша поганська владність і зверхність, все ваше, що приховує в собі цей вік, це вам служить, вами володіє і довіку володіти буде. Але нехай-но ви тільки будете вигнані з цього життя, тоді побачите, як істину брехнею бороти, її тлумити і зневажати...").

Літопис Самовидця:

Як вдарено в бубни на раду, Брюховецькій, ведлуг постанови пѣшо войско припровадил кѣ наметѣ своей стороны на тѣю раду, а Сомко не зозволився; и сам и ѹсѣ козаки, при немѣ будѹчиє, яко люди достатніє, на конях добрих, шатно и при оружю, як до войны, тоєй интенцѣи будѹчи, же ежели би не ведлуг мисли оныхъ рада становитися бы мѣла, то межи собою битвѣ мѣти, бо при таборѣ Сомковом и гармат было не мало.

("Як ударено було в бубни на раду, Брюховецький, відповідно до постанови, піше військо відправив до намету із свого боку на тую раду, а Сомко не зробив цього, і сам, і всі козаки, які були при ньому, як люди при достатку, на конях добрих, одягнені і при зброї, як до війни мали намір, якщо би рада, як вони того хотіли, не відбулася б, то вони би пішли у бій, бо при Сомковому таборі і

гармат було немало").

Ділове мовлення, яке репрезентоване великою кількістю писемних джерел, якраз навпаки – характеризується синтаксичним лаконізмом і чіткістю:

Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.:

Под час ярмаркѹ осѣннього перед свѣтом , власне на свѣтаню, стался квалтъ огнистый. Що тежь од того квалтѹ так мѣстѹ , яко и кгреком, кѹпъцом, незносніє шкоди починилися.

("Під час осіннього ярмарку перед сходом сонця, власне на світанні, сталася пожежа. Від тієї пожежі, як місту, так і грекам-купцям завдана була велика шкода").

Проведемо деякі спостереження над синтаксичною структурою української мови від перших її фіксацій у писемних пам'ятках до сучасного стану.

Уже мова давньоруських пам'яток засвідчила основні типи простих і складних речень, способів вираження головних і другорядних членів речення, типових для сучасного синтаксису. Як і в сучасній українській мові, у найдавніших писемних пам'ятках знаходимо знайомі нам способи вираження головних і другорядних членів речення. Так, у функції простого підмета найчастіше вживалися іменники, займенники, слова, які можуть, як іменники, "виконувати роль" підмета, – прикметники, числівники, дієприкметники тощо:

И приде Святополк съ Давыдомъ Кыевѹ ("І прийшов Святополк з Давидом до Києва"); **Иже ли не поидешъ съ нами, то мы собѣ боудемъ, а ты собѣ** ("Якщо не підеш з нами, то ми будемо самі по собі, а ти сам по собі"); **Ратнии наши вси на коняхъ сѹтъ** ("Наші воїни всі на конях"); **Два третего не ждѹтъ** ("Два третього не ждуть"); **Не даша ємѹ тѹ близ живвѹщии** ("Не дали йому ті, що живуть поблизу"). Як складений підмет нерідко могли виступати сполучення іменників чи поєднання числівників з іменниками: **Два солнца померкоста** ("Два сонця погасли"); **На үтриє же Данил и Василко посласта люди свои** ("На ранок Данило і Василько послали своїх людей").

Специфічним було використання в ролі підмета іменників у кличному відмінку, передусім іменників із значенням особи: **Тотъ мя враже ѹлови** ("*Той ворог мене спіймав*"). Сліди такого синтаксичного застосування кличного відмінка знаходимо у фольклорних джерелах, перш за все в українських народних піснях, які, як відомо, зберегли чимало стародавніх мовних рис: *Кучерявий дубе на яр похилився; Ой, плаче, плаче молодий козаче*. Неозначена форма дієслова як засіб вираження підмета – явище майже нетипове для давніх часів, і пам'ятки його засвідчують дуже рідко: **Беззаконно бо єсть БЫТИ въ църкѣви образѹ челоуѣчьскѹ, ни иному животнѹ** ("*Незаконним є перебування в церкві зображень людей чи інших істот*").

Основні структурні типи присудка і способи його вираження в українській мові сформувалися давно. Це підтверджують писемні джерела, починаючи з X – XI ст. Поширеними були прості, складні і складені дієслівні та іменні присудки. Їх розмаїття пояснюється наявністю більшої, порівняно з сучасним українським синтаксисом і морфологічною будовою, кількістю дієслівних форм, особливо в минулому часі, а їх, як відомо, було чотири. Наприклад: **Но не вѣзри на мя, господине, аки волкъ на ягня, но зри на мя, аки на младенецъ** ("*Але не дивись на мене, господине, як вовк на ягня, а дивись на мене, як мати на дитя*"); **Ѣтица бо радується весни, а младенецъ матерѹ** ("*Птах радіє весні, а дитина матері*"); **А се въ Чернигове дѣялъ есмь** ("*А це чинив у Чернігові*"); **И быша при братья** ("*І було три брати*"); **И повелѣ Олеег воеем своим колеса изделати и поставити на колеса кораблѣ** ("*І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса і поставити на колеса кораблі*"). Складені іменні присудки вживалися частіше, ніж дієслівні: *Красота воину оружїе ѿ кораблю вѣпрѣла, тако и правѣднику почтѣние кнѣзьноее* ("*Окрасою воїна є зброя, корабля – вітрила, а праведника – читання книг*"). В одному реченні нерідко могли поєднуватися різнотипні

присудки: прості, складені, іменні, дієслівні: Выпустиша печенезн мужь свой, бѣ бо преевелнк зѣло и спрашень (*"Випустили печеніги свого чоловіка, був дуже великий і страшний"*); Узрѣ и печенѣзин и посмеяся, бѣ бо середнии тѣлом (*"Побачив його печеніг і засміявся: був той середній тілом"*).

Отже, майже всі способи вираження головних членів речення в давніх пам'ятках виявилися історично перспективними, їх активно використовує сучасна українська мова. Аналогічна закономірність властива і способам вираження другорядних членів речення.

Синтаксис писемних джерел далекого минулого має і свою специфіку. Зокрема, можна констатувати такі особливі структури – а вживалися вони, очевидно, під старослов'янським впливом, у живій мові ці форми не збереглися, – як конструкції з подвійними непрямыми відмінками. Суть їх у тому, що в реченні могли вживатися дві форми непрямих відмінків, найчастіше – знахідного чи давального. Як правило, друга частина цієї пари повторюваних відмінкових форм використовувалася в присудковому значенні, точніше – як фрагмент складеного іменного присудка. Наприклад, відповідно до правил конструювання речень у сучасній українській мові ми б сказали так: *"Поставив Мефодія єпископом"*. А в Лаврентіївському літописі записано: *Постави Мефодія єпископа. Це і є конструкція з подвійним знахідним відмінком. А ось ще один приклад із цієї ж пам'ятки, який ілюструє вживання другого відмінка: Хотящю его поставити служителея своеей церкви и пастуха всеей земли Ростовскои. Порівняйте з сучасними формами: "Хотів його поставити служителем своєї церкви і пастирем усієї Ростовської землі"*.

Ще однією особливістю давнього синтаксису, правда, теж не усно-розмовного мовлення, а писемних джерел, є так званий "давальний самостійний". Цей зворот становив поєднання іменника чи займенника в давальному відмінку з дієприкметником у цій же формі. Назване словоспо-

лучення мало обставинне значення – причини або часу. Тому давальному самотійному відповідають сучасні аналоги – підрядні обставинні речення причини або часу: Князю Святославу възрасшо и възмужавшо, нача ВОИ совкупляти многи и храбры, н легко ходя, аки пардус, войны многи пворяшее (*"Коли Святослав підріс і змужнів, то почав збирати велику кількість воїнів хоробрих, ходив легко, як барс, і багато воював"*); Надолзі борющема ся има нача нзнемогатн Мъстиславъ (*"Тому що вони билися довго, Мстислав почав знемагати"*).

Відрізнялося від сучасного стану і давнє вираження заперечення. По-перше, якщо заперечна частка стояла при іменникові чи займенникові, то перед дієсловом вона не вживалася: Людей никого пуцаху (*"Нікого з людей не пускали"*); по-друге, при однорідних заперечних присудках один вживався з часткою **не**, другий – з часткою **ні**: Не отворите ни выйдете с поклономъ (*"Не відчиняйте, не виходьте з поклоном"*).

У давніх текстах трапляються конструкції з порушенням (з погляду сучасних мовних норм) правил узгодження підмета й присудка. Наприклад, якщо підмет був виражений збірним іменником, що означав сукупність людей, рідше істот взагалі, предметів, то присудок, "орієнтуючись" на значення іменника, міг вживатись у множині: Реекоша дружина Игореви (*"Сказала дружина/сказали дружинники Ігореві"*); Старшина козацкая мусили стояти (*"Старшина козацька мусила / старшини козацькі мусили стояти"*). Така логічна узгодженість присудка з підметом досить довго була характерна для старої української мови.

У писемних пам'ятках Київської Русі знаходимо вживання називного відмінка замість знахідного у прямому додатку: Устаविша взяти гривна коун ЗА соромъ (*"Ухвалили платити гривну кун за образу"*).

Типовими для синтаксису найдавніших пам'яток були відмінкові форми

іменників без прийменників. Навіть місцевий відмінок, який за нормами сучасної словозміни не може бути безприйменниковим, уживався без цієї службової частини мови: Преставися князь Новгородѣ (*"Помер князь у Новгороді"*).

Досить поширеними були повтори прийменників і сполучників перед однорідними членами речення, перед означенням і означуваним словом: Всеволодѣ князь киевський прииде и съ жееною, и съ всими бояры на свадьбу (*"Київський князь Всеволод прийшов на весілля з дружиною і всіма боярами"*); И вышедѣшее нзъ града нзъ Користеня дееревлянее оубиша Игоря (*"Вийшовши з міста Коростеня, деревляни убили Ігоря"*).

Специфічним у давньому синтаксисі був порядок слів. Траплялося своєрідне відокремлення в контексті означення й означуваного слів: Все войско жадной найменшой прееждее не имѣло в сеЕБЕЕ тривоги (*"Усе військо раніше не мало жодної щонайменшої тривоги"*), розташування керованого слова в позиції перед керуючим іменником: А писав великого князя швицригаила писар Юшко (*"А писав писар великого князя Свидригайла Юшко"*).

Відрізнялося від сучасних норм конструювання речень досить поширене вживання дієприслівникової групи відірвано від присудка. Очевидно, це можна пояснити генезисом дієприслівників, які за походженням були дієприкметниками і в минулому належали до групи підмета: Получивъши я вѣдомост непотѣшную о слабости здоровья его многостн пна хоружого генерального... СОБОЛЕЕЗНОВАЛЕЕМ уснм моимъ сердцем (*"Одержавши невтішну звістку про хворобу його милості пана генерального хорунжого, співчував я усім своїм серцем"*).

Спостереження за особливостями складних речень від перших писемних фіксацій давньоукраїнської мови до сучасного стану дозволяють помітити, що

основні типи складних речень нашої мови сформувалися досить давно. Протягом усіх періодів розвитку мови відбувається увиразнення видів складних речень, засобів зв'язку їхніх компонентів. Зокрема, скорочується кількість єднальних сполучників у складносурядних реченнях, підрядні сполучники набувають властивості більш чітко виражати певні значення.

Складні речення використовували більшу, порівняно із сучасною мовою, кількість варіантів сполучників, які групувалися відповідно до значення підрядної частини чи смислових відношень у складносурядному реченні. Як єднальний здавна вживався сполучник *і*: Прееставився Ярославъ, и сидее Изяславъ Кїѡевѣ на столѣ (*"Помер Ярослав, і сів на престол у Києві Ізяслав"*). Таке ж значення мали сполучники *а, да* (з його варіантом *та*): Поиди, княже, с НАМИ в ДАНЬ, ДА и ты добудеш и мы (*"Піди, княже, з нами по данину, і ти добудеш, і ми"*); СТАНМО ик дорозѣ, ТА я поиду НА мѣсто (*"Станьмо до дороги, і я піду на місце"*); ЧАСТЬ дерева того понесла ВОДА ВЕСНОЮ, А ОСТАТОКЪ ТАМІ ЖЕ НАДЪ БЕРЕГОМЪ И ТЕПЕРЬ («*ЧАСТИНУ ТОГО дерева навесні понесла вода, а решта там понад берегом і дотепер*»). Як протиставні використовувалися сполучники *а, да, но, іно, ано*: Старья чти, яко опца, А молодья, яко брателью (*"Старих шануй, як батька, а молодих, як брата"*); Отпроци Свѣнължи изодѣлися супъ оружьемъ и порты, а мы нази (*"Воїни Свенелга спорядилися одягом і зброєю, а ми голі"*); И не токмо приношьниее его прннято будеег бгом, но и греси его отпущаються (*"Не лише офіра його буде прийнята Богом, але й гріхи його будуть відпущені"*); Говорив бы, ДА слов нѣт, плакав бы, ДА и слез нѣт (*"Говорив би, але слів"*).

нема, плакав би, але й сліз нема"); Ни в чеємь еего не хочемо послушни быти, алее короля польского Володислава вѣрнии хочемь быти (*"Ні в чому йому не хочемо бути слухняними, але хочемо бути вірними польському королю Владиславу"*). Як розділові вживалися сполучники *ли, или, чи, то, любо, хоч, альбо, або*: Хощю главу свою приложити, аАЮБО испити шоломомъ Дону (*"Хочу загинути або шоломом Дону випити"*); Намъ ли от града погинути, или граду от нас пленену быти? («*"Чи нам від міста загинути, чи ми місто в полон візьмемо?"*).

Підрядні відношення в складних реченнях розвивалися поступово. Припускають, що в дуже давні, дописемні часи складнопідрядні речення не відрізнялися так виразно від складносурядних речень, як у сучасній мові. Сліди таких перехідних між сурядністю і підрядністю речень знаходимо в давніх пам'ятках: Пришли сороцицю, сороцицеє забиле (*"Пришли сорочку, бо сорочку забув"*). З часом розвиваються спеціальні засоби зв'язку частин складнопідрядних речень, формується система сполучників, які поділяються на окремі типи залежно від значення підрядної частини і смислових відношень між головним і підрядним реченнями. Порівняно із сучасною мовою давній синтаксис використовував значно більшу кількість сполучників підрядності. Так, означальні підрядні речення приєднувалися сполучними словами *иже, якъ, какъ, што, которыи*, тощо: И придоша къ цркви и зажгоша дверь, яжеє ко угу споронниѣ въ впорья, нже к сѣверу (*"І прийшли до церкви і запалили двері, що виходили на південь, і другі, які виходили на північ"*); И бысть сѣча зла и межю ими смятєньє, не вѣдяхуть, которыи суть побѣдили (*"І була межі ними велика січа і сум'яття, не знали вони, хто переміг"*); Томъ же лѣтѣ погорѣ Ростовъ и соборная, дивная великая цркъвъ спая Бца, якая же не было николи же ни будєеть (*"Того ж року погорів Ростов і соборна, предивна велика"*

церква Святої Богородиці, якої ніколи не було й не буде"); И помянуль патриарха Авраама, што такожь въ старостѣ далъ ему бѣ сна ИСАКА (*"И пом'янув патриарха Авраама, якому в старості теж Бог дав сина Исака"*).

Складнопідрядні речення з підрядними обставинними використовували сполучники і сполучні слова, з яких не всі виявилися достатньою мірою життєздатними і збереглися в сучасній українській мові. Зокрема, підрядні речення причини вводилися словами *яко, зане, аже, бо*: Древляне убиша Игоря и дружину его, бѣ бо ихъ мало (*"Древляни вбили Игоря і його дружинників, бо було їх мало"*); підрядні мети - сполучниками *да, дабы, аби, штоб, щоб*; Посли брату Володимиру, дабы ти помогль (*"Пошли до брата Володимира, щоб тобі допоміг"*); На память вѣселѣлъ, есмо нашу печать великую привѣсити, што бы непорушено по николиже до вѣка (*"На згадку звелів привісити нашу велику печать, щоб непорушним це було довіку"*); підрядні часові - сполучниками і сполучними словами *коли, яко, какъ, когда, егда*: Азъ мѣстнаа уже обиду мужа своего, когда приходиша Киеву (*"Я уже помстилася за кривди свого чоловіка, коли приходила до Києва"*); Коли пожреть синиця орла, коли камение вѣсплавлетъ по водѣ, и коли нмееть свинія на бѣлку лаяти, тогды безумнии уму научнтся (*"Коли загризе синиця орла, коли каміння спливе на поверхню води, коли свиня на білку буде брехати, тоді безумний розуму навчиться"*); підрядні місця - сполучними словами *иде, идеже, где, де*: На горѣ градъ бѣ Киевъ, идеже, ееть нѣне дворъ Гордяпинъ (*"На горі було місто Київ, де тепер двір Гордятин"*); Жънеешь, гдее еси не посѣялъ, а събираешъ, гдее еси нее росыпалъ (*"Жнеш там, де не сів, а збираєш там, де не розкидав"*).

У сучасній українській мові трансформація прямої мови в непряму вимагає

заміни особи. Наприклад: *Мати запитала мене: "Ти поливала сьогодні квіти?"*-
Мати запитала мене, чи я поливала сьогодні квіти. У давній книжній мові
переважали випадки відсутності такої заміни: [Василь] заразъ, призналъ, же я правъ не знаю, чи
бралъ Трусъ оное бриси чи не бралъ, ("*[Василь] одразу визнав, що він насправді не знає, чи
брав Трус ті бриси чи не брав*").

Аналіз історичних особливостей синтаксису української мови переконує в
тому, що вона зберегла чимало давніх, випробуваних часом типів простих і
складних речень, способів вираження головних і другорядних членів речення.
Деякі конструкції, що активно використовувалися в стародавніх пам'ятках,
синтаксична система української мови не прийняла.

Оповідь дев'ята

ДРЕВНІЙ ОКЕАН СЛІВ

В сховку слова –

і радощі, і жалі,

нашаровані мудро віками.

Петро Осадчук

З усіх мовних підсистем, як уже відзначалось, найбільш рухомим, змінним є словниковий, чи лексичний, склад мови. Словникова система дуже чутлива до змін, які відбуваються в позамовному середовищі. Кожне нове явище, що виникає в суспільстві, чи нове розуміння здавна знаних об'єктів, викликають до життя появу зовсім нових слів або ж оновлених значень відомих лексичних одиниць. У лексиці кожної мови виразно виділяються дві частини з більш-менш окресленими межами: динамічна (змінна) і статична (тобто постійна). Перша з них складається із застарілих, або архаїчних, слів та слів-неологізмів. Друга існує в мові з прадавніх часів і майже не змінюється. Обидві групи лексичних одиниць є об'єктом наукових інтересів вчених – істориків мови. Отож, лексика як предмет історичного аналізу зацікавлює з двох основних причин: по-перше, словесний фонд давніх епох дозволяє глибше пізнати духовний і матеріальний світ, в якому жили наші предки, по-друге, лексичний склад пам'яток містить слова, яким нерідко більше тисячі років і які є важливим доказом давньої історії нашої мови.

Спробуйте простежити за вживанням у писемних джерелах слів, які активно використовуються і в сучасній українській мові і навіть більше – є її словесним ядром, тією відносно стійкою основою, що властива всім стилям мови. До таких слів із дуже давньою історією, яка сягає ще праслов'янських і навіть праіндоевропейських часів, належать слова на означення предметів і явищ природи, об'єктів тваринного й рослинного світу, назви частин і органів людського організму, родинних стосунків, основних ознак, дій, процесів, станів тощо. Прадавню історію таких українських слів ілюструють лексичні паралелі з інших споріднених і неспоріднених мов. Справді, якщо певне слово в

аналогічному чи подібному звуковому оформленні існує в багатьох мовах, то це є важливим доказом його використання в ті часи, коли народ – наш предок – входив до складу іншої етнічної спільності, що пізніше породила окремі народності і нації.

Інформацію про лексичні одиниці, які існували в нашій мові здавна, їхнє походження, співвідношення з аналогами в інших мовах можна дістати з історичних словників, різноманітних щодо жанру, стилю, тематики пам'яток української мови. Матеріал для зіставлення дають також етимологічні праці.¹ Скористаймося ж послугами названих наукових джерел і розглянемо історію деяких лексичних одиниць, що належать до так званого спільнослов'янського лексичного фонду.

Сягнемо ж уявою у сиву давнину й оглянемо той праслов'янський світ, дрімучі лісові нетрі, просторі, безкраї степи, життя, сповнене небезпек і випробувань, злиття із силами природи, із вічністю всього навколишнього. А оточувала людину споконвіків жива й нежива природа, щедра і добра, сувора і таємнича. Перш за все це були земля і вода, небо, сонце, гори, роса, вітер. Названі об'єкти, за інформацією етимологічних словників, мали такі словесні відповідники:

Земля – праслов'янське **zemja* – споріднене з литовським *žẽte* "земля", *žẽtas* "низький", пруським *same, semme* "земля", *semmai* "низький", болгарським *земя*, чеським *zeme*, польським *ziemia*, білоруським *зямя*, російським *земля*.

Вода – праслов'янське **voda* – споріднене з литовським *vanoliuõ* "вода", готським *watō* "вода", латинським *unda* "хвиля" (припускають, що корінь **ud-* означає "вода", "мокрота"), з болгарським *вода*, білоруським *вада*. Того ж самого історичного кореня слова *відро*, *видра*. Перше називає знаряддя для носіння води, рідини взагалі, друге є назвою водяної тварини.

---

¹ Етимологія (гр. *etymologia*) – 1. Розділ науки про мову, який вивчає історію і походження окремих слів, морфем. 2. Походження та історія слів і морфем.

Небо – праслов'янське **nebo* – споріднене з литовським *debesis* "хмара", давньоіндійським *nábhas* "туман", "пара", "небо", грецьким *nefos* – "хмара", латинським *nebula* "туман", чеським *nebe*, польським *niebo*, російським *небо*, білоруським *не́бо*.

Сонце – праслов'янське **sъlnьse* – споріднене з литовським *saule* "сонце", польським *slonce*, сербським *сунце*, болгарським *слънце*, російським *солнце*.

Гора – праслов'янське **gora* – споріднене з пруським *garian* "дерево", давньоіндійським *giriḥ* "гора", чеським *hora*, польським *goga*, білоруським *гара*, російським *гора*.

Вітер – праслов'янське **VĚTRŮ* – споріднене з литовським *vėtra* "буря", пруським *wetro* "вітер", латинським *ventus* "вітер", чеським *vitř*, польським *WIATR*, білоруським *вецер*, російським *ветер*.

Дуже архаїчними є слова, що позначають родинні стосунки, зокрема й ті, які вживаються у мовленні дітей: *мама*, *ненья*, *баба*, *тато*, *дядя*, *дід*, *отець*, *син*, *внук*, *тітка*, *брат*, *сестра* тощо, їхні етимологічні зв'язки досить багатоманітні:

Мама – праслов'янське **mata* – споріднене з литовським *mama* "мати", латинським *matra* "мати", "груди", давньоіндійським *māta* "дядько", польським *mama*, чеським *mama*, російським, білоруським *мама*.

Мати – праслов'янське **mati* – споріднене з латинським *māter* "мати", англійським *mother* "мати", литовським *motė* "жінка, дружина", *motina* "мати", болгарським *майка*, польським *matka*, білоруським *маці*, російським *мать*.

Баба – праслов'янське **baba* – споріднене з литовським *boba* "стара жінка", польським, словацьким, чеським *baba*, болгарським, російським, білоруським *баба*.

Тато – праслов'янське **tata* споріднене з литовським *tėtis* "батько", давньоіндійським *tatas* "батько", латинським *tata* "батько, годувальник", чеським *tata*, болгарським *тато*, російським *тятя*.

Отець – праслов'янське *otьсь – споріднене з латинським *atta* "батько", ірландським *aite* "опікун, вихователь", болгарським *отец*, сербським *отац*.

Син – праслов'янське *synь – споріднене з литовським *sūnīs* "син", давньопрусським *soyns* "син", польським, чеським *syn*, болгарським *синьт*, російським, білоруським *сын*.

Внук – праслов'янське *vьnikь – споріднене з латинським *anus* "баба", німецьким *Enkel* "внук", болгарським *внук* "внук", "небіж", польським *wnik*, білоруським *унук*, російським *внук*.

Брат – праслов'янське *bratrь – споріднене з пруським *brati* "братки", давньоіндійським *bhrata* "брат", полабським *brot*, чеським *bratr*, польським *brat*, білоруським, російським *брат*.

Сестра – праслов'янське *sestra – споріднене з литовським *sesuo* "сестра", давньопрусським *swestro* "сестра", польським *siostra*, чеським, словацьким *sestra*, болгарським, білоруським, російським *сестра*.

Деякі зі слів цієї групи в українській мові змінилися і за структурою, і за значенням. Так, слова *дочка*, *жінка*, *свекруха* сягають таких дуже давніх форм, як *жона*, *свекры*, *дъчи*. Слова ж *супруг*, *супруга* збереглися лише в російській мові. В українській використовуються одиниці цього ж кореня *упряж*, *запрягати*. До речі, *супругами* колись називали коней (волів), які йшли в одній упряжці. Це найменування подружньої пари в давніх пам'ятках вживалося з переносним значенням, бо називало людей, які разом ідуть до однієї мети, виконують спільні обов'язки.

Наші предки були членами певних соціальних об'єднань, вступали між собою у відповідні суспільні стосунки. Ось деякі етимологічні довідки до слів цієї тематичної групи:

Держава (від дієслова *держати*). Праслов'янська форма дієслова *dьržati "тримати, володіти". Споріднене з давньоіндійським *dr̥mhati* "робити міцним", чеським *držeti*, польським *dzierżyć*, білоруським *дзяржаць*, російським *держать*.

Князь – праслов'янське *kъnędzь запозичення з прагерманської мови -

споріднене з готським *kunigges*, болгарським *кнез*, польським *ksiąze* "князь", *ksiądz* "католицький священик", російським, білоруським *князь*.

Володар (від дієслова *володіти*). Праслов'янська форма дієслова **voldēi* "володіти, правити, керувати". Споріднене з литовським *valdyti* "володіти", пруським *walduns* "спадкоємець", чеським *VLASTI* "правити, володіти", польським *wlodac*, білоруським *валодаць*, російським *владець*.

Багатий світ живої і неживої природи оточував наших предків-слов'ян. Українська мова використовує давні слова – найменування об'єктів рослинного світу: *зело/зілля, билина, яблуня, береза, вільха, в'яз, явір, горіх, кропива, зерно, мох, біб, льон* та ін. Названі лексичні одиниці теж мають в інших мовах близькі за будовою, звучанням і значенням відповідники, що є доказом їхнього праслов'янського походження, глибинних коренів нашої мови:

Зело – праслов'янське **zelo* споріднене з литовським *žolė* "трава", латинським *helus* "зелень, овочі, капуста", болгарським *зеле* "капуста", білоруським *зяло* "насіння бур'янів у зерні", російським *зелье*.

Зерно – праслов'янське **zъrno* – споріднене з литовським *žirnis* "горох", пруським *surne* "зерно", давньоірландським *gran* "зерно", болгарським *зърно*, польським *ziarno*, білоруським *зерне*, російським *зерно*.

Билина (утворене від *било* "стеблина", *биль* "трава"). Праслов'янське слово **bylo* дало аналоги в усіх слов'янських мовах: болгарське *билка* "лікарська рослина", польське *bylica* "чорнобиль", білоруське *былле* "трава", російське *былье* "бур'ян".

Біб – праслов'янське **vovъ* – споріднене з пруським *ваво*, латинським *faba*, болгарським *боб* "квасоля", польським *вов*, російським, білоруським *боб*.

Береза – праслов'янське **berza* – споріднене з литовським *beržas*, пруським *berse* "порода берези", польським *brzoza*, білоруським *бяроза*, російським *береза*.

Горіх – праслов'янське **orěxъ* – споріднене з литовським *riešutas* "горіх, горіх ліщиновий", польським *orzech*, білоруським *арех*, російським, болгарським *орех*.

Вільха – праслов'янське *jelъxa – споріднене з литовським *alksnis* "вільха", латинським *alnus* "вільха", болгарським *elxa*, польським *olcha*, білоруським *вольха*, російським *ольха*.

До нас дійшло чимало назв ри́б, пта́хів, зві́рів, кома́х, які активно вживались у праслов'янській мові: *вугор*, *лосось*, *форель*, *короп*, *карась*, *птиця*, *сокіл*, *орел*, *ворона*, *соловей*, *чайка*, *журавель*, *дятел*, *лев*, *слон*, *верблюд*, *медвідь*, *лось*, *олень*, *кріт*, *лис*, *пчола/бджола*, *джміль*, *хрущ*, *муха*, *метелик*. Ось що розповідають етимологічні словники про деякі з цих назв:

Вугор – праслов'янське *ogr ь споріднене з литовським *ungurŷs*, пруським *angurgis* "вугор", польським *węgorz*, білоруським *вугор*, російським *угорь*.

Ворона – праслов'янське *vorna – споріднене з литовським *varna* "ворона", болгарським *врана*, польським *wrona*, білоруським *варона*, російським *ворона*.

Джміль – праслов'янське *čьmelь– споріднене з литовським *katāne* – "джміль", *katine* – "дика бджола", чеським *čmel*, польським *trzmiel*, білоруським *чмель*, російським *шмель*.

Кріт – праслов'янське *krъtь – споріднене з литовським *krutus* "рухливий, жвавий", болгарським *крът*, польським *kret*, чеським *krtek*, російським, білоруським *крот*.

Лев – праслов'янське *lvъ, запозичене з давньоверхньонімецької мови. Споріднене з латинським *leō*, чеським *LEV*, польським *lew*, білоруським *леу*, російським *лев*.

Муха – праслов'янське *tiha – споріднене з латинським *tusca* "муха", давньоверхньонімецьким *musk* "комар", польським *mucha*, болгарським *муха*, білоруським, російським *муха*.

До речі, слово цієї тематичної групи *слон* є дуже раннім запозиченням із тюркських мов. Східний відповідник його звучав як *арслан* і мав значення "лев". Поширене імя Руслан і є видозміненим *арслан* "лев". Цікаво, що в давні часи імена звірів нерідко давати дітям. Очевидно, відповідні тварини були культовими, а їх найменування, за древніми віруваннями, мали магічну силу, додавали людині найкращих рис того чи іншого звіра: мужності,

витривалості, хитрості, спритності. Як імя, зокрема, використовувалося слово **вовк**. Ім'я сербського просвітителя Вука Караджича його рідною мовою означає "вовк". У нашій мові багато прізвищ, які мають цей корінь, – *Вовк, Вовчок, Вовченко* і под.

Древніми за своєю етимологією є слова, які називали основні дії людини і продукти людської діяльності, позначали процеси мислення: *діяти, чинити, трудитися, творити, ходити, ступати, кидати; посуд, котел, криниця, блюдо, бочка, розумний, мислити, думати, творити, відати, пам'ятати* тощо. Ці та багато інших слів названої тематичної групи мають відповідники в інших слов'янських і неслов'янських мовах:

Діяти – праслов'янське **dějati* – споріднене з польським *dziać się* – "діятися", *dzieć* – "діяти", російським *деять*.

Думати – утворене від *дума* (з праслов'янського **duma*). Іменник зіставляють з готським *dōmian* "судити", давньоанглійським *dom* "гадання". Споріднене з польським *duma* "пиха, гордість", "сумна пісня", російським, білоруським *дума*.

Відати – праслов'янське **vēdēti* – споріднене з пруським *waidimai* "знаємо", давньоіндійським *vēda* "знаю", польським *wiedzieć*.

Мислити – утворене від *мисль* (з праслов'янського **myslь*), Іменник споріднений з литовським *mai̯sti* "тужити, пристрасно бажати, досадувати", польським *myśl* "думка", *zmysł* "почуття", "смысл", болгарським *мисъл*, російським, білоруським *мисль*.

Більшість сучасних назв органів тіла людей, тварин є праслов'янськими за своїм походженням: *голова, рука, нога, палець, око, вухо, живіт, серце, рот, лікоть, селезінка, ребро, череп, н'ята, стопа, мозок* тощо:

Голова – праслов'янське **golva* – споріднене з литовським, латиським *GALVA*, пруським *gallū* "голова", чеським *hlava*, болгарським *глава*, білоруським *галава*, російським *голова*.

Вухо – праслов'янське **icho* – споріднене з литовським *ausis* "вухо", авестійським *uši* "вуха", "розум", білоруським *вуха*, російським, болгарським *ухо*.

Живит – утворене від *жити* (з праслов'янського *žiti). Дієслово споріднене з литовським *giti* "загоюватися, видужувати", пруським *giwa* "живе", польським *żyć*, болгарським *живея*, білоруським *жиць*, російським *жить*.

Мозок – праслов'янське *mozgъ – споріднене з пруським *muzgeno* "кістковий мозок", польським *mozg*, болгарським *мозък*, російським, білоруським *мозг*.

Око – праслов'янське *oko – споріднене з литовським *akis*, латинським *oculus* "око", польським, чеським *око*.

Серце – праслов'янське *sъrdьce – споріднене з литовським *sirdis*, грецьким *kardia* "серце", чеським *srdce*, польським *serce*, болгарським *сърдце*, російським *сердце*.

Стопа – праслов'янське *stopa – споріднене з литовським *stapytis* "зупинитися", давньоіндійським *sthāpayati* "ставити", словенським *stopa* "крок, слід ноги".

Здавна людину оточував світ різноманітних барв і звуків. Цим поняттям відповідала значеннево багата лексика: *червоний, рудий, багряний, жовтий, синій, гнідий, голубий, білий, чорний, вороний; плакати, сміх, звук, стогін, вити, густити, ячати, співати*. Аналіз їх походження підтверджує наявність давніх різномовних паралелей:

Білий – праслов'янське *bělъ – споріднене з литовським *bālas*, чеським *bily*, польським *biały*, білоруським *белы*, болгарським *бял*, російським *белый*.

Голубий – утворене, очевидно, від *голуб* і має значення "такий на колір, як голуб". Споріднене з польським *gołęby*, сербським *голубаст* "сизий", російським *голубой*.

Синій – праслов'янське *sin – історично споріднене із словом *сяяти/сіяти*. Є аналоги в інших мовах: литовське *šuvas* "світлої масті", болгарське *син*, білоруське *сіні*, російське *синий*.

Густити, гудіти – праслов'янське *gosti – споріднене з литовським *gausti* "шуміти, дзвеніти", латиським *gaudas* "плач", польським *gędzic* "грати", болгарським *гъдувам* "граю на гусях, на скрипці", білоруським *гусці*,

російським *гудеть*.

Кричати — праслов'янське **kričati* — споріднене з литовським *kryūkti* "гучно кричати, верещати, пищати, квакати", латиським *krika* "той, що сміється", російським *кричатъ*.

Чорний — праслов'янське **čьrnъ* — споріднене з давньопрусським *kirsnan* "чорний", литовським *keršas* "чорно-білий", "плямистий", *keršis* "віл рябої масті", польським *czarny*, болгарським *чърн*, *черен*, білоруським *чорни*, російським *черный*.

Ячати — праслов'янське **jękati* — споріднене з латинським *uncō* — "ревіти (про ведмедя)", польським *jęknąć* "простогнати, зітхнути", чеським *ječeti* "шуміти, кричати, стогнати", болгарським *екна* "стогну".

Серед слів, які стосуються життя й побуту людини — назви одягу, їжі, напоїв, предметів побуту, — значна частина має дуже давнє походження: *хліб*, *кисіль*, *вино*, *мед*, *пиво*, *сіль*, *борошно*, *миска*, *корито*, *глек*, *мішок*, *каша*, *молоко*, *масло*, *сокира*, *полотно*, *шовк*, *одежа*, *плаття*, *кожух*, *черевик*.

Борошно — праслов'янське **borxъno* — у старослов'янській мові мало значення "їжа". Споріднене з латинським *far* "борошно", сербським *брашно* "борошно", *брашанце* — "їжа, харчування, тіло господнє, вечеря", болгарським *брашно*.

Вино — праслов'янське **vīno*, раннє запозичення з латинської мови. Німецьке *Wein* походить також з латинського *vīnum*. Слово є в усіх слов'янських мовах: польське *wino*, болгарське *вино*, білоруське *віно*.

Молоко — праслов'янське **melko* — споріднене з литовським *malkas* "ковток", латиським *malks* "пиття", також із польським *mleko*, болгарським *мяко*, білоруським *малако*, російським *молоко*.

Мед — праслов'янське **medъ* — споріднене з литовським *medus* "мед", давньоіндійським *madhu* "мед", медовий напій", *madhuh* "солодкий, приємний", польським *miod*, чеським *med*, російським, білоруським *мед*.

Кожух — утворене від давнього слова *кожа* (праслов'янське **koža*, яке в свою чергу походило від *коза* і мало значення "козяча шкура"). Є відповідники в

багатьох індоєвропейських мовах: литовське *ožinis* "козлий", російське, білоруське, болгарське *кожа* "шкіра, шкура".

Черевик – походить від праслов'янського **červī-*, яке утворилося від *čERVO* "живіт, черево". Слово представлене в усіх слов'янських мовах: польське *trzevik*, чеське *střevik*, болгарське *чреве*, білоруське *черевік*.

Корито – праслов'янське *koryto. Первинне його значення – "видовбана з колоди, з пня мілка посудина", словотвірно воно пов'язується зі словом *кора*. Споріднене з литовськими *prākartas* "ясла, корито, ночви", *kartis* "корець, міра збіжжя", польським *koryto* "корито, річище, русло ріки, примітивне судно", болгарським *корито* "корито, ясла для худоби, водопійна колода, кадіб, діжка", білоруським *карыта*, російським *корыто*.

Миска – походить від давнішого *misa* (праслов'янське *misa). Запозичене слово з народної латині, де мало форму *mēsa* і вживалося у значенні "стіл". Є в усіх слов'янських мовах: чеське *misa*, білоруське *misa*, *міска*.

Ми розглянули відносно невелику кількість української лексики, яка дісталася нам у спадок від дуже давніх, праслов'янських часів. Словесний масив таких найменувань спільнослов'янського походження набагато більший. Ці найдавніші в нашій мові слова становили ядро питомих назв. Вони були і є словотвірною базою для виникнення нових лексичних одиниць, оформлених відповідно до тих граматичних законів, які діють в українській мові. Етимологічний аналіз словникового складу чи не найбільш аргументовано доводить, що історія нашої мови досить древня і її витoki сягають праслов'янських, а в окремих мовних фрагментах і праіндоєвропейських коренів.

Засновник українського наукового мовознавства Олександр Потебня говорив, що можна з певністю визначити, коли яблуко впало з дерева, коли народилася дитина, – мови ж народжуються поступово, протягом століть і навіть тисячоліть, їхні хронологічні параметри тривалі й не завжди чітко окреслені. Те ж саме доводив і швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр, який зазначав, що мови не народжуються і не помирають, вони не мають дитинства, юності, зрілості. Мова може зникнути, померти тільки внаслідок

насильницької смерті. Вчений зауважував, що кожна сучасна індоєвропейська мова веде свій відлік з того часу, коли розмовляли первісною спільноіндоєвропейською мовою.

Польський вчений минулого століття Михайло Красуський, прагнучи довести, що з усіх слов'янських мов українська є найдавнішою, наводив перш за все лексичні паралелі нашої мови і санскриту (санскрит – літературна давньоіндійська мова, одна з найдавніших мов світу).

Справді, визначити абсолютно достовірно вік мови не просто, проте етимологічний аналіз лексичного складу, як про це свідчать наведені вище приклади, дозволяє зробити висновки про глибинні генетичні корені мов індоєвропейської сім'ї, в тому числі й української.

Серед слів, які були у вжитку в українській мові найдавніших часів, і це фіксують писемні пам'ятки різних жанрів, знаходимо і мало- чи й зовсім незрозумілі. Значення багатьох лексичних одиниць могло в процесі розвитку мови змінюватися: розширюватися чи звужуватися. Нерідко такого типу слова позначали об'єкти позамовної дійсності, які з різних причин зникали з активної сфери вживання або отримали інші назви. В основному це найменування речей і предметів побуту, понять, пов'язаних з виробничою діяльністю людини, її соціальними стосунками тощо. Використання таких слів є виявом розвитку мови, тих динамічних процесів, що відбуваються в ній.

Кожна історична доба породжувала специфічні виробничі відносини, викликала до життя нові ремесла і виробництва, нові професії. Серед термінологічних найменувань, пов'язаних із виробничою діяльністю наших предків, знайдемо чимало відомих і до сьогодні та добре зрозумілих назв. Але є і такі слова, тлумачення яких потребує історико-етимологічних студій.

На слов'янських землях з діда-прадіда обробляли метал. Ремісники працювали із *железом/залізом, міддю, оловом, цинком/циною, свинцем, золотом, сріблом*. Павло Тичина в одному із своїх віршів використовує маловідоме тепер слово: "Бронзовий, *мосянжовий* здаля". *Мосянжь/мосяжь* - це сплав міді з цинком. Слово має відповідники в багатьох слов'янських мовах, сягає латинського *massa*.

Сплав міді і цинку – бронза – іменувався також у давнину *сплѣжъ* (з німецького *Speise*. Обробляли метал і виготовляли металеві вироби *ковалі* і *котлярі*, *золотарі* і *золотники* і *слюсарі*, *звонники* і *кузнеці*. Майстрів ливарної справи іменували *людвисар* і *конвисар* – запозиченнями з німецької мови. Очевидно, германці здавна були законодавцями в роботі з металом. Термін *слюсар* мав синонімічний відповідник *сніцар*. Правда, частіше це слово, як і в німецькій мові, вживалося у значенні "різьбяр".

Переважає більшість ремесел минулого обслуговувала потреби побуту. Добре відомі назви великої кількості ремісничих фахів. Значна частина таких найменувань мала досить прозору етимологію: *гончарі*, *ситники*, *решетники*, *свічкарі*, *гребінники*, *дьогтярі*, *смолярі*. Одні працювали біля горна, випалюючи вироби з глини (слово *гончар* походить з давнішого *горнъчаръ*), інші виготовляли сита і решета, гребені й свічки, ще інші варили дьоготь і смолу. *Будники* і *поташники* виробляли калійну сіль, яка була потрібна для виготовлення скла. Слово *будник* є похідним від *буда* (так звалися підприємства, де виготовляли поташ).

Обробляли матеріал для шевського ремесла *чинбарі* (*чинба* – процес вичинки шкіри), *кожем 'яки*, *сиром 'ятники*. Такі назви питомого походження, як *швець*, *чоботар*, *сапогошвець*, співіснували із запозиченими *усмар* (очевидно, від давнього *усниє* "шкіра") – "той, хто виготовляє речі зі шкіри", а також *римар* (від німецького *Riemer*). Поява в Україні книгодрукування спричинила розвиток термінолексики, пов'язаної із виробництвом книги. В основному це слова-запозичення. Деякі з них і досі існують у мові: *друкар*, *друкарня*, *типографія*, *матриця*, *корикгатор* (сучасне *коректор*). Палітурників іменували екзотичним словом латинського походження – *інтролігатор*.

Співець ремесел, ремісничих людей український поет XVII – XVIII ст, Климентій Зиновійв, звеличуючи людей праці, називає такі давні професії:

Яко ПИСАЛАС іным ремесникам ХВАЛА,

ТАК птым же пререченымъ пишеться похвала: *Мелникам, бердникам,*

шаповалам, римарям, коновалам, рудникам, гутникам, слюсарям,

стелмахам, пастухамъ, токарям и ковалям, гребенникам, решетникам и

камысарям,

Довбышам, гармашам и овчарям,

шклярямъ, гафарямъ, снїцарямъ и котлярямъ.

Поет називає також і професії, невідомі в наш час: *бердники* виготовляли берда, інструменти, що використовувалися у ткацтві, *шаповали* робили килими, рукавиці, валянки; *гутники* - скляне начиння; *рудники* працювали з рудою, сировиною для заліза; *довбиши* відправляли військові ігри; *гафари* прикрашали церковні речі, зброю; *коновали* лікували коней.

Розмаїтими в давнину були найменування грошових одиниць. Сліди використання окремих предметів як еквівалентів грошей збереглися в багатьох цих назвах. Так, слово *куна* доводить, що таким еквівалентом могли бути шкіри цінних хутрових звірів (порівняймо зі словом *куниця*). "Словарь древнерусского языка" Ізмаїла Срезневського подає це слово з усіма значеннями, засвідченими писемними пам'ятками: 1) кішка, куниця; 2) хутро куниці; 3) шкірка куниці, яка відіграла роль грошей; 4) грошова одиниця. Як загальний відповідник товарів могла використовуватися худоба. Це підтверджує назва такої грошової одиниці, як *скотец, скот*.

З часів Київської Русі були в ужитку *пинязі* (від німецького *Phenning*). Це слово називало гроші взагалі, без вказівки на їхній вартісний масштаб, або ж найменшу грошову одиницю, гріш. Ще з князівських часів користувалися *гривною*. Вартість цієї грошової одиниці змінювалася в різні часи і в різних регіонах. "Словник староукраїнської мови XIV – ХУст." називає *гривну польську, гривну подільську, гривну руську, гривну слов'янську*. У ХІХ ст. слово *гривна/гривня*

позначало дрібні монети від 3 до 10 копійок. До речі, назва *копійка* походить від словосполучення *деньги копейные*. На металевих грошах-копійках був зображений воїн із списом ("копьем"). В українських землях використовувалися гроші інших народів, з якими контактували наші предки. Згадуваний нами словник Ізмаїла Срезневського містить слово *алтынъ* "грошова одиниця вартістю 6 грошей чи 3 копійки". Походить назва від татарського *алтин* "шість". Функціонували на українських землях *динари* (від латинського *denarius*), поширені в країнах Арабського Сходу, *драхми* (з грецького *drachmu*), *дукати* (порівняйте з польським *ducat*, *талери/таляри*, *чехи*, *рейцарі* (з німецького *reuzer*), *шеляги* порівняйте з німецьким *Schilinc*. Нерідко назви грошей мотивувалися словами-найменуваннями металу, з якого чеканилися монети: *золотий*, *червоний*, *черлений*, *білий пенязь* (виготовлений із срібла). Спосіб виготовлення грошей теж міг виявлятися у відповідній лексичній одиниці: *рубль* (від *рубати*), *карбованець* (від *карбувати*).

Багатоманітність назв характеризує побутову лексику від найдавніших часів до сучасного стану. Розглянемо лексичний пласт на означення тканин, одягу, взуття, прикрас. Цю тематичну групу репрезентують і питомі слова, і запозичені. Частина з них увійшла до активного лексичного шару української мови, інші стали архаїзмами.

Здавна рослинною сировиною для виробництва тканин були льон і коноплі, рідше – кропива, з яких ткали *полотно* і *кропину*. Вовну, руно, шерсть – сировину тваринного походження – використовували для виготовлення *сукна*. У Київській Русі шили одяг із *полотна* й *сукна*, *наволоки* й *шовку*. Автори монографії "Історія української мови: Лексика і фразеологія" (К.: Наук, думка, 1983. – 743 с.) називають тканини, експортовані до Київської держави: *узороцьє* "тканини, вишиті різними візерунками, інкрустовані коштовним камінням", *оксамит*, *оловир* (обидва слова грецького походження), *шкарлат/скорлат* (з італійського *scarlatto*), *єдваб/годовабль* (з готського *gudovabi*), *камка* (з тюркського *ketka*), *бигвар*, *чех* (ці назви пов'язані з місцем виготовлення тканин). Наведені

слова були в основному найменуваннями дорогих шовкових тканин.

Найдавнішими фіксованими загальними назвами одягу були: *одѣньє*, *одежа*, *пъртъ*. Пізніше в староукраїнських джерелах з'явилися слова *шати*, *платтє*. Одяг поділявся на *вѣрхнии* та *исподнии*. Як найменування окремих видів одягу вживалися слова *сорочька*, *сорочиця*, *кошуля*, *гачі*, *ногавиці* "штани". Зверху одягали *свити* і *луди* "одяг з дорогої тканини", *кожухи* і *плаці*, *кафтани* і *жупани* (з польського *żupan*), *кунтуші* (з турецького *kontoş*) і *шуби*, *сукні* і *сукмани*, *чамари* (із східних мов) і *чуги* (з турецького *çoha*), *біляки* і *сіряки*, *кобеняки* (з польського *kobieniak*) і *киреї* (з турецького *kärävi*), *шинелі* й *опанчі*, *бурки* (з турецького *bürük*) і *вълчури* "вовчі шуби", *курти* (з польського *kurta*) і *кабати* (з польського *kabat*), *юнки* "напівкафтани з тонкого сукна" і *кофти* "верхній чоловічий і жіночий одяг", *черкески* і *чекмени*, *корсетки* і *душоґрійки*, *штани* і *шаровари* (два останні слова тюркського походження). Духовні, біблійні особи зодягалися в *ризи*, *фелоні*, *єпатрахилі*, *омофори*, *мантії* (слова грецького походження).

На голови одягали *клубуки* "чоловічі і жіночі головні убори" (з тюркського *klobuk*), *плати*, *брилі* (з італійського *ombrello* "парасолька"), *капелюхи* (з італійського *caprelluccio*), *кучми* (з угорського *kicsma*), *макгерки* (з польського *magierka*), *кибалки* "головні убори для заміжніх жінок", *очіпки* "головні убори заміжніх жінок у формі шапочки", *намітки* "головні убори (святкові) заміжніх жінок у вигляді покривала", *серпанки*, *хустки*, *хустки*, *чепці*, *ковпаки*, *обруси* "намітки", *рантухи* (з польського *rantuch*), *кораблики* "оксамитові шапки, підбиті хутром".

Серед найменувань взуття найбільш поширеними були: *обувьє*, *ланті*, *личаки*, *постоли*, *ходаки*, *сапоги*, *черевики*, *туфлі* (з німецького *Tuffel*), *сандалії*, *виступці*, *мешти* (з турецького *mest*), *пантофлі* (з французького *pantoufle*). Назви *панчохи*, *шкарпетки* польського походження (від слів *ponczocho* та *szkarpetka*).

Багатством форм і барв сяяли прикраси, які носили в основному жінки, ними оздоблювали одяг. Золотим *круживом* обшивали верхній одяг, сукні

прикрашали *бісером* (з тюркського *busra*), *жемчугом*, дрібними перлами - *дробницею*. Серед оздоб часів Київської Русі *вѣнць*, *коруна*, *гривъни* "шийні прикраси чоловіків і жінок", *монисто*, *обручі* "браслети", *перстені*, зокрема *жуковини* "перстені з камінцями", *чепи* "ланцюжки з хрестами", *дукати*, *дукачі* (від латинського *ducatus*) "жіночі шийні прикраси у вигляді монети", *сережки*, *кісники*, *ланцюжки*, *каменци*, *стѣонѣжки*, *ковтки* "сережки".

Багатим був реєстр українських назв страв і напоїв. Пригадайте відомі рядки з "Енеїди" Івана Котляревського:

*Тут їли різнії потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хрину
І локшину на переміну.
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик,
І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.*

Виділені слова належать до тематичної групи назв продуктів харчування, страв, напоїв. Деякі із цих назв вам добре відомі, інші ж потребують пояснень. Зокрема, *лемішка* – "страва із запареного гречаного борошна", *зубці* – "страва із підсмаженого очищеного ячмінного зерна", *путря* – "круп'яна страва із солодким квасом", *кваша* – "подібна до киселю солодка борошняна страва", *шулик* – "пшеничний корж, политий сумішшю меду з розтертим маком", *куліш* – "густий пшоняний суп", *сирівець* – "хлібний квас", *калганка*, *слив'янка* – "горілка, настояна на калгані, на сливах". Серед забутих назв страв і напоїв, крім того, у

творах Івана Котляревського вживані і такі: *баба-шарпаніна* "тісто з рибою, олією і цибулею", *варенуха* "горілка з медовим узваром", *деренівка* "горілка, настояна на дерені", *чикилдиха* "горілка", *дулівка* "горілка, настояна на грушах-дулях", *пінна* "хлібна горілка", *збитня / збитень* "гарячий напій з води, меду, прянощів", *сита* "розведений водою мед", *колос кебаб* "смажене м'ясо", *капама* "вид печива", *книш* "білий хліб із загорнутими всередину краями, змазаний салом чи олією", *коливо* "кутя, розведена медом, або обрядова страва, вживана на поминках, *курдимон* (сучасне *кардамон*) "вид прянощів", *кури до софорку* "фаршировані кури", *мандрики* "паляниці з сиру", *печінка зразова* "смажена печінка з грибами", *потапці* "сухарі чи грінки з гарячими рідкими стравами", *просільне* "пісний борщ", *пундики* "вид солодкого печива", *рябко* "каша з пшона і борошна", *сластьони* "смажені в олії й обсипані цукром пшеничні пампушки", *соломаха* "рідка страва із завареного борошна", *стовпці* "печиво з гречаного борошна циліндричної форми", *тетеря* "страва з борошна та пшона чи сухарів, чи хліба з приправами", *шпундри* "підсмажена з цибулею свинина та буряки".

Цей пласт побутової лексики активно вживається в пам'ятках староукраїнської мови, особливо в текстах ділового змісту, художній, мемуарній літературі. У цій сфері більше використовуються назви питомого походження; *хліб, тісто, затірка, пірник* "пряник", *галушки, калач, бублик, коровай*, але трапляються і запозичення: *марципан* "вид солодкого печива" (з польського *marcepan*), *локишина* (з тюркського *lakşa*).

Аналіз лише однієї тематичної групи слів дозволяє простежити закономірності, характерні для всієї лексичної системи: збереження від найдавніших часів до сучасного стану найбільш стійкого праслов'янського ядра словникового складу української мови, наявність плинної частини лексики, яку складають або слова, що перейшли до фонду архаїзмів, або слова-неологізми.

У межах лексики, вживаної в пам'ятках різних часів, можемо знайти нібито знайомі нам назви. Але контекст, словесне оточення не відповідає відомому нам значенню "впізнаного" слова. Справа в тому, що лексичне значення деяких слів могло змінюватися: воно або ж розширювалося, або звужувалося в напрямі до

сучасного стану. Ось кілька прикладів. Давньоруське слово *полкъ* мало такі значення: 1) "військо"; 2) "воїнство, сила"; 3) "битва"; 4) "війна, похід"; 5) "стан"; 6) "народ"; 7) можливо, "зібрання". У сучасній мові воно означає: 1) "військова одиниця"; 2) "військо, армія"; 3) "велика кількість чогось"; 4) в Україні в XVI – XVIII ст. – "військова й адміністративно-територіальна одиниця". Таким чином, смисловий об'єм цієї лексичної одиниці з часом звузився, а назву давньої пам'ятки "Слово о полку Ігоревѣ" слід перекласти "Слово про Ігорів похід", бо саме в цьому значенні вжите слово *полкъ*.

Пригадайте відомі вам значення таких поширених у мові слів, як *бесѣда*, *вина*, *гроза*, *живіт* і звірте їх із значенням давньоруських слів: *бесѣда* – 1) "місце для сидіння"; 2) "розмова на якомусь зібранні"; 3) "розмова з ким-небудь"; 4) "мова, слово"; б) "мова, мовлення"; б) "мова, наріччя"; *вина* – 1) "причина"; 2) "провина, гріх"; 3) "звинувачення"; 4) "вибачення"; 5) "пеня, штраф"; *гроза* – 1) "страх"; 2) "погроза"; 3) "гроза"; 4) "пекло"; *животъ* – 1) "життя"; 2) "тварина"; 3) "майно". Останньому з проаналізованих слів взагалі не властиве сучасне значення. І таких одиниць протягом різних періодів розвитку мови було чимало. Ось, зокрема, слово *землянин*. У сучасній мові воно називає мешканця нашої планети Земля, нерідко у зіставленні з жителями інших планет. Словник Ізмаїла Срезневського подає його із значенням "той, хто має землю, обробляє її".

Деякі поширені поняття мали в минулому зовсім інші назви або кілька назв, серед яких є невідомі сучасній мові. Наприклад, просторові поняття "правий", "лівий" передавалися словами *десныи*, *шуши*; а права і ліва руки іменувалися *десниця*, *шуйця*. Перше слово як архаїзм зрідка вживається і в сучасній мові. Від давнього прикметника *десныи* походить і назва правої притоки Дніпра – *Десна*. Ось ще кілька невідомих слів із дуже відомими значеннями:

борть "колода для бджіл, дерево з вуликом, частина лісу з такими деревами, пасіка";

бортник "пасічник";

вѣверица 1) "білка 2) "шкірка білки";

котора "суперечка, сварка";

которатися "сваритися, сперечатися".

Серед давніх лексичних одиниць чимало таких, які в "чистому" вигляді в сучасній українській мові не вживаються, їх можемо пізнати тільки із похідних, словотвірних мотивованих одиниць:

багръ –1) "червоний, пурпуровий колір"; 2) "тканина червоного кольору, одяг з неї";

бесѣдникъ –1) "оратор"; 2) "співрозмовник, учасник бесіди";

било –1) "дошка, в яку вдаряли, скликаючи людей до церкви чи на трапезу"; 2) "знаряддя, яким ударяють";

биль– "трава". Звідси похідні *билина*, *чорнобиль* "трава-полин";

буй –1) "нерозумний"; 2) "зухвалий"; 3) "сильний, сміливий";

вазнь– "щастя, удача". Сучасне розмовне *повезло*, тобто пощастило, сягає цього іменника;

вѣдь– "знання", *видати* –"знати, управляти"; *вѣдокъ* –"той, хто знає, свідок"; *вядун* – "чародій, знахар"; *відьма* –"чарівниця";

вои –1) "воїн"; 2) "війна"; 3) "військо";

говядо –1) "бик"; 2) "велика рогата худоба"; 3) "стадо биків";

доблии –"сильний, доблесний, благородний";

здь–"глина"; *здатель* "будівельник"; *здьчии* "гончар, будівельник, зодчий"; *зидарь* "гончар"; *зьдании* "глиняний"; *зьдати* "створювати"; *зьдание* "творіння, будова". В сучасній українській мові цей корінь представлений лише в слові *зодчий*;

зобъ – "їжа, корм";

зобати –"їсти".

Окремі слова, які в сучасній мові сприймаються як непохідні, мали колись простіші структурні відповідники. Наприклад, сучасному *миска* відповідає праслов'янське *миса*.

Нами оглянуто лише незначну кількість одиниць лексичної системи в її історичному розвитку. Такий підхід до вивчення словникового складу української

мови відкриває таємниці еволюції словесних значень, процеси розширення, звуження та переосмислення їх, зумовлені як внутрішнім розвитком мови, так і позамовними причинами.

Оповідь десята
СКАРБИ НАРОДНОГО ДОСВІДУ

О слово рідне! Шум дерев!
Музика зір блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев...
Олександр Олесь

Історичні параметри вивчення мовних явищ досить своєрідно переломлюються у фразеологічній системі нашої мови. Фразеологічні одиниці - це стійкі, значеннєво нерозкладні словосполучення типу *ахіллєсова п'ята*, *намилити шию*. Деякі лінгвісти справедливо як фразеологізми кваліфікують крилаті вислови, прислів'я, приказки. Термін "фразеологія" називає, по-перше, розділ лінгвістики, який вивчає фразеологічний склад мови, по-друге, сукупність усіх фразеологізмів, що існують у мові.

Фразеологічний фонд української мови складався протягом багатьох віків. Тому сталі мовні одиниці нерідко відбивають особливості мови далеких епох. Не випадково Іван Франко називав їх скарбами нашої мови й народного досвіду.

Первісне значення фразеологізмів було тісно пов'язане із семантикою їх складників. З часом ця залежність смислу стійких словосполучень від значення компонентів втрачається, і лише історичний аналіз дозволяє визначити походження таких одиниць, витлумачити їх не завжди зрозумілий на сучасному

рівні розвитку мови зміст. Наприклад, фразеологізм *бити чолом* має значення "низько комусь вклонитися, шанобливо когось вітати" або "когось про щось уклінно просити". Етимологія фразеологізму пов'язана із давнім звичаєм низько кланятися додолу чолом на знак шаноби до когось, чогось, вітаючи когось або прохаючи про щось.

У фразеологічних сполученнях "законсервувалися" такі давні слова, які поза цими стійкими одиницями вже не існують або вживаються дуже обмежено, і їхнє значення поза цим фразеологічним контекстом не зрозуміле. Так, словосполучення *бити байдики*, *бити баглаї* означають "ледарювати, ухилятися від роботи". Словники сучасної мови не фіксують жодного з іменників, що входять до складу цих фразеологічних сполучень. Етимологічні джерела подають деякі версії походження названих слів. *Байдики*, очевидно, пов'язане зі словом *байда* "колода, чурбак". Лінгвісти припускають, що вислів міг стосуватися якогось виду дитячої гри або позначав малопродуктивну, легку роботу, спрямовану на виготовлення дрібних, примітивних речей, можливо, з дерева. Аналогічне значення "цурка", "чурбак" засвідчує етимологічний словник у слові *баглай*, а словосполучення *баглаї бити* первісне означало "бити цурки", тобто виконувати примітивну роботу, виконання якої не вимагало високої кваліфікації. В обох фразеологізмах відбулося переосмислення значення первісної сполуки від "виконувати примітивну, легку роботу" до "ледарювати".

Визначний український поет-академік Максим Рильський називав фразеологізми "правдивим літописом історичних подій", підкреслюючи той факт, що мова, зокрема її лексичний і фразеологічний склад, віддзеркалює історичні події давніх епох, різні сторони життя наших предків. Такі фразеологізми, як *Січ нам – мати, а Великий луг – батько; Терпи, козаче, – отаманом будеш; Козацькому роду нема переводу; Непроханий гість гірше татарина; Бери до пари, щоб не взяли татари*, повертають нас у добу турецько-татарської навали чи в часи козацтва, Запорозької Січі, відтворюють волелюбний дух козацького товариства, оспівують доблесть козаків.

Значна частина фразеологізмів походить з мовних одиниць, пов'язаних з професійно-виробничою сферою, тих, що виникли в середовищі ремісників різних спеціальностей: *як чумаки по сіль* "дуже довго", *іти у Крим по сіль* "іти невизначеною дорогою або приховувати мету свого шляху" – чумацьке ремесло; *на живу нитку* "зробити як-небудь, недбало", *білими нитками шитий* "недбало зроблений", *куди голка, туди й нитка* - з мови кравців; *три чисниці до смерті* "про когось, хто перебуває при смерті" (від слова *чисниця* "три нитки пасма"), *розмотати клубок* "розв'язати дуже складне питання", *де тонко, там і рветься* – з мови ткачів; *куй залізо, поки гаряче; між молотом і ковадлом* "бути в незручному, скрутному становищі" – ковальське ремесло, *лити воду на чийсь млин* "висловлюватись чи робити щось на чийсь користь" – з мови мельників; *розбити глека* "посваритися", *не святі горшки ліплять* – гончарне ремесло. Фразеологізми цього типу, без сумніву, виникли дуже давно, ще в часи зародження цих ремесел. Стійкі словосполучення стосуються й інших, невиробничих видів діяльності людини: *ловити рибу в каламутній воді* "здобувати вигоду, використовувати непевну ситуацію", *закинути вудочку* "обережно натякати, випитувати про щось", *змотати вудки* "поспішно залишити яке-небудь місце" – з мови рибалок; *блудна вівця* "людина, яка збилася з правильного шляху", *в баранячий ріг скрутити* "примусити бути покірним", *водити на налігачі* "підкоряти собі", *йти на поводку* "діяти несамостійно" – з мови пастухів.

В українській мові є чимало фразеологічних одиниць, які асоціюються зі стародавніми народними звичаями, прикметами. Так, невдале сватання закінчувалося тим, що дівчина нелюбому парубкові підносила гарбуза. Отже, *дати/піднести гарбуза* означає "відмовити у сватанні". А зміст фразеологізму *ставати на рушник* – "одружуватися, брати шлюб" – підтверджується й сучасним звичаєм брати шлюб, стоячи на весільному рушникові молодої. Прослідки колишніх вірувань, чарувань, ворожінь можна помітити в таких фразеологічних одиницях: *як пошептало; як рукою зняло; з легкої руки; дорогу комусь перейти*. Давній звичай топтати весною зілля, ряст, щоб бути живим-

здоровим, в основі фразеологізму *топтати ряст* "жити". *Не топтати рясту* означало "бути приреченим, закінчувати життя".

Знайомі казкові сюжети пізнаєте в таких фразеологізмах: *казка про білого бичка* "нісенітниця, брехня", *за тридев'ять земель* "далеко", *молочні ріки, кисільні береги* "нереальне сите життя", *язиката Хвеська* "балакуча жінка, взагалі нестримна на язик людина", *жива і мертва вода; ні в казці сказати, ні пером описати*.

Після християнізації східних слов'ян під впливом релігійних обрядів, біблійних сюжетів у мову прийшло чимало фразеологічних одиниць: *дзвонити у всі дзвони* "бити на сполох", *допомогти як мертвому кадило* "не допомогти", *на ладан дихати* "бути дуже хворим, приреченим", *оголошувати анафему* "проклинати" (анафема – відлучення від церкви), *говорити як на сповіді* "бути відвертим", *Фома невіруючий* "людина, яка нічому не вірить без доказів", *авалонське стовпотворіння* "людський тлум".

Пам'ятки староукраїнської мови містять велику кількість стійких термінологічних сполучень, які є назвами осіб, найчастіше за посадовими характеристиками, найменуваннями соціально-політичних, економічних, юридичних понять. У "Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст." знаходимо, зокрема, такі складені термінологічні назви, які в сучасній українській мові вже не вживаються: *новий человекъ* "новоселець, тимчасово звільнений від феодалських повинностей", *нѣмецькоє право* "магдебурзьке середньовічне міське право", *обычаи земський* "земське право", *пан хоруговний* "боярин, який складав присягу вірності сюзеренові схиленням хоругви", *подскарбій земський* "земський скарбник"; *чинити позови* "подавати в суд", *положити лічбу* "скласти фінансовий звіт"; *на поруку дати* "віддати в заставу", *поставити на суд* "віддати під суд", *садити село* "заснувати, закладати село", *сидіти на удовиному столці* "перебувати у вдовиному стані, залишатися вдовою щонайменше протягом шести місяців після смерті чоловіка, щоб не втратити права на спадок, який залишив їй чоловік", *гонити слід або слід злодійський гонити* "вести розшук, переслідувати злодія", *узяти любов* "вступити в дружні зв'язки з ким-небудь", *руська копа* "грошова

одиниця, яка мала обіг у староукраїнських землях", *книги записні* "книги документів різного роду, зобов'язань", *книги правії* "збірники судових вироків", *добрі люди* "свідки", *добровольная дорога* "відкрита для всіх дорога, гостинець", *грошик малий* "грошова одиниця", *готові гроші* "готівка", *воскові гроші* "оплата, яку збирали від купців, що торгували воском", *брати лічбу* "брати в когось рахунок, фінансовий звіт".

Протягом століть фразеологізми могли змінювати форму, втрачати внутрішні граматичні зв'язки. Відомий стійкий вираз *будь ласка* походить із давнішого словосполучення, яке вживалося в писемних пам'ятках, – *будьте ласкаві, будь ласкава, будь ласкавий, коли твоя ласка*. У первинному варіанті фразеологізму – *будьте ласкаві* – простежуються граматичні відношення між його складниками. Пізніша форма *будь ласка* такі взаємостосунки компонентів втрачає.

Фразеологічні одиниці здавна були предметом дослідницьких зацікавлень. Лінгвісти вивчали їхнє значення і структуру, походження й функції, співвідношення аналогічних стійких словосполучень у різних мовах, лексикографи укладали словники фразеологізмів. Одним із перших збирачів української фразеології був уже згадуваний нами поет XVII – XVIII ст. Климентій Зиновій. У збірнику "Приповісті посполиті" (тобто прислів'я, приказки народні) натрапляємо на фразеологічні одиниці передусім з народнорозмовного джерела. Серед фразеологізмів Климентія Зиновія чимало відомих вам, вони активно вживаються в сучасній українській мові. Але тут є й такі, що зникли з ужитку, сучасні джерела їх не фіксують. Ось деякі із фразеологізмів, які мають відповідники і в сучасній українській мові:

Бог дав, бог і взяв. Бог високо, а пан далеко. Боявшися вовка, в лісі не бувають. Баба з воза, возу легше. Великий світ, да нігде ся подіть. Голодному чоловікові хліб на умі. Домашнього злодія не встерегтися. Дурня не сіють, не пашуть, сам ся родит. Добре в гостях, а дома ліпше. Єсть такого цвіту по всьому світу. Нам коли женитися, то і ніч мала. Обіцяв пан кожух, да і слово його тепле. По смерть би його посилати, нажився би чоловік. Рубайся, дерево, кривое і правое. Стереженого і бог стережить. – Тит, ходи молотить. – Голова болить. – Тит,

ходи їсти. - А де ж моя велика ложка. Хто рано встає, тому бог дає.

А ось ці вислови є маловживаними чи взагалі невідомі сучасній фразеології:

Аби місяць на мене світив, а звізди хоч і так. Борода виросла, да ума не винесла. Волно собаці на бога брехати. Впросилися злидні на три дні, да і за три неділі не хочять одходити. Гнівлася баба на торг, а торг того не знає. Два коти до єдної мишки не помістяться. На войну йдучи по чужую голову і свою неси. У п'яного решето грошей, а проспиться – і решета ні за що купити. Хто ходит поночи, шукаєт немочи. Що тіло любить, тоє душу губит. Не страши kota салом.

Так специфіка давніх епох (суспільно-політичні, соціально-економічні, побутові та інші фактори) проектувалися на мовні підсистеми. І особливо чутливим до дії цих позамовних чинників був, як і лексичний, фразеологічний склад української мови, який ще в надрах праслов'янського світу відбивав особливості живого й неживого, матеріального та ідеального – всього, що оточувало людину. З глибини століть прийшли до нас ці мовні свідки давніх традицій нашої мови, її могутніх коренів, її живої душі, що житиме і в майбутньому.

Оповідь одинадцята
3 УСТ МАТЕРІ, З СЕРЦЯ КОХАНОЇ

Мово - пісня колискова.

Мова - матері уста.

Іван Багряний

*Ходить сонко по долині,
Мати кличе до дитини:
"Ой соночку, соколочку,
Йди до нас в колисочку!
Йди до нас в колисочку!
Присти нашу дитиночку!
У нас хата тепленькая,
Колисочка новенькая".*

Заглядає вечоровою порою у вікна сонко-дрімко, викликаний тихою колисковою, пестить дитячі повіки, огортає маля теплим сном. А над колискою мати слівце до слівця гаптує пісню. І промениться любов'ю до дитяти ця пісня – добра, як земля, вічна, як життя на ній.

З давніх-давен люди вкладали в пісню свої почування і мрії. У ній – душа народу, його історія, його правічна культура, давнє і нове світосприймання. Пісня, як і народна творчість взагалі, звичаї, мова, є важливою ознакою, що формує визначальні прикмети тієї чи іншої народності і нації, є їхньою

цементуючою силою. Фольклор в усьому розмаїтті його жанрів – найавторитетніший свідок давності слов'янських мов, зокрема й української, її витoki – з праслов'янських джерел. І народно-поетична словесність це незаперечно доводить.

На жаль, найдавніші писемні пам'ятки часів Київської Русі лише окремими фрагментами засвідчують зразки усної народної творчості. Це зрозуміло. Книга в ті часи служила передусім потребам держави і права, релігії, освіти, науки, літописання, хоча й фольклорний вплив був настільки потужним, що книжники минулого дорогоцінними інкрустаціями вводили уснопоетичні елементи у свої твори. Ці слова, образи і навіть цілі вирази легко розпізнати на традиційному мовному тлі: *синє море, студена роса, чисте поле, чорний ворон, ясна зоря, глибока криниця*.

Духовна культура українців, – на цьому наголошує і відомий український етнограф Олекса Воропай, – творилася в Україні ще далеко до християнського періоду. "Володимир Великий тільки додав християнську культуру до своєї рідної, батьківської культури"¹. Слова й образи звичаєвих, обрядових пісень, пов'язаних із християнськими святами, містять і чимало слідів дохристиянської культури. Так звана календарно-обрядова пісенна творчість (веснянки і гаївки, русальні і купальські пісні, колядки і щедрівки) відтворює світосприймання наших далеких предків з правічних, ще язичницьких часів. Ось фрагмент однієї з таких хороводних веснянок:

–А ми просо сіяли, сіяли,

Ой див, Ладо, сіяли, сіяли.

–А ми просо витопчем, витопчем,

Ой див, Ладо, витопчем, витопчем.

Ймення древнього божества хронологізує цю веснянку, відносячи її, без сумніву, до періоду дохристиянських культів. *Лад, Ладо, Лада* – мати-годувальниця світу людей, богиня кохання і гармонії в природі, божество весни, оживляючої весняної сили. У цьому невеличкому уривку згадується ще одна вища сила, божественна істота – *Див*. Його вважали одним із найстаріших

верховних богів, який був своєрідним началом Всесвіту, як Зевс у греків, символом чи образом Неба.

Такі приклади не є епізодичними. Фольклорні записи різних часів фіксують ці дуже давні витвори усної народної творчості. В одній з українських купальських пісень співається:

*Гей, око Лада,
Леле Ладове,*

---

¹ Олекса Воропай. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Т.І. – Мюнхен: Українське видавництво, 1958.– С.4.

*Гей, око Ладове,
Ніч пропадає,
Бо око Лада
З води виходить,
Ладове свято
Нам приносить.
Гей, Ладо!
А ти, Перуне!
Отче над Ладом!
Гей, Перуне!
Дай дочекати
Ладі Купала.*

Тут, окрім Лади, згадується *Перун* – прабог, володар небесних стихій, який кидав з хмар блискавки і громи. Він міг і карати своєю небесною зброєю, а міг і дарувати благодать, зрошуючи землю життєдайною вологою. Історик і краєзнавець Олександр Знойко витлумачує словосполучення із цієї купальської пісні *око Ладове* як Місяць, що символізує богиню Дану – дитя Лади, а Купала є святом Лади¹. Це дохристиянське свято Купала (Купайла) згадується досить часто у купальських піснях:

"Купайло, Купайло!"

*Де ти зимувало?"
"Зимувало в лісі,
Ночувало в стрісі,
Зимувало в пір'ячку,
Літувало в зіллячку".*

---

¹ Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – С.70.

*Ой на Купала-Купалочка
Не виспалася Наталочка.
Погнала бички, дрімаючи,
На кілки ніжки збиваючи.*

В одній із веснянок богиню Ладу просять благословити заклики весни:

*Благослови, мати,
Ой мати Ладо, мати,
Весну закликати.*

Слово *Ладо* в різних граматичних формах могло вживатися в народних піснях, втрачаючи своє первинне значення:

*Вилинь, вилинь, галочко, –
Ладом, ладом, галочко!
Із вишневого садочка, –
Ладом, ладом, садочка!*

Богиня *Дана* чи *Діванна*, *Дівонія* згадується в багатьох народних піснях, у приспівках "Ой дана, дана, дана". Корінь *дан-*, прихований у деяких географічних назвах, зокрема в назвах рік: *Дунай*, *Дністер*, *Дніпро*, *Дон*, бо *Дана* – це богиня води, символ творчого начала, що дає життя:

*Гиля, гиля, сірі гуси,
Та на тихий Дунай,
Зав'язала голівоньку,*

Тепер сиди та думай.

Ой, ішов козак з Дону, та й ішов молод з Дону,

Та й із Дону додому.

До речі, атрибутом, тотемом найвищих язичницьких божеств слов'ян, зокрема Перуна, був цап, козел, і навіть сам Перун мав нібито цапині ноги. Донині зберігається звичай на свято Щедрого вечора (на Новий рік за старим стилем – 14 січня) "водити козу". Ця тотемна істота могла згадуватися й у веснянках:

– Ой Дід, Дід, та й Ладо!

Та повідай, козле, правду:

– Що вам маю повідати,

Коли нічого чувати?

Ви звернули увагу? Тут діє ще одне божество – *Дід. Діда/ Дідушка/Дідуха* вважали покровителем дому, домашніх пожитків. Це був добрий бог, який міг з'являтися і там, де сховані скарби. Дідух у слов'янській міфології ще символізував Місяць. Його вважали предком народу. Напередодні Різдва на покуті ставили сніп пшениці – дідух, що було знаком добра, достатку.

Ще давніші часові пласти відтворені в народних піснях, у яких йдеться про тисячолітньої давності ритуальні жертвоприношення або ж відбиваються язичницькі поклоніння лісам, деревам, де, за віруваннями наших предків, жили надприродні сили:

За рікою, за бистрою

Стоять ліси дрімучі;

А в тих лісах вогні горять.

Вогні горять великі;

Навкруг вогнів ослони стоять,

Ослони стоять дубові,

На тих ослонах добрі молодці,

Добрі молодці, красні дівиці

Співають пісні, колядочки:

*Посередині старий сидить,
Він гострить свій булатний ніж,
Біля нього козел стоїть,
Хочуть козла зарізати¹.*

---

¹ Відомо, що козел у багатьох народів був жертвною твариною. Звідси і фразеологізм "офірний цап".

*Та устань, Галочко, ранесенько,
Обмети вербу чистесенько.
Благослови, Боже,
І ти, Божя мати,
Дереvence убрати.*

Первісна віра в заклинання, чаклування виразно помітна в багатьох витворах усної народної словесності:

*Ой, пішлю я вдовоньку по крутій горі,
Щоб збирала трояке зілля на чари мені.*

Ця віра спричинила появу такого дуже давнього жанру української народної творчості, як замовляння. Деякі із замовлянь використовували біблійні сюжети, старо- та новозавітні перекази, інші мали значно глибші корені. Ось уривок із замовляння, яким дівчина хоче приворожити парубка:

*Місяцю-осіянчику!
Був ти на тім світі, на привіті.
В місяця-осіянчика було чотири зірничі,
А всі чотири сестриці:
Одна Припекуха, друга Прижаруха,
Третя Прилюбуха, а четверта Приворотуха.
Ти, Припекухо, припечи,*

*Прилюбухо, прилюби,
А Приворотухо, приверни до мене його дух,
Прижаруха, прижар своїм огнем.
Як ти, місяцю, ясен на весь світ,
Так щоб і я була люба на весь світ¹.*

---

¹Процитовано за виданням: Таємна сила слова (заговори, замовляння, заклинання). – К.: Товариство "Знання" України, 1992. – С. 23–24.

У деяких життєвих ситуаціях застосовувалися різні ворожіння: це і тоді, коли довго не верталася додому кохана чи взагалі близька людина, чи тоді, коли хотілося вгадати свою дівочу долю тощо:

*Час руту полоти,
У віночок вити,
На Дунай пустити.
Хто віночок пойме,
Той дівоньку возьме,
Хто вінок достане,
То той моїм стане.*

*Ой піду я в гай зелений,
Посаджу я руту:
Якщо зійде моя рута,
Остануся тут.*

Своєрідним виявом поклоніння предметам зовнішнього світу була язичницька віра древніх у переселення душ у рослини, птахів, інших істот, рідше - в неживі предмети. Цей мотив дуже популярний у світовій народнопоетичній творчості, у літературі, починаючи з найдавніших часів. У Старому завіті розповідається про місто Содом, жителі якого дуже грішили, і Бог вирішив їх покарати. Єдиний, хто міг урятуватися, – це праведник Лот із родиною. Одна з умов порятунку була така: Лот і його сім'я, залишаючи нечестиве місце, не

повинні були оглядатися, що б не робилося позаду них. Але дружина Лота, коли вони тікали з міста, обернулася і перетворилась у соляний стовп. Герой грецького міфу Нарцис, покараний богами, закохався у своє відображення у воді, а згодом перетворився в красиву, запашну квітку. Персонажі багатьох українських казок, тікаючи від ворогів, теж зазнають різних перетворень.

Для народних пісень такі метаморфози є одним із поширених сюжетів. Юнак і дівчина кохають одне одного, але не можуть одружитися. Він перетворюється в терен, вона – в калину. Дівчина довго чекала козака, виходила в поле, виглядала нареченого, плакала, аж доки не стала тополею. Тарас Шевченко цей фольклорний мотив використав у своїй поемі "Тополя":

Отак тая чорнобрива

Плакала, співала...

І на диво серед поля

Тополею стала.

Стає вербою і Мавка Лесі Українки. У народних піснях з найдавніших часів згадуються ці метаморфози-перевтілення:

Та убила стріла вдовиного сина,

Ой ніхто к тілу не приступиться, –

Приступилося аж три пташечки,

Аж три пташечки-щебеталочки.

Ой одна сіла у головоньках,

А друга сіла в білих ніженьках,

А третя сіла проти серденька.

Що в головоньках – то сестра його,

В білих ніженьках – то жона його,

Проти серденька – то мати його.

Трагічно переломлювалися оті язичницькі вірування в переселення душ, що абсолютно заперечувало християнське віровчення, у такому жанрі усної народної творчості, як голосіння. Голосіння – народнопоетичні твори, пов'язані з похоронним обрядом. В основі цього жанру – віра, що померлий живе в іншому

світі, але зв'язок зі світом, який він залишив, може тривати. Тому в голосіннях так багато звертань до померлих. Ось уривок із голосіння матері за мертвим дитям:

*Дитятко моє, любе та миле!
Куди ж ти убирася?
Відкіля тебе визирати,
Відкіля тебе виглядати?
І серце моє обірвалося!
Дитятко моє і голуб'ятко моє!
Коли я тебе побачу?
Чи ти зозулею прилетиш, чи соловейком?
Чи ти перекажеш, чи письмо приллеш,
Щоб я почула, де ти будеш!
Моє соколятко, моє голуб'ятко!*

Деякі дуже давні народні пісні, зокрема колядки, засвідчують уявлення русичів про створення світу. Звичайно, ці міфи були складені в сиву давнину:

*Ой, коли було з начала світа,
Тоді не було неба, ні землі,
Але лиш було синє море.*

Так слов'янське світобачення знаходить свою фіксацію в усній народній творчості. Давня космогонічна філософія простежується в піснях про Зорю, Місяць, Сонце, а також інші сили природи:

Ой на небі ясен місяць з зорею.

-----

*Стоїт же, стоїт нова світлонька,
А в тій світлонці тисовий столик.
При тім столику три гості сидять,
Три гості сидят, три товариші:
Єден товариш – ясне сонечко,*

*Другий товариш – та місяченько,
Третій товариш – та дробен дощик.
Сонце же мовит: "Нема над мене,
Як же я зійду в неділю рано,
Зогрію ж бо я гори й долини,
Гори й долини, поля й дуброви,
Морози спадут, а роси станут".
Місяць же мовит: "Нема над мене.
Як же я зійду разом з зорями,
Урадуют се гості в дорозі,
Гості в дорозі, войска в обозі".
Дробен дощ мовит: "Нема над мене,
Як же я піду три рази мая,
А зрадує се жито, пшениця,
Жито, пшениця, всяка пашниця.
Будут снопоньки, як повозоньки,
Будут копоньки, яко звіздоньки".*

---

*Ішов, перейшов місяць по небу,
Да стрівся місяць з ясною зорею.
Ой зоре, зоре! Де в Бога була?
Де в Бога була, де маєш стати?*

Обрядова пісенна творчість показує, що наші предки-слов'яни розуміли себе в органічній єдності з природою, усвідомлювали необхідність розумного, господарського використання усього, що дає природа:

*На твоєму дворі дуб гіллянистий,
А в тому дубі то й три користі:
Ідна користь – у корені дуба,
Другая користь – посеред дуба,
Третя користь – у версі дуба.
У корені дуба – сивії бобри,
Посеред дуба – ярії пчоли,
У версі дуба – ясні соколи.
Хто бобри поб'є, то шуба буде,
Пчоли поглядить, то й меду буде,
Соколи поб'є – славен пан буде.*

У колядках, щедрівках, виразно "прописаних" за певними релігійними подіями, на перше місце виступають побажання добра і щастя, здоров'я і багатства:

*Заколядуймо ми цьому газдови,
Цему газдови й його столови.
Поза столове сидять панове,
Сидять панове та й раду радять,
Та й раду радять за святу весну,
За святую, за сиві воли,
За сиві воли, за сріблі плуги,
Сивії воли впрягати в плуги,
В плуги впрягати, лани орати,
Жито, пшеницю та й засівати,
Жито, пшеницю, всяку пашницю.*

---

*Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на сей вечір,
Ой господарю, господарочку,*

*Ой отворіт нам та й вороточка,
Заженемо ж ти стадочко коней.
А всі коні воронії,
На них сідла золотії.
Щедрий вечір, добрий вечір.
Заженемо ж ти стадечко волів.
А всі воли голубії,
На них ярма золотії.*

---

*Гой ти, наш пане, пане (Йване),
У тебе в домі так, як у раю:
У тебе верби та й груші родят,
У тебе сини у царя служат,
А царевичку все собі дружат.
Ой в царя дочку все заручили,
Та й додомочку все пригостили.
У тебе воли все половії.
У тебе плуги все золотії,
У тебе двері все кедровії,
У тебе столи калиновії,
На них скатерки все шовковії,
На них тарелі все циновії.
У тебе лани, як загаї,
У тебе хліби, як тихий Дунай...*

Українські календарно-обрядові пісні є свідками передісторичного життя нашого народу, його світобачення, духовної культури і, зокрема, мови не зафіксованих писемними джерелами часів. Пісні інших жанрів, а це перш за все соціально-побутові, козацькі, чумацькі, кріпацькі, бурлацькі, рекрутські,

солдатські, наймитські, заробітчанські, стрілецькі, історичні пісні, балади, думи, розширили, як видно навіть із назв пісенних циклів, тематичні обрії усної народнопоетичної творчості, що впливає і на збагачення мови фольклору.

Інтерес до народної творчості у письменників, книжників взагалі з'явився досить давно. Влучне, образне слово приходило з народної пісні чи думи до літературного твору, хоча й досить обережно. Причини цього, як уже зазначалось, були досить поважні. З часом усна словесність все повніше проникає до книги, суспільна необхідність у літературній мові, позбавленій від тенет книжності і схоластики, стає очевидною. Уже не окремими фрагментами, а цілими творами проникають фольклорні зразки в пам'ятки різного змісту. Поряд із власними творами Климентій Зиновійв записує 1600 українських фразеологізмів. З'являються і перші фіксації українських народних пісень. Такою першою фіксацією народнопоетичної мови була пісня про Стефана-воеводу, вміщена в чеській рукописній граматиці 1522 – 1571 років Яна Благослава. Другим твором, що увійшов до сатиричної брошури поляка Яна Дзвонівського 1625 року, стала пісня про козака і Кулину.

Ось уривки із цих пісень:

– Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?

– Ой як мні, Дунаю, не смутному течи,

Що дно моє точуть студені криниці,

А посередині біла рибка мутить.

На версі Дунаю три роти ту стоять:

Перша рота турецька,

Друга рота татарська,

Третя рота волоська.

– Гой козачейку, пане ж мій,

далек же маєш домик свій?

– При березі, при Дунаю,

Там я свою хижу маю:

ліс зелений,

оздоблений

красним цвітом,

густим листом -

то дім мій,

то покій,

Кулина!

Мова обох пісень, яким щонайменше 400 літ, є абсолютно сучасною, кожне слово в ній зрозуміле. Правда, уживано тут кілька регіональних, західноукраїнських слів-діалектизмів. Важко уявити, що за чотири сотні років до сьогоденішнього часу загальноновживана українська мова не змінилася, а за 200 (які передували цим фіксаціям, якщо припустити, що наша мова утворилася лише після розпаду давньоруської), вона могла зазнати таких різючих змін.

Значне зацікавлення викликали українські народні думи та історичні пісні, особливо напередодні і після національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – вони будили український патріотизм, почуття національної самосвідомості, гордість за нашу історію.

Виразність образних засобів, досконалість лексики, довершеність стилю, багатство тематики, жанрів фольклорних джерел дозволяє розглядати їх як дуже важливе надбання національної культури. Саме народнопоетична творчість з розмаїттям її тематичних обширів, багатством і образністю мови, давніми традиціями стала могутнім чинником формування нової української літературної мови – не книжної, а такої, що ґрунтується на мовленні якнайширших кіл українського народу.

Оповідь дванадцята
ЯК ПЕРЛИНА МНОГОЦІННА

Мова, наша мова -

Літ минучих повість,

Вічно юна мудрість,

Сива наша совість.

Юрій Рибчинський

Авторитет кожної мови визначається, окрім таких показників, як багатство словникового складу, різноманітність засобів вираження думок і почуттів, досконалість граматичної будови, тривалість історії цієї мови, також і рівнем розвитку її літературної форми. Шкільні й вузівські підручники, різного типу лінгвістичні довідники та словники, якими ми постійно користуємось, орієнтують нас на дотримання мовних законів, правил, а точніше – норм, бо нормативність – важлива ознака літературної мови. Від загальнонародної літературна мова відрізняється і тим, що вона є результатом тривалого відбору найжиттєвіших і найбільш досконалих елементів, їх оброблення і шліфування. Перефразовуючи назву твору староукраїнського письменника Кирила Транквіліона Ставровецького "Перло многоцінне", літературну мову можна назвати многоцінною перлиною, що сяє коштовною оздобою кожної високорозвиненої культури.

Літературна мова – явище позадіалектне і наддіалектне. Це означає, що вона є зрозумілою в усіх регіонах вживання загальнонародної мови, незалежно від того, які говіркові особливості властиві її носіям. Літературна мова протиставляється діалектам, як і просторіччю, хоча вступає з ними в певні стосунки. З одного боку, літературні мовні елементи впливають на лексичну й граматичну структуру діалектів і навіть просторічного мовлення, вносячи риси нормативності. З другого боку, нормативна лексика поповнюється одиницями з багатого діалектного масиву. Так, надбанням літературної мови стали такі слова, як *плай*, *трембіта*, *полонина*, *тронка*.

Літературна мова охоплює всі сфери спілкування в суспільстві. Вона використовується в художній і науковій літературі, усіх засобах масової інформації, у системі освіти різних рівнів, у державних установах тощо. Літературна мова має як писемну, так і усну форми, хоча в основному це все ж таки мова книги.

Про літературну мову слід говорити лише в історичному контексті. Справді, у різні часи статус літературної мови, її співвідношення із загальнонародною мовою могли змінюватися. Літературна мова часів виникнення нації повинна була обслуговувати державні потреби і бути зрозумілою якнайширшому колу носіїв мови. А це було можливим лише за умови, коли літературна, загальнодержавна мова базувалася на народнорозмовній основі. До цього у своєму розвитку прямували майже всі мови світу. Літературна мова могла бути і "чужою", далекою від питомої мови того чи іншого народу. Так, у багатьох державах Європи роль літературної мови в середні віки виконувала латинська мова, а в Середній Азії, Ірані – арабська. У цій функції могла виступати і споріднена мова. Близькою за походженням, лексичним складом, фонетико-граматичною будовою для наших предків – східних слов'ян – була старослов'янська мова, яка тривалий час вживалася як літературна.

Спробуйте простежити еволюцію літературної мови української народності і нації на різних історичних етапах; її структуру, специфіку поширення і використання можна вивчати, починаючи з появи перших писемних пам'яток.

X–XI ст. – це період історії нашої культури, коли після запровадження християнства на руських землях при монастирях, церквах, княжих і боярських дворах з'являються книги, які дають уявлення про особливості літературної мови тих часів. Цією найдавнішою літературною мовою наших предків була старослов'янська, за походженням староболгарська, мова. Лексична, звукова, граматична близькість цієї мови сприяли її поширенню і досить плідному використанню в Київській Русі. Як уже зазначалось, це була мова досконала за своїм морфологічним і синтаксичним ладом, з багатим словником, різноманітними виражальними засобами, її високий авторитет як мови, що обслуговувала тогочасну ідеологічну, церковно-культурну сферу, "гіпнотизував" (у добром розумінні цього слова) літописців, письменників, культурних і державних діячів, які розробляли книжні стилі мови. З часом старослов'янська мова виходить за межі церковної, богослужбової сфери використання. Вона проникає в літературні твори, полемічні, проповідницькі тексти. Поряд із старослов'янською, а точніше церковнослов'янською мовою¹, далекою від народної стихії, з'являється в Київській Русі друга літературна мова – давньоруська. Вона так само, як і старослов'янська, була книжною. Але ця мова структурно все-таки відрізнялась – і досить помітно – від старослов'янської. З одного боку, давньоруська літературна мова містила фрагменти (слова, форми, елементи структури викладу) традиційно-книжні, старослов'янські, з другого – до мовної палітри творів, писаних давньоруською мовою, проникали живомовні форми. Кількість цих народнорозмовних слів, звукових і граматичних форм безпосередньо залежала від жанру й стилю писемних пам'яток.

Повернемося до термінів "Русь", "Давня Русь", "руський", "давньоруський", сягнемо ж думкою давньої історії України і пошлемося в наших роздумах на такі авторитети, як історик Михайло Грушевський, філологи Агатангел Кримський, Іван Огієнко. Руссю, як вони підкреслюють, до XII ст. звалася Київська земля, тобто сучасна Центральна і Східна Україна. Потім ця назва, як і наймення українця *русин*, *русич*, поширилася на східні землі. Після татаро-монгольської навали і занепаду Києва Галицько-Волинське князівство, пишаючись своєю

славою, за аналогією до Русі Київської, назвало себе Мала Русь. Північні від України московські, новгородські землі перебрали назву Русь і почали іменувати свою землю, вслід за іноземцями, які вступали в різні стосунки з Московською-державою, Русь, Росія чи Велика Росія. Ім'я Мала Русь / Малоросія поширилося на всю Україну. Царський уряд задовольняла ця назва, бо вона ніби затверджувала

---

¹ Церковнослов'янська мова на Русі одержала саме таку назву, бо вживалася в основному у сфері конфесії. Порівняно зі старослов'янською, мовою давніх церковних текстів, церковнослов'янська могла частково пристосовуватися до особливостей мови східних слов'ян, вбираючи елементи живих мов тих народів, серед яких вона поширювалася.

залежний від Москви статус України, особливо після приєднання України до Росії у 1654 році. Український народ, ототожнюючи внаслідок звукової близькості поняття *руський* і *руський*, в основному називав себе українцями. Слово *русин* уживалося, як правило, на землях, якими не заволоділа Москва, – на заході України. Слова *Україна* і його похідні, як уже зазначалось, з'явилися пізніше і з часом у мовному і культурному вжитку набули переваги.

Термін "давньоруський", зокрема у словосполученні "давньоруська мова", в науковій літературі вживається із двома значеннями: для називання східнослов'янської загальнонародної мови насамперед часів Київської Русі і для означення літературної мови цього періоду. Ми вже мали можливість спостерігати використання окремих фрагментів української мови у фольклорних джерелах, були такі традиції і в найдавніших пам'ятках Київської Русі. Глибинне коріння української мови в усній народній словесності, у тому лексичному ядрі нашої мови, яким користувалися предки ще на зламі старої і нової ери. Констатуємо те, що чимало фонетико-граматичних ознак майбутньої української мови фіксували пам'ятки старих часів, слід мати на увазі, що вживанню на письмі того чи іншого явища передувала тривала (не менше одного століття) апробація його мовцями ще в дописемний період. Термін "давньоруський" потрібно вживати не в стосунку до загальнонародної мови мешканців Київської держави, а на означення тієї

книжної, літературної мови, яка поширювалася в землях новгородських та московських, чернігівських і київських, менських¹ і пінських.

Якими ж були статус та особливості літературної мови східних слов'ян – давньоруської? Беручи до уваги свідчення тих писемних пам'яток, що дійшли до нашого часу, можна говорити про певну універсальність давньої літературної мови, яка через тексти перш за все релігійного змісту поширювалася скрізь, де було запроваджене християнство. З часом в інших, неконфесійних, жанрах

---

¹ Менськ – давня назва столиці Білорусії.

послаблювалися регламентаційні вимоги, які були властиві для церковнослов'янської мови і нерідко з'являлися в давньоруських джерелах під її впливом. Залежно від місця, де була створена писемна пам'ятка, вона вбирала в себе регіональні мовні елементи. У давньоруських пам'ятках часів Київської Русі є чимало слів, які мають виразні українські ознаки: *ирій* ("вирій"), *криниця*, *пуща*, *кожух*, *глек*, типові для української мови морфологічні форми давального відмінка: *синові*, кличного відмінка: *земле*, *дружино*, *Бояне*.

Особливо багатий на фонетичні, лексичні, морфологічні українізми Галицько-Волинський літопис": *Кондратові, тестеві, паробком, Данилові, татарове, волинці, Володимир*.

Пам'ятки давньої української мови XIV і наступних століть засвідчують ще активніше проникнення народнорозмовних елементів у мову цих текстів. Тогочасні староукраїнські писемні джерела, писані "руською", тобто старою книжною українською мовою, активно обслуговували офіційно-ділову сферу. "Руська" мова у Великому Литовському князівстві – а майже вся Україна і Білорусія після занепаду Київської Русі входили до цієї держави – була закріплена законом як державна мова. Таким чином, культура, як і деякі інші сторони суспільного життя українського населення, в тому числі й мова, виявилися на вищому рівні, ніж відповідні структури литовців. "Литовський статут" як юридичний кодекс Великого Литовського князівства спирався на

законодавчі традиції Київської держави. Литовські державні мужі, підкреслюючи повагу до місцевих традицій і звичаїв, твердили: "Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо".

Спільною староукраїнською і старобілоруською писемно-літературною мовою укладані правові документи Литовської держави: статuti, укази, договори, нею послуговувалися князівські канцелярії, судочинство. Литовці, декларуючи свою місію на україно-білоруських землях як "збирання руських земель", дотримувалися певної рівності з українцями, їх і не сприймали як чужинців. Це виявилось і в мовному питанні, у високому авторитеті в державі "руської" мови. У "Литовському статуті" 1566 року про державність "руської" мови писалося таке: "Писар земський маєть по-руську літерами і слови руськими всі листи, виписи і позви писати, а не іним язиком і словом".

"Руська" мова була книжною, віддаленою від народнорозмовної стихії, вона містила чимало церковнослов'янських, білорусизмів, полонізмів, іншомовних слів взагалі. Проте в пам'ятках, писаних "руською" мовою, трапляються слова, які прийшли з народної української мови. Особливо багато їх у грамотах тих часів: *лічба, недѣля, дідизна, озимина, гай, городище, пильно, дрива, тамтой, гостинець* "шлях".

Поряд з "руською" мовою продовжує вживатися і друга літературна мова - церковнослов'янська, хоча її структура може ставати проникною: у конфесійних текстах знаходимо народнорозмовні вкраплення. Церковнослов'янська мова мала такі синонімічні назви, як словено-руська, словено-українська, словенська, слов'янська.

Після Люблінської унії 1569 р. на українських землях встановлюється панування польської шляхти. Це вплинуло й на ставлення держави до "руської" мови, яку витісняє з урядових канцелярій польська мова. Проте занепаду цієї староукраїнської літературної мови не сталося. Під впливом живої народної мови вона насичується українською лексикою і фразеологією, фонетичними і граматичними формами, властивими загальнонародній українській мові.

Як реакція на спроби покатоличити православних християн, ополячити

українців з'являється могутній потік полемічної літератури, що виступає на захист віри, національної культури України. Творчість письменників-полемістів була духовним зняттям українського народу кінця XVI – початку XVII ст. Гострим словом вони боролися проти унії за національну самобутність українців, їхню гідність, забезпечення їхніх соціальних прав. Полемічна література фактично готувала громадськість України до національно-визвольної боротьби, будила національну самосвідомість українського народу. Письменники-полемісти користувалися в основному книжною українською мовою, їх твори збагачували цю мову, розширювали її функціональні можливості.

Освічені, патріотично налаштовані українці розуміли, що мова книги, церковної проповіді, державних, юридичних документів повинна відрізнитися від схоластичної церковнослов'янської, яка в принципі була чужою народові. Книжною мовою, яка більш задовольняла потреби освічених людей, стала так звана "проста" мова, що була до певної міри реформованою "руською". "Проста" мова – це не народнорозмовна, попри свою назву, а літературно- книжна, більше за "руську" наближена до мови народної. Цією мовою написані твори українських письменників-полемістів, актово-ділові документи, наукова і науково-популярна література, мемуари й літописи. Це була мова тогочасної освіти. У другій половині XVI ст. зроблені навіть перші спроби перекладу конфесійних книг "простою" мовою. До такого типу пам'яток належить "Пересопницьке Євангеліє", що становить безцінний скарб нашої культури.

"Проста" мова, як і "руська", містила у своїй структурі різні за походженням мовні елементи, але вживання в ній народнорозмовних форм було досить типовим. У "просту" мову проникає чимало слів-запозичень, особливо з польської мови. Ця мова могла бути і посередником при засвоєнні староукраїнською мовою латинських слів. У пам'ятках XVI – XVIII ст., особливо в текстах ділового змісту, зафіксовані латинізми: *адміністрація, декрет, мапа, таблиця, глобус*. Через польську прийшли в нашу мову німецькі слова *бляха, крейда, столяр, слюсар*.

Пам'ятки, писані "простою мовою", співіснували в культурному контексті тих часів із слов'яно-українськими книжними зразками.

Так сталося, що в часи боротьби проти католицизму, за національне самоутвердження активізується увага до старослов'янської мови. На захист її авторитету виступив визначний письменник-полеміст Іван Вишенський. Старослов'янська мова сприймалася як символ єдності всіх слов'ян православною віросповідання, як розвинена і досконала мова, мова – знаряддя боротьби за віру і національну гідність. Відомий вчений Мелетій Смотрицький створює в цей час солідну наукову працю – граматику церковнослов'янської мови, яка теж прислужилася зміцненню авторитету найдавнішої літературної мови слов'ян.

Тематичні і жанрові особливості писемних пам'яток XVII – XVIII ст. досить багаті. Серед найбільш значних слід назвати твори полемістів Івана Вишенського, Іова Борецького, Захарії Копистенського, письменників Касіяна Саковича, Климентія Зиновієва, Михайла Андрелли, Феофана Прокоповича, Памва Беринди, Іоанна Величковського, Олександра Падальського, Івана Некрашевича, Григорія Сковороди, церковні проповіді Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, козацькі літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, вертепні драми, різдвяні і великодні вірші, граматики, словники, щоденники та актові книги.

Після закінчення національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького з'являється такий літературний жанр, як козацькі літописи. Жанр був досить демократичним як з мовного боку, так і за змістом, адже головний герой літописів – народ-борець, народ, який усвідомив своє національне і соціальне призначення в історії. Незважаючи на це, літописи були двомовними. Так, козацькі літописи Самовидця і Самійла Величка написані "простою" мовою, а літопис Григорія Граб'янки — слов'яно-українською. Спробуйте зіставити уривки з двох різних козацьких літописів:

Літопис Самовидця

... Той же попович зразу барзо покорним і до людей ласкавим бил, але як юж розбогатіл, барзо гордий спал не тилко на козаков, але і на спан духовний. Прийшовши до нього старшина козацкая

мусли стояти, ніхто не сидів, и до двора жеби не ишол з ЖАДНОЮ палицею, также і духовенство, священници, хоча й який значний, мусил стояти непокритою головою.

(" Той попович зразу був покiрним і до людей ласкавим, але, як розбагатів, то став дуже пихатим не лише до козаків, але і до духовенства. Прийшовши до нього, козацька старшина мусила стояти, ніхто не сидів, і у двір ніхто не смів заходити з палицею, також і духовенство та священники, хоча й які були поважні, мусили стояти з непокритою головою").

Літопис Григорія Граб'янки

Умершого убо Хмельницького в день успенія пресвятыя дѣви, вси на погреб его сошедшіися генерали и полковники, старшина их и чернь з превеликим плачем и жалостію, купно же и воисковими обрядами попроводиша з Чигирина в Суботов н тамо в церкви каменной, от самого ж иногда созданной, в недѣльній день пред Семеном погребоша и плакавше немало, над гробом вожда своего разійдошася восвоися.

("Коли помер Хмельницький в день успіння Пресвятої діви, на його похорон з превеликим плачем і жалем зійшлися генерали і полковники, старшина і чернь, з військовими почестями провели його з Чигирина у Суботів і там у кам'яній церкві, ним же збудованій, в неділю перед Семеном його поховали, плакали багато над гробом свого вождя, а потім розійшлися").

Відмінність мови цих літописів досить велика. Та й "проста" мова не була позбавлена впливу книжності. Іван Франко застерігав не дивитися з погордою на цю своєрідну "змішану" мову, а розуміти, що вона була витвором дуже складних політичних і соціальних відносин того часу. Він підкреслював роль "простої" мови в політичному, культурно-освітньому житті тогочасної України, адже її знали і любили, використовували в усіх галузях людського життя, навіть у приватному

листуванні. Якнайширші кола народу читали і зберігали книги, писані "простою" мовою, що творила й збагачувала духовне життя українців.

Функції старої української літературної мови з часом все більше звужуються. Народнорозмовні форми і слова активно проникають у мову писемних пам'яток різних жанрів. Відомий український філолог Павло Житецький зауважував, що в кінці XVII ст. книжна літературна мова занепадала. Вона на ту пору вважалася "пишним одягом думки, завжди зверненої до матерій більш-менш поважних. Це був ветхий одяг старого батька на молодому організмі юнака-сина". Відчутнішою ставала суспільна потреба в літературній мові, зрозумілій якнайширшому загалові мовців. Необхідність уведення в суспільний обіг саме такого типу мови викликала і поява на державних теренах якісно нового об'єднання – української нації. Однією з важливих ознак кожної нації є національна літературна мова, яка повинна ґрунтуватися не на книжній, а на народній основі. Такою стала нова українська літературна мова, започаткована творами Івана Котляревського, розвинута його наступниками Григорієм Квіткою-Основ'яненком, Петром Гулаком-Артемівським, Євгеном Гребінкою, поетами-романтиками. Ця мова на повну силу прозвучала у творах Тараса Шевченка. Геній поета-пророка довів, що українська мова як одна з найрозвиненіших і найбагатших європейських мов здатна передавати найтонші відтінки думок і почуттів, підніматися до рівня високої трагедії, зачіпати найсокровенніші душевні струни, бути гострим мечем і ніжною піснею кохання. Через утиски, переслідування і зневагу українське слово у творах Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського доводило всьому світові право на життя мови українського народу.

До зірок національної волі і правди тягнулося слово Олеса Гончара і Євгена Плужника, Максима Рильського і Миколи Бажана, Володимира Винниченка і Миколи Хвильового, Павла Тичини і Андрія Малишка, Богдана Лепкого і Василя Стуса, Ліни Костенко і Василя Симоненка. Вони розвивали і розвивають нашу літературну мову, своїми життєвими і творчими долями зігрівають її на нелегких дорогах.

Оповідь тринадцята
ЗАКРІПАЧЕНЕ СЛОВО

Тобі, наше Слово, жити –

Нескорене, невмируще,

Од віку й до віку суще!

Віктор Соколов

Нелегка доля судилася нашій мові – духовній Матері українського народу. З давніх-давен на крутих берегах Дніпра, в безмежних південних степах, у Карпатських горах та пушах над Прип'яттю звучало наше слово. Ніжне і пристрасне, суворе й печальне, як душа матері, яка народила і виховала, як земля, на якій виріс, як пісня, яку співав з дитинства, як святині прадідів, яким ревно молився. Мова – обличчя кожної нації, виразник її ідеалів і поривань. Народ, позбавлений рідної мови, – це народ без історії і без майбутнього.

Українців здавна хотіли позбавити не лише тих багатств, які були нам даровані Богом, яким і добрим розумом наших пращурів, чесними і працюючими руками нашого народу. Вороги впродовж століть підступно і хижо, коли відверто, а коли й по-зłodійськи приховано, намагалися витравити той національний дух, який найповніше і найбільш виразно втілювався в мові. Кому тільки не ставала вона на заваді, кого не лякала: і польських панів-

шляхтичів, і самодержців та царських чиновників, і катів та фарисеїв нової доби.

Корені цих спроб позбавити нас духовної материзни сягають ще часів польсько-литовського панування. Правда, трохи раніше, коли українські та білоруські землі були підпорядковані Литві, ситуація була іншою. Литовське врядування майже нічим не відрізнялося від руського. Про це вже йшла мова в попередніх оповідях. Але після унії, тобто об'єднання Литви з Польщею, становище змінилося. Польська влада всіма силами закріплювала своє панування. Були створені дискримінаційні умови для українців у господарському і культурному житті. Так, магдебурзьким самоврядним правом, як і іншими правами на державному рівні, могли користуватися католики, а не православні. Було скасовано кілька українських князівств, перетворених на литовські провінції, – а це ліквідувало залишки хоча б відносної української автономії. Робилися активні спроби покатоличити і спольщити українське населення. І нерідко ці спроби не були безрезультатні: частина українського панства перейшла в католицьку віру.

Православна церква, яка на Україні здавна була під покровительством держави, відчула себе покинутою і зневаженою. Польсько-литовський уряд сприяв створенню на українських і білоруських землях католицьких парафій. При тому чинилася велика наруга над православним духовенством, відбиралися православні церкви, а інколи навіть зневажали прах покійників, що спочивали при цих церквах.

Ополячення і покатоличення йшло і через змішані шлюби, коли православні мусили, беручи шлюб з католиками, переходити в їхню віру. Православна присяга не була чинною в судах. Траплялися навіть випадки фізичної розправи над прихильниками грецької віри. Почалося переслідування української мови як засіб покатоличення православного люду України.

У Великому Литовському князівстві "руська", тобто тогочасна українська літературна мова, була закріплена як мова держави. Після Люблінської унії 1569 року з королівської канцелярії почати надходити офіційні документи польською, а

не "руською" мовою. Писані "руською" мовою книги взагалі не допускалися до православних громадян. У 1571 році з Києва польському королю надходить лист, у якому обговорюється стан "руської" (староукраїнської) мови. Зокрема, висловлювалася вимога про видання листів сеймових, універсалів і конституцій зрозумілою українцям мовою. Є документальні свідчення, що польські сановники мусили врахувати вимоги київської шляхти.

Яким би тяжким не був польсько-католицький тиск на українську культуру, мову, православну віру, духовне життя українців не згасає. Боротьба за свою віру і предківську мову породила пристрасну українську полемічну літературу, що виступила на захист православ'я і рідного слова. Братства і братські школи об'єднували національно свідомих громадян, дбали про освіту молоді, про книговидавничу справу.

Похід на українську національну духовність продовжився після приєднання України до Росії в 1654 році. З давніх часів, а особливо у XVI – XVII ст., українська культура набуває великої ваги в слов'янському світі. Вона була значно вищою від московської культури, і росіяни багато чому вчилися в українців. Охоче читали в Московії наші книги – художні, наукові, конфесійні. Церковні книги українців відрізнялися від московських, новим було введення в російських церквах релігійних проповідей – "казань", в Україні навіть виник відповідний літературний жанр.

Після приєднання України до Росії указом царя Олексія Михайловича були заборонені в Росії українські книги, перш за все конфесійні, як такі, що є єретичними. Після того, як Українська церква мусила підпорядкуватися Московському патріархату, книги, друковані в Україні українською мовою, до Росії не надсилались, а друковані російською мовою підлягали обов'язковій цензурі.

Українська мова, культура, освіта були для російського уряду символом гордого духу українців, волелюбності козаків, що ніколи не корилися тиранам, неправді і рабству. Права на певні автономії України, передбачені договором, який підписував Богдан Хмельницький, були потоптані. В Україні чинилися різні

насильства: селян та козаків примушували за безцінь продавати свої ґрунти або й взагалі відбирали їх, прихильники гетьмана Мазепи, який домагався повного суверенітету України, зазнавали переслідувань, були зневажені традиційні адміністративно-судові права – скрізь завели московські.

Поглибився духовний занепад України після заборони Петром I видання книг, які б відрізнялися від великоросійських. Була введена цензура українського друку. Створені перешкоди для освіти українців, придушені будь-які спроби національного відродження.

"Справу" Петра I продовжила Катерина II. Вона не тільки ліквідувала Запорозьку Січ, узаконила кріпаччину – вона фактично закріпачила мову. В одній із інструкцій, виданих генерал-губернатору Петру Рум'янцеву, призначеному правителем України, було рекомендовано викорінювати серед українців нібито фальшивий погляд на себе як на народ, цілком відмінний від москалів. Після закріпачення селян поступово зникали українські школи. Києво-Могилянська академія теж була зрусифікована і через введення російської мови, і через російські підручники – навіть вівся нагляд за чистотою великоруської вимови студентів-академістів.

Але й тоді дух народу не загинув. Українське національне відродження пов'язане з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, що обстоювало ідею всеслов'янської єдності – Союзу Слов'янства, до якого на засадах рівноправності входили б слов'янські держави. XIX ст. народило відомих діячів української культури, які багато зробили для відродження нації. Це письменники і вчені – Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Опанас Маркович, Микола Гулак, Микола Костомаров, Тадей Рильський, Володимир Антонович, Павло Житецький, Павло Чубинський.

Ренесанс української національної самосвідомості викликав тривогу і ненависть російських і польських сатрапів. Особливо немилосердним було ставлення до української книги й освіти як важливих чинників національного відродження. Було закрито недільні школи, де як навчальна дисципліна вивчалася українська мова.

8 липня 1863 р. з'явився ганебний циркуляр, підписаний царським міністром внутрішніх справ Валуєвим. Сумної слави документ проголошував, що ніякої особливої малоросійської мови нема, не було і бути не може. Українська мова, відповідно до цього циркуляру, оголошувалася діалектом російської мови, зіпсованим поляками.

Не менш відомим, ніж "Валуєвський" циркуляр, став "Емський указ". У 1876 р. в німецькому місті Емсі був підписаний указ, яким государ-імператор забороняв ввозити до імперії книги, друковані українською мовою, окрім стародавніх пам'яток, художніх творів, якщо їхній правопис не буде відрізнятися від російського. Цей документ забороняв сценічні вистави нашою мовою, навіть тексти до музичних творів не дозволялись писати по-українськи.

Ці два закони найбільш відомі, але не єдині. Так, у 1881 р. з'явився додаток до указу 1876 р., яким було дозволено друкувати словники, але... російським правописом. У 1885 р. оголошено заборону на "кулішівку"¹.

Таких указів і "указиків" було чимало. Стосувалися вони й цензурних обмежень. Траплялись випадки настільки ретельного виконання заборон української мови, що цензори навіть викреслювали українські слова з текстів, писаних російською мовою. На концертах, за вимогою "ревнителів" російського слова, українські пісні перекладали іншими мовами. Можливості культурно-національного розвитку українців штучно обмежувалися. Наслідки цих заборон і утисків були страшні. Іван Огієнко у своїй праці "Українська культура" писав: "Вони (заборони – Л.П.) зробили те, що багато вкраїнців відбилися од рідного поля, пристали од рідного життя, забули свою мову... Русифікація через школу, через суд та церкву широкою річкою текла до життя українського і каламутила тихе озеро наше. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищились"².

Кращі сини і дочки України з болем дивилися, як гине українська душа, як в усі галузі проникає чужий дух. Зрусифікована чи ополячена школа, державність, судочинство, заборонена українська друкована писемність. Шукаючи вихід, деякі

українські письменники друкують свої твори за межами Росії. Виникає лінгвістична дискусія про те, що таке українська (малоросійська) мова – окрема мова чи діалект. Наріччям чи польської, чи російської мов називали нашу мову Михайло Ломоносов і Микола Греч та деякі інші великоросійські вчені. Проте було чимало й таких, що справедливо доводили право української мови на самостійне існування. Російський мовознавець, словникар Ізмаїл Срезневський

---

¹ "Кулішівка" – правописна система, укладена Пантелеймоном Кулішем. Нею користувалися автори журналу "Основа". "Кулішівка" досить близька до сучасного правопису.

² Огієнко Іван. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1918. – С.233.

порівнював українську мову за її визначальними ознаками з найавторитетнішими мовами світу, підкреслював, що вона нічим не поступається перед мовами інших народів, зокрема і слов'янських Перший ректор Київського університету Михайло Максимович наголосив не просто на самостійності української мови, але і на її давності, бо вживалася вона з найдавніших часів – ще в доісторичну добу.

Тривали дискусії про походження української мови та її розвиток. Наприклад, російський історик і публіцист офіційно-монархічного напрямку Михайло Погодін, називаючи українську мову самостійною і досить давньою, висловив думку, що стародавні племена полян, які жили навколо Києва, були не українцями, а великоросами. Це вони, мовляв, створили багату матеріальну й духовну культуру Київської Русі, а після татаро-монгольської навали й розпаду Київської держави відійшли на північ і їхнє місце зайняли в Києві українці, які прибули з Галичини. Отож, за Погодіним, традиції державності, християнської віри належать не українцям, а їхнім північним сусідам. Хоча теорія Погодіна була справедливо розвінчана філологами та істориками, її пізніше намагалися реанімувати. Наукові дискусії, які стосувалися генези української мови, її права на самостійне існування, активізували українські студії – історичні, філологічні, етнографічні, а це дало можливість виробити науково-об'єктивний погляд на нашу

історію та духовну культуру, відточити ту зброю, яка могла захистити національну гідність українців, розбити кайдани, що накладалися на уста народу¹.

Частково послаблювався русифікаторський зашморг у період народних соціальних зрушень. Такі послаблення, зокрема, були в часи першої російської революції 1905 – 1907 р. Проте незабаром усе поверталось на круги своя: цензура, параграфи циркулярів, офіційна й неофіційна зневага.

---

¹ Серед мовознавців, які блискуче розвінчали теорію Погодіна, слід назвати Павла Житецького та Агатангела Кримського.

Надії на національну автономію відродилися після 1917 року. Створена в Україні Центральна рада проголосила в одному із своїх перших універсалів: "Хай Україна буде вільною. Не відокремлюючись остаточно від Росії й не розриваючи зв'язків з Російською державою, хай український народ отримає право самому розпоряджатися своїм життям у своєму краї". Організовані УНР та ЗУНР ще більше живили ці надії, яким врешті-решт не судилося здійснитися. За радянської влади Україна отримала свої чіткі територіально-адміністративні рамки, які хоча й не зовсім об'єктивно, але все ж таки відобразили її національну самобутність. Це, безперечно, було позитивним, хоча в усіх інших – державних, господарських, дипломатичних, освітніх, культурних – справах Україна сама рішень не приймала.

Для зміцнення новоствореної держави – СРСР – потрібно було заручитися підтримкою всіх народів, зокрема неросійських, що входили до неї. Так, у 1923 р. розпочалася політика українізації. Державні установи переходили на ведення справ українською мовою. Багато уряд зробив для ліквідації неписьменності. Відкривалися українські школи. У 1929 р. 80 відсотків загальноосвітніх шкіл були рідномовними, тобто 97 відсотків дітей навчалися українською мовою. Було чимало труднощів: не вистачало вчителів, підручників. Запрошувати вчителів із Галичини заборонялось – напевно, лякав високий рівень національної свідомості галицької інтелігенції. Проте загалом успіхи в розвитку національної

літератури, освіти, науки, культури виявилися досить помітними.

Але настали 30-ті роки. Сталінські репресії перервали українське національне відродження. Гинуть у камерах, на засланні, кінчають життя самогубством видатні представники нашої культури: Скрипник, Хвильовий, Шумський. Історики наводять страшні цифри: з 240 українських письменників зникло 200, з 85 вчених-мовознавців ліквідували 62¹, знищили зібраних на кобзарський з'їзд кілька сотень кобзарів.

---

¹ Субтельний Орест. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991. – С.364.

Різно змінилося ставлення до української мови і до українізації. Скоротилася кількість українських шкіл, театрів, видавництв, було вилучено багато українських книг.

Знекровлений фізично і духовно, український народ неспроможний був боротися за утвердження свого, національного. Після нечуваного штучного голодомору, який скошив мільйони українців, та масових репресій української інтелігенції, республіка була позбавлена певних ознак самоврядування, введених у двадцять років. У 1932 р. видана Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, якою припинялася українізація скрізь, де жили українці. Крім урядово-адміністративного, русифікація здійснювалася і на лінгвістичному рівні: було внесено зміни в український правопис, переглянуто словники, зрусифіковано українську термінологію і под. Русифікацію шкіл України узаконило рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 1938 р.

Починаючи з 30-их років і до 1991 року, коли Україна стала незалежною, під гаслами про "майбутнє злиття націй" фактично велося викорінення усього національного, виполювання самобутності з душі народів, формування безбатченків і манкуртів. У 1978, а потім і в 1983 р. виходять постанови ЦК КПРС і РМ СРСР про заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в школах та інших навчальних закладах України.

Становище, в якому опинилася українська мова, турбує державних і

культурних діячів України, всіх, кому не байдужі проблеми української духовності. Ця тривога за долю рідної мови спричинила прийняття Закону про мови і її конституційний захист. Не в усіх своїх пунктах цей закон виконується, не всі громадяни нашої держави до кінця усвідомлюють важливість повернення до таких національних духовних цінностей, як рідна історія, мова.

Українцям завжди були чужі національна погорда і національний егоїзм. Протягом багатьох віків Україна з щирим серцем несла освіту, культуру, церковний устрій іншим народам, ділилася щедро і не хизувалася цим. Ділитися з братом і по-братськи – такий має бути основний принцип міждержавних, міжнаціональних стосунків. Справжні громадяни України в себе вдома плекають рідну мову, в іншій державі з поваги до неї вивчають її мову, шанують її звичаї. Не зрікатися рідної мови, а вдихнути в неї дочірню й синівську любов – це значить подбати про її перспективи, її майбутнє.

Оповідь чотирнадцята
СЯЙВО ОСВІТИ І КНИГИ

Книги - морська глибина...

Іван Франко

Для справжнього повноцінного й повнокровного розвитку літературної мови велике значення мають книга і школа. На наших землях з давніх часів велика увага приділялась освіті. Писемні пам'ятки подають інформацію про те, що князь Володимир після християнізації Русі *нача поимати у ндрочипной чади дѣти и даяти на учение книжное* ("почав збирати дітей знатних людей і віддавати їх для книжного навчання"). Безперечно, нова, християнська ідеологія, яка мала державний статус і здобувала все більший авторитет, повинна була готувати людей, які б пропагували нову віру. Через читання релігійних книг, відповідну освіту люди сприймали християнське віровчення. Тому освіта була насамперед пов'язаною із релігією і зосереджувалась при церквах і монастирях.

На сторінках літопису часів князювання Ярослава Мудрого знаходимо розповідь про освітянську справу і книгописання. Великий князь сприяв поширенню християнської віри, за його правління розбудовували церкви, монастирі. Сам Ярослав любив книги, багато читав, дбав про розповсюдження книг

і книжної освіти. Він збирав у різних частинах Руської землі мудрих і умілих книжників, які перекладали з грецької богослужбові книги або переписували, копіювали давні тексти. За Ярослава Мудрого була зібрана велика бібліотека при спорудженій з його ініціативи церкві Святої Софії. Тоді ж з'явилися й перші руські письменники. Серед них – митрополит Іларіон з його прекрасним твором проповідницького змісту "Слово про закон і благодать". Літописні рядки розповідають про те, як князь зібрав 300 дітей старост та священників і звелів їх навчати книжної справи. Сучасники високо оцінили просвітницьку й державну діяльність князів Володимира й Ярослава, порівнюючи їх із сіячами, плоди роботи яких споживають люди: Володимир зорав землю, просвітивши її хрестом, а Ярослав засіяв книжними словами серця християн, і народ пожинає їхній засів. Пізніше освіта повністю переходить під крило церкви, держава меншою мірою торкається справ освіти. Учителями, як правило, були духовні особи, в основному вони вчили читати й писати. Ті, що готували себе до духовного звання, глибше вивчали богослужбову літературу, знайомилися з історією церкви, життями святих і под. Ширші знання, особливо світського характеру, здобували самотужки.

Досить складними були умови розвитку освітньої справи після занепаду Київської Русі, а точніше – після Люблінської унії, коли католицизм, польська шляхта почали наступ на права й віру українського народу. Експансія передусім була спрямована на чутливі, вразливі юні душі. Деукраїнізувати молодих людей, виховати їх фанатичними католиками – таке завдання ставили католицькі священники-єзуїти. Вони влаштовували школи з висококваліфікованими вихователями й вчителями, добре поставленим викладанням, щоб привабити до себе українську молодь. Національна освіта занепадала, бо в попередні часи, розвиваючись під егідою церкви, вона мала державне сприяння. Тепер такої підтримки з боку держави не було. Чимало православних знатних родів, спокушених чинами і блиском Речі Посполитої, кидали батьківську віру й переходили до католицизму.

Занепад української духовності – віри, освіти, культури – непокоїв справжніх

українських патріотів. Особливо багато для збереження національно-духовних цінностей українців зробили братства – релігійно-національні добродійні об'єднання, які існували при церквах ще раніше, до унії. Вони опікувалися церквами, дбали про матеріальний бік їхньої діяльності. У руках братчиків зосереджувалися грошові кошти – добровільні фундації релігійно й національно свідомих громадян. Братства давали грошові позики, організовували притулки для бідних, захищали українських громадян від проявів соціального й національного гніту. Чи не найвідомішим було Львівське братство. За його зразком подібні об'єднання утворювалися на всіх теренах України. Серед багатогранної діяльності цих організацій особливе місце посідала робота, спрямована на захист культури, освіти та віри. Вони закладали школи й бібліотеки, поширювали літературу, збуджували інтерес до національних цінностей. Першими в Україні і в Білорусії братські школи були відкриті у Вільні, Луцьку, Львові, а в XVII ст. таких шкіл по містах і селах України було чимало. До вчителів і учнів ставилися досить високі вимоги. Так, в одному з шкільних статутів було зазначено, що даскал, тобто вчитель, має бути благочестивим, смиренномудрим, стриманим, не пияком, не блудником, не чародієм, не грошолобцем, в таких чемнотах мають жити і його учні.

Кількість братських шкіл зростала, особливо на Лівобережжі. Вони частково відокремлювалися від церков, ставали більш світськими, а при церквах, єпархіях і монастирях відкривалися так звані церковно-приходські школи. У західних регіонах України освіта значною мірою була контрольована з боку польсько-єзуїтських структур, проте і тут національна освіта розвивалася. Важливим культурно-освітнім центром на Волині стала Острозька школа, заснована коштом українського князя Костянтина Острозького. Взагалі, наша культура розвивалася передусім завдяки добродійно-патріотичній діяльності представників національно свідомої української знаті. Острозька школа, точніше Острозька академія (бо створена була як навчальний заклад вищого типу), групувала навколо себе найкращі сили українського народу. Тут було утворене своєрідне наукове товариство, продукувалася богословська література на захист православ'я. При

Острозькій академії працювала друкарня. До викладання в Острозькій академії були запрошені знані у своїх землях спеціалісти з різних галузей, наприклад, письменник Герасим Смотрицький, ієромонах Кидріян, який навчався в Італії та Греції, острозький священник Дем'ян Наливайко, брат козацького старшини. Працювали тут викладачі-чужоземці, вихідці з Кракова, Царгорода, Греції. Це товариство інтелектуалів робило честь Острозькій академії, воно розгорнуло активну наукову та літературну діяльність. В Острозі було видано декілька десятків книг, в тому числі відому в усьому християнському світі "Острозьку біблію" (1581 р.). Навчалися в Острозькій академії відомі в майбутньому українські політики і культурні діячі, зокрема, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, вчений-філолог, богослов і письменник Мелетій Смотрицький.

Чимало для українського шкільництва, культурного відродження зробила Львівська, як її називали, греко-словенська школа, чи гімназія. У 1574 р. при сприянні Львівської школи була зорганізована друкарня. Менша, ніж в Острозькій школі, забезпеченість коштами Львівської школи не дозволяла запрошувати чужоземних вчених. Але і власні молоді педагоги зажили слави як талановиті вчені і богослови. Серед них Стефан-Зизаній Тустановський, Кирило Транквіліон Ставровецький, Іов Борецький. Це все – славетні імена, гордість нашої культури, рідної мови.

Крім названих, в Україні діяли православні колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові. Правда, і польське духовенство не послаблювало наступу на релігійні й національні права українського народу. Католицькі впливові осередки існували в Перемишлі, Львові, Вінниці, Києві, Луцьку:

Окрім братських шкіл, на Лівобережжі існувала велика кількість полкових шкіл, які матеріально забезпечували сільські громади. У 1767 р. тільки в Чернігівському полку було 143 школи, тобто 1 школа на 700 дітей. Хутірських дітей, яким було далеко ходити до школи, навчали мандрівні дяки. У кожному селі коштом громади утримували вбогих старих і самотніх людей і дітей-сиріт, які навчалися в школах.

Навчання в давніх школах мало гуманістичний, демократичний характер. У

шкільних статутах підкреслювалося, що вчитель має однаково ставитися і до дітей із знатних родів, і до бідних та сиріт.

Яка ж мовна концепція українських шкіл того часу?

З давніх мов найбільшою повагою користувалась грецька. Це зрозуміло: класична культура органічно ввійшла в духовне життя наших предків ще на початку тисячоліття. Учні Львівської школи навіть підготували для практичних потреб підручник грецької мови "Адельфотес" (грецьке слово *adelfo* означає "брат"). Вивчали і латинську мову, хоча з меншим ентузіазмом. Латина, звісно, асоціювалася з католицизмом. Навчання велося словеноруською і "простою" мовами. У школах вищого типу перевага надавалася гуманітарній освіті. Вивчали тут основи граматики, діалектики, риторики, богослов'я, пійтику, іноземні мови. Певні знання отримували з математики, астрономії, музики.

З XVI – XVII ст. братські школи потроху починають занепадати. І це відбувається з кількох причин: експансія чужої віри, переслідування братств, відсутність єдиної, як би ми зараз сказали, концепції національної освіти, єдиних програм. Стримати занепад освіти могло створення навчального закладу вищого типу. Таким закладом, що був аналогом європейських університетів, стала Києво-Могилянська академія. Виникла вона на базі колегії, заснованої у 1632 р. внаслідок злиття Київської братської школи і Лаврської школи. Засновником колегії був визначний державний і церковний діяч Петро Могила, автор освітньої концепції, який утвердив нові принципи української освіти, наблизивши їх до Заходу. Києво-Могилянська академія, з одного боку, створена за зразками західноєвропейських шкіл вищого типу, а з другого – це був заклад із своєю специфічною структурою та змістом.

Випускники Києво-Могилянської академії могли продовжувати навчання в академіях Кракова, Львова, Лондона, Парижа, європейських університетах взагалі. Створення Києво-Могилянської академії було на часі, оскільки традиції початкового шкільництва в Україні були давні і досить знані, але суспільні умови вимагали введення вищої освіти, яка б готувала духовенство, вчителів, письменників і допомагала протистояти єзуїтському впливу. Києво-Могилянська

академія була багатомовною, тут вивчали латинську мову, старослов'янську, книжну українську, польську та інші мови.

Історики відзначають, що найбільшого розквіту Києво-Могилянська академія досягла за часів гетьмана Івана Мазепи. На початку XVIII ст. тут навчалось понад дві тисячі студентів, які походили з різних суспільних станів. Це були діти козацької старшини і гетьманів, простих козаків, селян і міщан. Слава цього навчального закладу переступила кордони України, його авторитет у Європі був надзвичайно високий. Студентами академії були не лише українці, а й росіяни, серби, болгари, греки, молдавани. Випускники академії несли освіту і науку в далекі від України краї. Найкращі інтелектуальні сили нашої землі працювали в Академії, її випускниками, зокрема, були видатні церковні ієрархи, політичні і культурні діячі, вчені, письменники, зокрема, Феофан Прокопович, Єпіфаній Славиневський, Інокентій Гізель, Василь Григорович-Барський, Григорій Сковорода, Максим Березовський, Артем Ведель та ін.

В Україні діяло кілька навчальних закладів – колегій, своєрідних філій Києво-Могилянської академії. Існували вони у Чернігові, Харкові, Переяславі.

Студенти-академісти добре володіли засобами риторики і піітики, з-під їхнього пера виходили вірші, поеми, драматичні твори, короткі п'єси з народного життя – інтермедії.

Талановита українська молодь продовжувала свою освіту за кордоном – в Німеччині, Англії, Франції. Державні діячі України плекали плани відкриття українських університетів, перетворенню Києво-Могилянської академії в університет. Але цьому не судилося збутися: Києво-Могилянська академія стала університетом лише в незалежній Україні – у 1992 році. Російський уряд відкидав усі проекти української вищої школи. Києво-Могилянська академія самодержавною політикою була на початку XIX століття доведена до занепаду – навчання перейшло на російську мову, з 1830 р. вона фактично стала школою для духовенства, а основна частина студентів походила з Росії. Як світський навчальний заклад Києво-Могилянська академія перестала існувати.

У XIX ст. стан української освіти значно погіршився. Після запровадження

кріпацтва кількість шкіл значно зменшилась. Для чого ж кріпакові освіта? Навіть після скасування кріпаччини ситуація не набагато поліпшилася: освіта була не обов'язковою, діти частіше працювали в полі, ніж здобували знання. І надалі продовжувалася дискримінація української мови.

Позитивні зрушення відбувалися частково в галузі середньої освіти, яку складали передусім гімназії. Багато повітових і губернських міст мали ці навчальні заклади. Актуальною для середніх і вищих навчальних закладів завжди була українізація, яка запроваджувалася досить повільно.

XVIII – ХІХ ст. стали часом розквіту національної освіти і культури. Цей час Іван Огієнко назвав "золотим віком нашої культури". Чужинці, які тієї пори відвідали Україну, дивувалися великій, порівняно з нашими сусідами, культурі. Відомий арабський мандрівник Павло Алепський у 1653 р. писав, що в Україні всі люди, за незначним винятком, письменні, і навіть жінки уміють писати і знають порядок церковних служб. Діти-сироти були обізнані з грамотою, доглянуті, оточені турботою і піклуванням. Українські освітяни несли свої знання й культуру далеко за межі України, насамперед до Росії, особливо цей рух посилювався після приєднання України до Москви. Серед славетних імен українських діячів, які несли світло знань у сусідні землі, були Арсеній Сатановський та Єпіфаній Славинецький – ритори та граматисти, письменники і вчені Феофан Прокопович, Данило Туптало, Степан Яворський. Українські вчені й педагоги відкривали в Москві школи за зразком європейських, поширювали різножанрові українські книги. Згодом на українські книги накладаються заборони, і ще у ХVІІ ст. московський патріарх Іоаким проклинає друковані книги Петра Могили, Іоанікія Галятовського, Єпіфанія Славинецького, Лазаря Барановича. Русифікація, яка розпочалася досить давно, доходить свого апогею у ХІХ ст.

Україна мала не лише багаті традиції освіти, вона здавна плекала книгодрукарську справу. Енергійні й розумні люди, які входили до братств чи групувалися навколо них, незалежно від їхнього майнового чи соціального стану, приходили до усвідомлення необхідності поширення книги, забезпечити яке повною мірою могло лише книгодрукування.

Початки книгодрукування в Україні пов'язані з іменами Костянтина Острозького та Григорія Ходкевича із Заблудова, які багато зробили, щоб активніше застосовувати в освітній справі книгодрукування.

Друкування книг спочатку було скероване на продукування релігійних книг, перекладів богословської літератури з грецьких оригіналів. До речі, добрим перекладачем цих книг був вигнанець з Москви князь Андрій Курбський.

Розвиток книгодрукування в Україні пов'язаний з іменем Івана Федорова. Європі відомі попередники цього майстра друкарської справи: це німець Йоганн Гутенберг, який жив у XV ст. і знайшов технічне розв'язання важливої для людства проблеми. Кілька примірників біблії, видрукованих ним, зберігаються в музеї його імені в Майнці. Ще за життя Гутенберга перші друкарні з'явилися у Франції, Англії, Бельгії, Італії, Швейцарії. Всього до 1500 р. було видано приблизно 500 тисяч примірників старовинних книг – *інкунабул*.

На слов'янські землі книгодрукування прийшло в кінці XV ст., коли виходець із Франконії міщанин Швайпольт Фіоль відкрив у Кракові першу слов'янську друкарню. Відомі й назви перших кириличних книг – "Октоїх" і "Часословець", надрукованих у 1491 р. За три роки по тому "Октоїх" був надрукований у Чорногорії. Цю роботу виконав священник Макарій. А в Італії на початку XVI ст. чорногорець Божидар Вукович для своїх краян продукував конфесійні друковані книги – псалтирі та мінеї.

Східним слов'янам, а точніше білорусам, книгодрукування подарував просвітитель Франциск Скорина. Друкував він книги в Празі і у Вільні. Очевидно, саме книги, друковані Скориною, стали відомі в Україні і Росії, де теж починають розуміти актуальність введення друкарської справи. Перша московська друкарня була відкрита в 50-х роках XVI ст. Напевно, тут розпочав свою діяльність творець перших друкованих українських книг Іван Федоров. Припускають, що він здобув високу освіту, очевидно, університетську. Всі майстри-першодрукарі були освіченими людьми, ерудованими, з різнобічними знаннями. Іван Федоров знав старогрецьку мову, латинь. Сам себе він називав так: "Йван Федорович Москвитин, типограф греческий й славянский". Першою

книгою, яку видрукував Іван Федоров разом із своїм помічником Петром Мстиславцем, був "Апостол" (опис апостольських діянь і послання апостола Павла)¹. Робота над книгою тривала близько року. До нас дійшов 61 примірник цієї пам'ятки. "Апостол" мав досить великий формат – 28 x 18см, складався з 268 листів, віддрукованих досить виразним, чітким шрифтом. Книга чудово прикрашена ініціальними літерами, заставками, рамками, орнаментальною в'яззю – так, як було прийнято оформляти рукописні книги. Наступна праця майстрів –

---

¹ Ще до Івана Федорова в Москві видрукувано три книги – "Євангеліє", "Псалтир", "Тріодь". Імена друкарів цих книг невідомі.

"Часослов", своєрідний посібник, за яким діти вчилися читати. Попит на книгу був великий, і тому її було видано вдруге.

Іван Федоров і Петро Мстиславець змушені були, очевидно, через різні політичні інтриги залишити Москву. Литовський шляхтич гетьман Григорій Ходкевич запрошує їх у свій маєток Заблудів, де 17 березня 1569 року вийшло друком "Учительне євангеліє". Як уже згадувалось, Ходкевич був національно свідомою людиною, щедрим меценатом, який дбав про розвиток рідної культури, зміцнення авторитету православної віри. У передмові, написаній від імені гетьмана, говорилося, що головною метою праці було те, аби слово божие розмножилося й на

учение людем закону греческого ширилося. Цікаві роздуми Ходкевича про те, якою ж мовою друкувати церковні книги: чи церковнослов'янською, чи "руською", простою. Хотілося йому перекласти "простою молвою" цю книгу "виразумения ради простих людей", але вчені книжники застерігали його це робити, бо при перекладах помилки чиняться немалі. Отож, і надруковане "Учительне євангеліє" так, як це робили здавна, – словено-руською мовою. Ще одна заблудівська книга – Псалтир з Часословцем. Вона вийшла друком у 1570 р.

У 1572 р. Іван Федоров з усіма друкарськими інструментами залишає Заблудів і переїжджає до Львова. Ходкевич, на ту пору досить літня людина,

вирішив припинити видавничу діяльність, тим більше, що його фінансові справи були в критичному стані. Українське місто гостинно прийняло Івана Федорова. Львівські братчики заопікувалися майстром. І ось у 1574 р. в одній з палат Онуфріївського монастиря він надрукував "Апостол" і цього ж року – перший на наших землях буквар. Львівський "Апостол" має прекрасне оформлення. Книга гарно ілюстрована.

Особливий інтерес викликала геральдична композиція, де у вишуканий рослинний орнамент майстерно вмонтований друкарський знак Івана Федорова та відомий герб Львова (лев на тлі замкової вежі). До речі, значення, символіка цього типографського знака майстра не розшифровані й досі до кінця. Є припущення, що малюнок зображає незасіяне поле і ниву, запліднену зерном, очевидно, засівом знань.

"Буквар" починався з кириличної азбуки, далі подані різні варіанти складів (дво- і тризвукові). Тут же була інформація про цифрове значення літер, зазначені правописні, граматичні норми. До книги входили тексти для читання й переписування. Це були релігійно-моралістичні оповіді. Автор давав поради вчителям і батькам щодо виховання й навчання дітей, яких рекомендувалось виховувати в милості, терпінні, всепрощенні.

Великий магнат князь Костянтин Острозький запросив до себе в замок Івана Федорова. Вельможа добре розумів значення масової книги (а такою її робило книгодрукування) для просвітницької діяльності в Україні. В Острозі Іван Федоров надрукував у 1580 р. "Псалтир" і "Новий завіт". Але це не головне. Найважливіше, що було зроблено в друкарні Острозького князя, – це створено шедевр українського книгодрукування, яким стала "Острозька Біблія". Книга відіграла велику роль у боротьбі з католицькою реакцією, сприяла зростанню національної самосвідомості східних слов'ян. "Острозька Біблія" – безцінна пам'ятка української культури, перша повна східнослов'янська біблія. Чеський славіст Йозеф Добровський (1753 – 1829) високо оцінював цю книгу, прирівнюючи її вартість до вартості половини його бібліотеки. Примірники пам'ятки є в найпрестижніших бібліотеках світу. Збереглася навіть "Острозька

Біблія", яка належала шведському королю Густаву II Адольфу. Книга стала вінцем діяльності першодрукаря Івана Федорова, прекрасною пам'яткою українського книгодрукування.

У 1583 р. Іван Федоров помер. Життя його не було легким. Ця людина багато страждала, не завжди сучасники його розуміли й підтримували. Міг спокійно доживати свої дні в дарованому йому Ходкевичем селі, але він вибрав неспокійний шлях першопрохідця, шлях, який через терни веде до слави. Просвітницьку діяльність Івана Федорова оцінили пізніше, з повагою і вдячністю підкреслюючи, що він був друкарем "книг пред тим невиданих".

У другій половині XVII ст. в Україні існувало 24 друкарні: в Києві, Чернігові, Острозі та інших українських містах. Друкувалися в них не лише духовні книги, а й навчальні посібники, суто літературні й публіцистичні твори.

Значною була книжкова продукція Лаврської друкарні в Києві. Розпочав друкарство в Києво-Печерській лаврі архімандрит Єлисей Плетенецький, купивши в Стрятині друкарню у спадкоємців Федора Балабана. За перші вісім років свого існування Лаврська друкарня надрукувала 11 книг, дуже потрібних для освіти й духовного життя. Книги цієї друкарні широко розходилися й поза межами України.

Друкування зробило книгу масовою, це був воістину демократичний акт. Тиражована друкована книга ставала доступною представникам різних суспільних верств, що сприяло піднесенню ролі освіти, розширенню її можливостей.

Розвиток освіти й книгодрукування в Україні має свою цікаву й повчальну історію. Українська освіта ХУІ – ХУІІІ ст., книжна справа розвивалися на демократичних засадах і були спрямовані на утвердження української духовності.

Оповідь п'ятнадцята

ЗОЛОТЕ СЛОВО "СЛОВА "

Нехай же осіняє нас крилато

Не слава – Слово. Отче. Слово злато.

Роман Лубківський

Не съставить бо ся корабль БЕЗ гвозди, ни правдник бес почитания книжнаго. Красота
воину оружие и кораблю влприла, тако и правднику почитание книжное.

("Не змайструвати корабля без цвяхів, так само не буде праведника без шаноби до книг. Як воїна прикрашає зброя, а корабель вітрила, так праведника прикрашає шаноба до книг").

Це слова із однієї з найстаріших пам'яток писемності Київської Русі "Изборника Святослава" 1076 р. Уже в ті, такі далекі часи наші предки поважали книгу і книгочитання. Майстерність писати книги дуже високо цінувалася, а творці й переписувачі книг були шанованими людьми. З-під пера давньоруських книжників вийшло чимало пам'яток різних жанрів, які відбивали багатоманітність сфер духовного життя древніх русичів: це і конфесійна література, і ораторсько-проповідницька, художня, публіцистична, літописна,

юридична. Писемні пам'ятки Київської держави – оригінальні й ті, що збереглися тільки в списках-копіях, – є золотим фондом нашої культури. Вони засвідчують високий політ думки, досконалість інтелектуальних поривань, вишуканість естетично-образного бачення світу. Книга активно увійшла в життя Київської держави разом із запровадженням християнства. Русичі не просто розвинули писемність і культуру творення книг. Для них стали більш відкритими духовні, художні цінності Європи й Візантії. Київська Русь, розвинувши вже надбане в галузі культури, увійшла в коло європейських народів часів середньовіччя не молодшою сестрою, а рівноправним членом. Досконала архітектура, довершений живопис, різножанрова література, висока духовність поставили її в один ряд із розвиненими державами Європи, що мали досвід прилучення до античної цивілізації. Спираючись на багатовікові духовні традиції, вона творчо сприйняла нове, збагатила і розвинула його, створила витончену, але не аскетичну культуру.

Уже в XI ст. при дворі Ярослава Мудрого працювали талановиті зодчі, художники, іконописці, переписувачі книг, письменники. Літописи оповідають, що сам Ярослав Мудрий багато читав вдень і вночі, зібрав багатьох переписувачів книг і доручив їм перекладати книги з грецької мови. В такий спосіб князь-просвітитель зібрав велику бібліотеку. Звісно, перші книги, які з'явилися в Київській Русі, і ті, що були в зібранні Ярослава Мудрого, пов'язані з християнською ідеологією. Вони обслуговували потреби церкви, і на перших порах це були лише переклади з грецької. Але досить швидко започатковується нова, оригінальна література, яку творили на східнослов'янських землях освічені руські люди.

Серед пам'яток, авторство яких стало відомим нащадкам, слід назвати "Слово о законѣ и благодати" митрополита Іларіона, якого з волі князя Ярослава Мудрого собором єпископів у Києві було призначено митрополитом, першим у новоствореній митрополії, не залежній від Візантії.

Митрополит Іларіон став автором першого оригінального твору

давньоруської літератури. Ця літературна пам'ятка написана церковнослов'янською мовою. Це – урочиста промова, пристрасна проповідь, яка уславляє християнство і християнізацію та розвінчує іудейство і язичництво. Творча манера Іларіона цілком самобутня: твір побудований на протиставленнях, в ньому багато символів, образних засобів взагалі. "Слово о законѣ и БЛАГОДАТИ" – глибоко патріотичний твір. Автор гордиться руськими князями Володимиром і Ярославом, які мужеством же храбрьством прослуша в странах многах, и ПОБЕДАМН и крепостию поминаются ныне и слову. Вчені-історики припускають, що вперше "Слово..." митрополита Іларіона було виголошене як церковна проповідь у храмі славному й дивному – у Софії Київській, яка стала центром книжності наших предків. Цей давній твір-проповідь оспівував Київську Русь, яка ведома и слышима есть всеми конци земли", став оглядом вселенської історії відповідно до християнського віровчення.

"Слово о законѣ и БЛАГОДАТИ" було тією літературною пам'яткою, з якої, як із повнокровного, ваговитого зерна, проросли міцні, здорові плоди руської (української) літератури.

У 1073 і 1076 р.р. створені два "Изборники Святослава", адресовані князю Святославу Ярославовичу. До пам'яток входять тексти церковно-релігійного змісту, а також публіцистичні твори руських письменників. Тут подані окремі морально-етичні приписи, викладені принципи соціальних стосунків у державі.

Визначною пам'яткою давньої літератури була "Повѣсть временных лѣт". Цей монументальний історичний твір, у якому подана історія слов'янських народів, передусім руського, написаний давньоруською мовою. Пам'ятка належить до досить поширеного жанру літопису. Дійшла вона до нас у списках XIV – XV ст., хоча оригінал був створений у XII ст. монахом Києво-Печерського монастиря Нестором. Літописець пов'язав історію Русі зі світовою історією, починаючи

"Повѣсть временныхъ лѣт" розповіддю про розподіл землі між Ноевими синами¹.

Описуючи руську історію у світовому контексті, літописець доводив, що наш народ має свою багатовікову історію, якою можна гордитися. Про найдавніше розселення слов'ян записано так: Тако же ѿ пи словѣни пришедше и сѣдоша по Днѣпру ѿ нарекошася поляне А друзин древяне, зане сѣдоша в лѣсѣхъ; А друзи сѣдоша межю Припетью ѿ Двиною и нарекошася дрееговичи (*"Так і ті слов'яни прийшли і сіли по Дніпру і стали зватися полянами, а інші - древянами, бо вони оселилися в лісах, а ще інші оселилися між Прип'яттю і Двіною і стали зватися дрееговичами"*). З благословіння апостола Андрія осіли на горах над Дніпром люди, тут було закладене місто, наречене Києвом.

"Повѣсть временныхъ лѣт", чи "Початковий літопис", як ще називають

---

¹ Ной – біблійний персонаж. Ной зі своєю сім'єю з благословення Господа за благочестя і високі моральні чесноти врятувався під час всесвітнього потопу. Його сини Сім, Хам, Іафет стали родоначальниками різних рас людей.

цей найстаріший відомий нам літописний звід, наскрізь пронизаний любов'ю до рідного краю, ідеєю державного єднання, тобто тими вічними почуттями, які були і є важливими для кожного народу, кожного громадянина. Окрім військових походів руських князів, їхніх державотворчих і релігійних дій, зокрема християнізації, літописець торкається подій, пов'язаних із історією створення Києво-Печерської лаври, подає життєписи монахів і руських святих. Тут є інформація про різні природні явища: затемнення Сонця, Місяця, землетруси тощо.

У літописі виразно відображена така важлива риса давноруської літератури, як зв'язок з усною народною творчістю. Хоча пам'ятка має чимало ознак книжного стилю (традиційна манера розповіді, вживання старослов'янizmів), у ній помітне тяжіння до фольклорних джерел, їх проблематики, сюжетів і образів. Так, у жанрі історичних дум і народних героїчних казок змальовані руські князі –

мужній віщій Олег, сміливий, хоч і нерозважливий у своїй поведінці Ігор, що прагнув непомірної данини від древлян і через це загинув, княгиня Ольга, вірна пам'яті свого чоловіка. Тут і відтворення давніх звичаїв нашого народу: сватання, похоронного обряду.

Пам'ятка містить кілька переказів і легенд. Це, зокрема, легенда про заснування Києва трьома братами Києм, Щеком і Хоривом, їхньою сестрою Либіддю; опоетизована пізнішими літературними джерелами оповідь про смерть віщого Олега, якому волхви (язичницькі жерці) наворожили смерть від улюбленого коня; легенда про те, як князь Володимир з багатьох вірувань, що існували в різних народів, вибрав саме християнську віру; казкова розповідь про юнака-кожум'яку, що подолав печенігів, забезпечивши цим перемогу руських воїнів.

Мова літопису значною мірою залежала від давніх книжних стандартів, визначених старослов'янськими пам'ятками, зразками традиційних літописань. Незважаючи на це, у "Повісті временных лѣт" знайдемо відображення життя і побуту людей і пов'язану з цим лексику. Серед слів, які зближують мову літопису з народно-розмовною стихією такі: беереет, вода, студеенин, лѣсь, звѣрь, пеереевозникъ, зѣница, грудень.

За впливом на почуття читача й слухача, емоційністю викладу, глибоким психологізмом виділяється написана священиком Василем повість про осліплення князя Василька Тербовльського.

Повість різко засудила порушення князями договірних зобов'язань, криваві злочини і міжусобні війни, що підривали авторитет і могутність Руської землі, робили її вразливою перед посяганнями зовнішніх ворогів.

Важливим структурним елементом першого літописного твору було «"Поучение" Володимира Мономаха, датоване 1096 р. Цю пам'ятку доцільно розглядати як окреме літературно-писемне джерело, що має свої ідейно-тематичні й мовностильові особливості.

Видатний державний діяч кінця XI – початку XII ст. князь Володимир Мономах своєю діяльністю до певної міри сприяв припиненню міжкнязівських конфліктів, успішно воював проти половців, цим самим посилював могутність Київської Русі. Головна думка пам'ятки – заклик до молодого покоління, до дітей, усіх, хто читатиме ці повчання, дотримуватися правових вимог феодальної держави, загальнолюдських моральних цінностей, актуальних не лише в часи правління Володимира Мономаха, а й нині. "Поучение" Володимира Мономаха можна вважати першим педагогічним трактатом, у якому подані найдавніші виховні приписи. "Поучение" має статус своєрідної духівниці, та й написане воно КНЯЗЕМ, сидя на санех¹.

Першим обов'язком громадянина, на думку автора, є піклування про благо держави, її єдність, чесне дотримання всіх угод і зобов'язань. Державний діяч, князь повинен однаково дбати про всіх своїх підданих, незалежно від їхнього соціального статусу: чи то про боярина, чи селянина, чи про *худого смерда* ("*убогого смерда*"), чи про *убогу вдовицю*. Взагалі, захистові "*вбогих*", як акту найвищої справедливості й милосердя, приділено в повчанні досить велику увагу:

---

1. Образний вислів *сидя на санех* означає "в похилому віці" і відтворює елемент давньоруського поховального обряду – везти покійника в останню дорогу на санях.

Всеого же паче *убогыхъ* не забываете, но елико могущее по силѣ кормите, и придаите сиротѣ, и вдовицю оправдаите сами, а не вдавайте *сильнымъ* погубити челоука ("*Більш за все убогих не забувайте, а наскільки можете, в міру сил своїх годуйте, і подайте сироті, і вдовицю виправдайте самі, а не дайте сильним згубити людину*"),

Князь закликає шанобливо ставитися до церкви, турбуватися про її благо, дотримуватися християнських звичаїв і обрядів. Найбільшим злом у

людському житті він вважає лінощі, бездіяльний спосіб життя:

*Лѣность бо всему мать: еже умееть, то забудеть, а егоже не умееть, а тому не учить ("Лінь -
мати усьому: хто що умів, то те забуде, а чого не вмів, того й не навчиться").*
Особлива добротність кожного - навчання, освіта:

*Его же умеючи, того же не забывайте доброго, а его же не умеючи тому ся учите, якоже бе отець
мои, дома сеедя, нзумееше 5 языкъ, в помъ бо честъ естъ отъ инехъ земяь ("Що доброго вмієте, того
не забувайте, а чого не вмієте, тому учітеся, як батько мій, сидячи вдома, знав 5
мов, через це шанують в інших землях").*

"Поучение" – оригінальний твір, писаний давньоруською мовою, хоча створений за зразками класичних європейських літературних джерел. Автор цитує церковні книги, вводить до мовної канви тексту окремі слова й звороти церковно-книжного характеру: смертнѣ есми, днесъ живи, а заутрѣ в гробѣ ("ми є смертні, сьогодні живі, а завтра в гробі"); запоуѣдѣ божья; насъ грѣшнихъ помилуй; душа; почивати. Разом з тим активно вживаними є народно-розмовні слова і форми: молодихъ, череда, олень і под.

Особливо виразно образно-поетичні форми народного характеру використані в перлині літературної творчості наших предків-русичів "Словѣ о полъку Игоревѣ" ("Слові про Ігорів похід"). Про "Слово" існує достатньо наукової літератури, присвяченої багатьом проблемам цієї пам'ятки – місцю в контексті європейської культури, текстологічному аналізу й навіть достовірності самого твору. Чимало вчених – лінгвістів, текстологів, літературознавців – констатують близькість "Слова" до народної української поезії.

Історичною основою твору стали реальні події з давньоруської історії. Після смерті Володимира Мономаха, який стримував князівські міжусобиці, успішно боронив свої землі від половців, посилювалися внутрідержавні суперечності, по-

частішали напади степових кочових племен. Це спонукало київського князя Святослава Всеволодовича організувати похід проти половців. Цей похід закінчився успішно, князь почав готуватися до нового походу. Тим часом новгород-сіверський князь Ігор Святославович вирішив сам виступити в похід проти степових кочівників, але ця військова акція закінчилася великою невдачею: майже всі руські воїни загинули, багатьох половці взяли в полон, навіть князів, що пішли за Ігорем, і його самого. Основною причиною поразки руських військ на річці Каялі, як справедливо підкреслює невідомий автор "Слова", була відсутність єдності межи руськими князям.

З глибокою скорботою говориться в "Слові" про князівські міжусобиці, що послаблювали велику державу, яку постійно спустошували войовничі кочові племена степовиків:

УСОБИЦА княземъ на ПОГАНЬЯ погыбе; рекоста БО брат брату: «Се мое, а то мое же». И НАЧАТА князи про МАЛОЕ, се великое мльвити , а сами на себе крамолу ковати; а погании с всех стран приходяду с ПОБН-ДАМИ на землю Руськую (*"Боротьба князів з поганами закінчилася, бо сказав брат братові: "Це моє, а це теж моє". І стали князі про мале "се велике" говорити і самі на себе крамолу кувати; а погани з усіх боків приходили з перемогами на землю Руську"*).

Всі образні, мовні засоби пам'ятки підпорядковані головній ідеї твору – патріотичному закликові до єднання. На початку "Слова" автор звертається до традиції давніх народнорозповідних жанрів, до легендарного Бояна, солов'я старих часів. В стилі епічних творів вимальовуються картини підготовки Ігоря до походу, звернення його до своїх воїнів:

Тогда Игорьъ възре на свѣтлое солнце и виде отъ него тьмою вся своя ВОЯ прикръпы. И рече Игорьъ к дружине своей: «Братие и дружино. Луце ж бы попятю быти, нежели полонену быти. А всядемо, братие, на свои бръзья комони да позрим синего Дону» (*"Тоді глянув Ігор на ясне сонце і*

побачив, що його військо все вкрилося тьмою. І сказав Ігор своїй дружині: "Браття і дружино! Ліпше упасти в бою, ніж в полоні бути. А ми сядемо, браття, на свої буйні коні і подивимося на синій Дон").

Дуже виразними є мовні засоби, нав'язані древніми, ще дохристиянськими віруваннями слов'ян, уснопоетичною словесністю:

Тогда вступил Игорь князь в златъ спременъ и ПОЕХА по чистому полю. Солнцеє ему тьмою путь заступаше; ночь, спонуци ему грозю ппичь убуди; свист зверин вспа, збися Див, кличипь връху древа, велипь послушатпн земли незнаеме ("Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено і поїхав чистим полем. Сонце тьмою йому шлях заступило, ніч стогонами грози птахів розбудила, піднявся звіриний свист, стрепенувся Див, кличе на вершині дерева, велить послухати невідомій землі").

Лаконічні речення, нанизані в єдину синтаксичну структуру, передають динаміку зміни подій:

А половци неготововами дорогами ПОВБЕГОШЛ к Дону великому; крычатп телеги полунощи, рци - лебеди распужени. Игорь к Дону вои ведепъ. УЖЕ бо бѣды его пасеп ппиць по дубию; вльци грозу вьсрожатп по яругамъ; орли клекпом на кости звѣри зовупь; лисици брешупь на чръленія щипты ("А половці неходженими дорогами побігли до Дону великого; скриплять вози їхні у нічній пільмі, як лебеді налякані. Ігор до Дону воїнів веде. Уже його біду стережуть птахи на дубах, виють вовки у ярах; орли скликають звірів на кості; лисиці брешуть на червоні щити").

У багатьох місцях тексту можна побачити казкові елементи: *тричі билися русичі; персоніфікація живого: трава поникла від жалю; народнообразне*

порівняння бою з весіллям¹.

Відомий український письменник і фольклорист Степан Пушик у своїх

дослідженнях "Слова" на підставі аналізу мовних фактів доводить, що автором цієї пам'ятки був Володимир Галицький, син Ярослава-Осмомисла. Цю думку він аргументує вживаними в "Слові" південно-західними діалектизмами, наприклад: *стрик* "дядько", *сичати* "нахилятися над дорогою, шукаючи чогось", *галиця* "змія, худоба, звірина, птиця", *розпуджені* "налякані". У пам'ятці багато традиційних пісенних словосполучень з прикметниками-епітетами: *поле широкое, влъкъ шръи, орел шизъи (сизий), море синее, права зеленая.*

Звичайно, не могло "Слово" уникнути давніх книжних традицій, що засвідчує вживання церковнослов'янських форм: *глава, хробръи, влкъ, сребрени, словеси, древо, спараго.*

У "Слові", багатому на звукові та слухові образи, одним із найбільш поширених є значення *золотий*: *злато ожерелье, златой столъ, злато седло, златои шелом, злаченые стрълы і, нарешті, злато слово.* Означення, яке асоціюється із традиціями давньоруського іконопису, символізує красу, славу, вічність. Урочистий поетичний образ підкреслює етичне значення цього твору для сучасників автора й наступних поколінь. Золоте слово "Слова" своїм громадянським, патріотичним пафосом увійшло до скарбниці української літератури, його мотиви живуть у перекладах і переспівах Тараса Шевченка та Івана Франка, Степана Руданського і Юрія Федьковича, Панаса Мирного і Бориса Грінченка, Максима Рильського і Наталі Забіли, Павла Тичини і Володимира Свідзинського.

Особливо яскраво використані народнопісенні мовні засоби у такій пам'ятці світської літератури, як "Слово" чи "Моление" Даниїла Заточника. Написане воно у формі звернення до князя, послання-прохання, частково повчання і панегірика (хвалебного твору). У "Молении" Даниїла Заточника виражена досить оригінальна для того часу ідея: головна цінність людини

¹ Сон, коли привиджується весілля, віщує горе, нещастя.

не в її соціальному становищі, а в її розумі. У творі використано чимало крилатих висловів народної мудрості, біблійних виразів: РЖА есть, желеезо, а печаль умі человеку (*"Іржа ість залізо, а печаль – розум людини"*); Всяк видипть у друга сучец во очю, а у себя ни бревна не видипть (*"Кожен бачить в іншого сучок в оці, а в себе й колоди не бачить"*); Безумныхъ бо ни сіють, ни орють, ни в житницю собирають, но сами ся раждають (*"Безумних не сіють, не орють і в житниці не збирають, а вони самі родяться"*).

На традиційних для усної народної творчості протиставленнях базуються окремі епізоди пам'ятки: Кому БОГОЛЮБОВО, а мне горе лютое; кому Бѣлоозеро, А мнѣ чернее смоль; кому Лаче озеро, А мнѣ НА немѣ седа плачь горький (*"Кому Боголюбове , а мені горе лютеє; кому Біле озеро, а мені воно чорніше від смоли; кому Лаче озеро, а мені, живучи на ньому, гіркий плач"*). Типовими для усної словесності є вжиті в пам'ятці емоційні порівняння: Азъ бо есмь, княже господине, аки трава блещена, распяще на застени, на ню же ни сонце сияетъ, ни дождь идет! (*"Я ж, господине князю, як трава-бур'ян, що росте під стіною, на яку і сонце не світить, і дощ не йде"*) . "Моление" Даниїла Заточника" містить чимало крилатих виразів-сентенцій про загальнолюдські цінності: Яко же бо Соломон рек: ни БОГАТСТВА ми, ни убожества, ги, не ДАЙ же ми; АЩЕ ли буду БОГАТЬ - гордостъ восприиму, аще ли буду убогъ - помышляю на тапбу и на разбои (*"Як говорив Соломон: ні багатства, ані бідності не дай мені, господи; якщо буду багатий - у гордині вознесусь, якщо ж буду бідний – задумаю злодійство чи розбій"*); Добра жена венець мужу своєму и безпечалие, а зла жена ЛЮТАЯ печаль, испощениее дому. Червь древо плипть, А зла жена домъ

мужа свого перяєть (*"Добра жона – вінець мужу своєму, а зла жона – горе люте і розоріння дому. Черв'як дерево точить, а зла жона дім свого мужа виснажує"*).

Два виразно окреслені стильові пласти можна спостерігати в цій пам'ятці. З одного боку, це слова і вирази розмовно-побутового мовлення: Жена БО сообразна подобна перечесу, сюда свербнть, сюда БОЛИТЬ (*"жінка лиха подібна до рани, сюди свербить, сюди болить"*); Лучше бы ми нога своя видѣты в лыченицы в дому пвоемъ, нежели в черлене сапозѣ в боярстемъ дворѣ (*"Ліпше б мені свої ноги бачити в личаках у твоєму домі, ніж у червоних чоботях у боярському дворі"*). З другого боку, використання засобів церковнослов'янської стилістики. Це і специфічні звороти та слова, складні прикметники, книжні порівняння, риторичні запитання : ЗЛАТОКОВАННЫЕ пру-бы, воспрубимъ в разумъ ума своего; Да не восплачуся азъ лишень милости пвоея, аки Адам рая (*"Хай же не заплачу я, позбавлений милості твоєї, як Адам раю"*).

Такий двоїстий характер мовних елементів – традиційно-книжних і народнорозмовних – на тривалий час стане важливою ознакою давньої писемності взагалі і деяких творів зокрема. Діаметрально протилежними за мовними ознаками є "Руська правда" і "Києво-Печерський патерик". "Руська правда" разом з князівськими грамотами, договорами русичів з греками належить до ділового стилю. Мова цієї пам'ятки чітка, позбавлена образності, у тексті можна спостерігати слова народного характеру: МАСЛО, борошно, молоко, мед, корова, зуб, сѣно, лобода, повар, хлѣб, яма, баран, горох. Тут багато юридичних і суспільно-політичних термінів: видокъ "свідок, очевидець", послухъ "свідок, що дає свідчення на суді", головъникъ "вбивця, душоуб", добытъкъ "майно". Про соціальну

диференціацію населення говорять назви: людинь "простолюдин, рядовий член суспільства", закуп "найманий селянин", холоп "раб", челядин "слуга", боярин "господар вотчини", огнищанин "управитель вотчини". Стилїстика "Руської правди" досить проста, виклад зрозумїлий, позбавлений двозначності. Цї ознаки обов'язкові для юридичних документів: Или пхнепть муж мужа ЛЮБО к себе, ЛЮБО от себе, ЛЮБО по лицо удариптъ... (*"Чи штовхне чоловік чоловіка до себе або від себе, або в обличчя вдарить..."*).

Зовсім інша мова "Києво-Печерського патерика"¹, який Михайло Грушевський, визначний український історик та політичний і державний діяч, називав, як і "Кобзар" Тараса Шевченка, найбільш популярною, "золотою книгою" українського письменного люду". Пам'ятка писалася, а потім дописувалася досить довго, але початки її сягають XIII ст. У "Патерику" оповідається про заснування Києво-Печерського монастиря, про життя й діяння "божественнейших отцов". Твір відкривається сказанням про створення і розпис Печерської церкви, спорудженої в 1073 р. на честь Успіння (тобто смерті) Богоматері. Багато уваги приділено в "Патерику" розповіді про благочестивих печерських монахів. Записи житій ченців створені на ґрунті усних розповідей, тому поряд із зображенням добродійних вчинків святих отців знаходимо тут і легенди на релігійні теми, описи чудес, видінь, боротьби з нечистою силою. Крім того, показано й реальний побут монастиря, відтворено деякі історичні події та їх політичні оцінки. Мова твору – церковнослов'янська, але із використанням елементів народної мови. Тому-то ця пам'ятка була зрозумілою й дуже популярною серед українців. Ось хоча б такий фрагмент розповіді про святого Афанасія Затворника, монастирського ченця, який жив "свято й богоугодно". Він

довго хворів і помер.

Пребысть же мерпвыи весь день не погребень, бл бо увогъ згло и не имна ничто же мира сего, и сего ради небрегом бысть: БОГАТЫМ бо всякъ пыщипься послужити и в животи и при смерти, да наследитъ что (*"Перебував непохованим покійник весь день, бо був дуже убогий і не мав нічого на цьому світі, тому й не погребли його: багатому ж усякий хоче послужити і за життя і по смерті - чи не вдасться чого успадкувати"*).

"Києво-Печерський патерик" є своєрідним відступом від усталених традицій агіографічної (житійної) літератури Сходу і Заходу, бо напівфантастичні чи фантастичні легенди про різні дива, а також списані з натури реалістичні

---

¹ Слово **патерик** — частина сполуки грецького походження *paterieca biblia* "книга отців".

подробіці життя навколишнього світу споріднювали цей твір з народними оповіданнями. Іван Франко оцінював "Патерик" як книгу гуманну і добродійну, надихану щирим братолюбством і співчуттям "до всякого людського горя". Зміст та ідеї "Києво-Печерського патерика" були настільки привабливі, що творення цієї книги продовжувалося й далі. У XV ст. були виконані ще її дві редакції, у яких, крім давніх, з'явилися нові розповіді про монастир і його ченців.

Новаторським твором літописного жанру став "Галицько-Волинський літопис". На відміну від "Повісти временныхъ лѣт", яка містила чимало епізодів, пов'язаних з конфесійними справами, зміст і стиль "Галицько-Волинського літопису" був абсолютно світським. Тут відсутні розповіді з церковного життя, немає посилок на священне письмо, релігійно-моралізаторських розмірковувань, хоча твір і не позбавлений книжності. "Галицько-Волинський літопис" послідовно оповідає про князювання Данила Галицького і Володимира Васильовича. Пам'ятка прославляє галицького князя Романа, сміливого і мужнього воїна: Успреемнл бо ся БЯШЕ на поганьхъ, яко н лев, сердитъ же бысть, яко и рысь, и губяшее, яко коркодилѣ, прехожащее землю их, яко и орел, храбр бо бе, яко и тур (*"Накинувся він на*

поган, як лев, сердитий був, як рись, нищив їх, як крокодил, перейшов їх землю, як орел, хоробрий був, як тур"). Головним героєм літопису є князь Данило Галицький. Літопис пише про нього: Бе БО дерз н храборъ, от ГЛАВЫ и до ногу не бе НА немъ порока ("Був відчайдушний і хоробрий, від голови до ніг не було у нього вад").

Мова літопису досить барвиста, образна, у ньому вживається чимало крилатих висловів, наприклад: Да луче еєсть НА своей землѣ костью лечи, нєли НА чужєє СЛАВНУ БЫПИ ("Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій у славі перебувати"). У пам'ятці використані мовні форми, властиві для народної української мови. Це форми давального відмінка на *-ові, -еві* іменників чоловічого роду: *тестеві, Кондратові*, спеціальні способи вираження кличного відмінка: *господине*; повноголосся *-оро, -оло, -єре*: *молодий, сєребро, хоробр*; лексичні українізми: *паробок, оксамит, черниця*. Загалом же "Галицько-Волинський літопис" справедливо вважають одним із творів великого циклу військових повістей. Стилїстично й ідеологічно за своєю патріотичною ідеєю він близький до "Слова о плъку Игорєвѣ".

Важливе місце серед писемних пам'яток Київської Русі посідали перекладні книги, особливо ті, що принесли нову для русичів ідеологію – християнську віру. Однією із найстаріших книг цього типу було "Остромирове євангеліє", написане у Києві для новгородського намісника ("посадника") Остромира у 1056 – 1057 р. Це список-копія старослов'янського оригіналу. Пам'ятка багато орнаментована, вона є цінним джерелом вивчення давньоруської культури, мистецтва книгописання.

Канонічними, тобто біблійними книгами не обмежувалася конфесійна література. На Русі з'явилися і перекладні оповіді-апокрифи (від грецького *apokryphos* "таємний", "фальшивий"). Апокрифи – це своєрідні вільні перекази біблійних сюжетів. Популярними були перекладні повісті про історію

християнської церкви, переваги християнства над іудаїзмом ("Повѣсть о ВАРЛААМѣ и Иосафѣ"), про різні історичні події, описані через історію християнства ("Хроника Георгия Амартола"), про життя і подвиги видатних людей – твір «АЛЕКСАНДРИЯ» розповідає про життя і діяльність полководця Александра Македонського.

Мова давньоруських перекладних пам'яток є в основному церковнослов'янською. У ній виразно виявляються риторичні засоби книжного стилю: об'ємні синтаксичні конструкції, складні слова типу: *велехваление, каменосечець, доброгосподьствие, велеленота*. Деякі з таких слів були кальками, тобто дослівними перекладами з грецької: *astrologos* – *звездословец*. У багатьох перекладних пам'ятках використовувалися образні засоби, типові для світської літератури Київської Русі. Наприклад: *И стрелы на ня летаху, яко дождь ("І стріли на нього летіли, ніби дощ")*. Такі образно-емоційні прийоми могли бути відсутні в оригіналі, а дописані в перекладі. Перекладні пам'ятки, тісно пов'язані з оригінальною писемністю, розширювали тематику давньоруської літератури, сприяли її збагаченню.

Писемні пам'ятки Київської Русі творилися двома літературними мовами того часу – церковнослов'янською, що базувалася на мові південних слов'ян, і давньоруською, більшою мірою зближеною із народномовною стихією. Церковнослов'янською мовою були створені насамперед пам'ятки конфесійного змісту. Давньоруська мова вживалася в жанрах світської літератури (літописах, оповідних повістях, історичних творах, юридичних пам'ятках, приватному листуванні тощо). Нею написані також твори, що мали стосунок до релігійної сфери: житія, повчання і под. Обидві літературні мови були ще далекі від народнорозмовного мовлення, але, зберігаючи сильний вплив традиційної книжності, давньоруська мова вже в ті далекі часи починає, особливо в окремих своїх "демократичних" жанрах, тяжіти до мови народу, елементи якої більш-менш інтенсивно проникають у структуру оригінальних пам'яток. Давньоруська писемність значною мірою вплинула на літературу пізнішої доби: стара ук-

раїнська література, розвиваючи нові теми, стилі і жанри, зверталася до образів та ідей "золотого" фонду нашої культури.

Оповідь шістнадцята

НЕТЛІННІ СКАРБИ ДУХОВНОСТІ

Як свято, як вічна обнова,

Нехай оживе руська мова

У лунах столітніх пісень!

Олесь Лупій

Грудневі дні 1991 року принесли Україні політичну подію великої ваги. Українці на всенародному референдумі схвалили Акт про незалежність, створення власної самостійної, віками омріяної держави. Був обраний Президент України. Процедура прийняття присяги і посвяти в Президенти – інаугурація – відбувалася в залі засідань Верховної Ради. Під час прийняття присяги президентами сучасної України поряд з Актом про незалежність України, її

Конституцією лежав розкішний старовинний пергаменний фоліант, оправлений у дерев'яні палітурки, обшиті оксамитом. Це була святиня українського народу – "Пересопницьке Євангеліє"¹.

Однією з пам'яток, що посідають чільне місце серед джерел вивчення української літературної мови є згадане "Пересопницьке Євангеліє". Створена в 1556 – 1561 рр. у Пречистенському монастирі села Пересопниці (тепер Рівненська область), пам'ятка стала першим перекладом євангельського тексту українською мовою.

Поява такого перекладу викликана соціально-політичними причинами. Складна для українського православ'я релігійна ситуація ХУІ ст. (наступ католицизму та уніатства), експансія польсько-єзуїтської культури вимагали конфесійних творів, які були б зрозумілими якнайширшому колу людей. Книжники тієї далекої неспокоїної доби, патріоти своєї віри й культури бралися за переклади церковних книг зрозумілою народів мовою. Здавна богослужбова література вважалася священною, а, отже, й недоторканою. До спроб перекладу

---

¹ Традиція урочистої присяги на іконах чи богослужбових книгах існувала й існує досі в усьому світі. Анна Ярославна, майбутня дружина французького короля Генріха І, привезла як посаг з Києва так зване Реймське євангеліє, на якому присягали державні діячі.

конфесійних книг релігійні діячі, як правило, ставилися досить стримано – боялися перекручення канонічних догм. Тому створення "Пересопницького Євангелія" було своєрідним актом вільнодумства. Воно було написане під впливом європейських ідей Реформації, ідеологи якої відстоювали впровадження богослужіння національними мовами.

"Пересопницьке Євангеліє" унікальне не лише тому, що є першим перекладом конфесійної церковнослов'янської книги "простою", тобто тогочасною книжною українською мовою. Ця рукописна пам'ятка – мистецький шедевр: вона містить прекрасно виконані живописні мініатюри, заставки, орнаменти – золотом і фарбами горять сторінки книги.

Євангелія з Пересопниці руками й душею торкався видатний гетьман

України Іван Мазепа, що засвідчує запис на сторінках книги..

Авторами перекладу були Михайло Василевич, син священника з Галичини, і архімандрит монастиря Григорій – талановиті книжники, знавці кількох мов.

Ця пам'ятка відбиває не лише риси книжної мови, але й народнорозмовної та діалектної стихій, що є особливо цінним для пізнання живого мовлення наших предків наприкінці XVI ст.

Цікавими є так звані глоси Євангелія, що використовувалися ще в писемних джерелах давньоруської доби. Глосами називають тлумачення маловідомих чи незнайомих слів, поданих у тексті, – це своєрідні прообрази майбутніх словників.

Серед українських фонетичних рис, виявлених у "Пересопницькому Євангелії", – зміна давніх **о**, **е** в **і** в закритих складах та у в цій же позиції, що є важливою ознакою західноукраїнських говорів: *відповідаю, братув, покуй*; перехід **е** в **о** після шиплячих та **й**: *жона, шостая*; подовження м'яких приголосних перед **-я** в іменниках середнього роду (таке подовження не завжди позначалося на письмі): *збожя, веселя*.

До морфологічних українізмів належать закінчення **-ови**, **-еві** поряд з **-у**, **-ю** в давальному відмінку іменників чоловічого роду: *світові, господареві*; дієслівне закінчення **-мо** в I особі множини теперішнього часу: *просимо, мусимо*; інфінітив на **-чи**: *пожечи*; складені форми наказового способу: *нехай розуміє*.

Різноманітними є українські відповідники до старослов'янських слів, а також українські народнорозмовні паралелі до українських слів: *брак – веселя; житниця – клуня; стодола; бдѣти – не спати; скот – товар; хламида – плац; колодязь – студня, криниця; збожя – пашня*.

Творці "Пересопницького Євангелія" виконали своє благородне завдання перекладу "святая евангелія из языка бѣгарскаго на мову рускую... для лепшого выразумленя люду христіанского посполитого". Так розпочалася патріотична справа створення конфесійних книг рідною українському народові мовою.

В усі часи народнорозмовна стихія найповніше виявлялася в пам'ятках

ділового змісту. З XIV ст. серед книжних джерел виділялася група пам'яток названого жанру – грамот, актових книг, писаних старою українською літературною мовою. Ці документи як джерела вивчення історії української мови через свою функціональну специфіку відбивають особливості живої розмовної мови. Збереглися грамоти урядових і приватних осіб та актові книги, які відтворюють різного плану юридичні угоди, заповіти, розпорядження, дарчі записи, протоколи судових справ тощо. Вони є досить цінними з історичного і лінгвістичного боку, бо об'єктивно засвідчують соціально-політичні, економічні стосунки в українському суспільстві різних часів, фіксують найхарактерніші риси староукраїнської мови донаціонального періоду. Прочитаймо уривок з грамоти, писаної в місті Острозі 13 червня 1458 року:

Я панъ Олехно Юрьеевнчъ Жюснчъ, продалъ еемъ дееднноу н опъ- чиноу свою пану Дробышу Мжюровичю село на имя Конюхи из Ропотовымъ, и зо всѣмъ исъ тымъ, шпожк томоу пѣглю изъ вѣка и теперъ, опроче Озеерянь из доубровами и с полеемъ, н з сѣножатми н стави (*"Я пан Олехно Юрійович Жюсич продав пану Дробишеві Мжюровичу дідизну й батьківщину свою, а саме: село Конюхи з Ропотом із усім, що до нього належало здавна й дотепер, крім Озерян, з дібровами й полем, з сіножатями й ставами "*).

Грамоти XIV – XV ст. дуже часто мали усталений, трафаретний початок у вигляді словесної формули. Наприклад, Ми, кнзь Семень Алеександрович дали еми служи нашому ... **або** Млспью бжію мы кнзь великии Виповтѣ чинимо знаменито симъ нашимъ листом...

Серед відомих нам грамот є тексти, писані на Західному Поліссі і Центральній Україні, в Галичині і Молдавії. На мовному рівні виявляються ознаки того чи іншого регіону. Наприклад, серед західнополіських рис можна визначити такі, як вживання давніх займенників *кѣто, чѣто* у формах *хто, што*. Позамовними причинами (входженням Західної України до Польсько-Литовського князівства) пояснюється вживання слів польського походження:

водлуг, поддуг ("відповідно до"). У пам'ятках цього типу активно використана загальноновживана лексика на позначення речей побуту, назви майна, реалій навколишнього світу тощо: *дідич, село, селище, лічба, неділя, гай, річка, озимина*. Трапляються і слова, які з сучасного погляду є застарілими або такими, що давно вийшли з ужитку і через те їхнє значення невідоме: *бѣлиця* "хутро білки", *воловицина, волове мито* "мито, яке брали з купців залежно від кількості волів, що йшли в обозі", *глоба* "штраф", *глобник* "збирач штрафів", *грецький квас* "лимони й лимонний сік", *жупан* "управитель округи в Молдавії", *колода* "одиниця виміру: колода меду", *конвиця* "посуд для води чи варіння страви", *половиця* "половина", *щадок* "нащадок".

Багатий антропонімічний фонд українських грамот. Ось деякі імена людей, зафіксовані у грамотах XV ст.: *Александр Юревич, Андроник Михайл, Арданович Петр, Бакотський Петраш, Берестяник Лаврентей, Богдан Влад, Бісова Баба* (прізвисько), *Василій Ондрієвич, Горностай Романович, Дітко Іван, Коробка Іван Кондратович, Петрик Якимович, Путятич Дмитрей, Русинович Івашко, Собачка Богдан*.

Ще більш орієнтованими на загальнонародне мовлення виявилися актові книги. Ось декілька прикладів, які не потребують перекладу, бо мова їх дуже близька до сучасної української:

Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.:

Оришка, Пархомова дочка, признала, иж Юрко Тризнеєнко мовнл: «Ци ти, Оришко, не знаеш о пом меду, шчо БАТКО Пархомъ побил пчоли Семеновн Чорнишенкови изъ Юском Голюнченком?»

Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.:

Якъ загадалъ воиптъ на жнива, Киричков синъ Корнѣй, гонячися за воипомъ з цѣпомъ, говориль:

«Доснпть уже... панщини РОБИТИ!» Тое чул и Мусчи Петренко.

Різноманітним щодо тематики, багатим за своїми художніми характеристиками було давнє українське красне письменство. Розвиваючи

літературні традиції Київської Русі, староукраїнська література стає важливим знаряддям боротьби за утвердження національної культури, православної віри.

Високого художнього і публіцистичного звучання набрала наша література в боротьбі проти католицько-єзуїтської експансії, в опорі настирливим спробам уніатів об'єднати православну й католицьку церкви, що призвело б до духовного підкорення українського і білоруського народів Ватіканом. Трактат католицького проповідника єзуїта Петра Скарги "Про єдність церкви божої" викликав своєрідний вибух полемічного письменства України. Серед найбільш знаних письменників-полемістів відомі діячі української культури, педагоги, православні проповідники Герасим Смотрицький, Стефан Зизаній, невідомий автор, що називав себе псевдонімом Христофор Філалет, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Єлисей Плетенецький. Мова їхніх творів, які нагадували проповіді на захист рідної церкви й були адресовані не лише опонентам православ'я, а й народу, – значною мірою демократизована. В основному письменники-полемісти писали "простою" мовою, наближеною до розмовної, з діалектизмами, полонізмами, іншими компонентами народної мови, хоча в їхніх творах вживаються й книжні слова, церковнослов'янізми, нерідко складним є синтаксис.

Вершиною полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського, цієї воістину величної фігури монаха-патріота, полум'яного захисника православ'я, вченого і письменника. З гори Афон, православного монашого центру XVI ст., пристрасний публіцист метав громи проти тих, хто чинив зло його рідному краю. Обороняючи православ'я від наступу католицизму, Іван Вишенський виступав на захист церковнослов'янської мови, гострої зброї усіх православних слов'ян. "Чеснішою" і більш "угодною Богові", порівняно з латинською і грецькою, називав він церковнослов'янську мову. Письменник гострим, надзвичайно переконливим словом запалював серця сучасників, закликаючи їх бути вірними батьківській вірі, рідному народові.

Пристрастні твори полеміста спрямовані не лише проти унії та католицизму. Близькі йому й соціальні проблеми тогочасної України. Всі його симпатії на боці

тих, що *"из одной мисочки борщик хлебают, простою свитою покрываются, и сами сами паны и слуги суть"*. Глибоко обурює демократичну натуру Вишенського суспільна нерівність. Вістря його письменницького таланту спрямоване проти панів, які *"волочат дани пеняжные (грошові – Л.П.), дани пота и труда, которых живо лупят, обнажают, мучат ... которые день и ночь трудят на проклятых фольварках"*. Залежно від об'єкта гострої полемічної пристрасності письменник використовує то церковнослов'янські мовні елементи, то слова, форми й вирази з української народної мови. Серед живомовних українізмів такі, як *страва, ярмарок, порада, кривда, перешикода, запитати, виконати* та інші. Досить багато вживає Іван Вишенський книжних, церковнослов'янських слів, наприклад, *лжепророк, возлюбленный, жажда, просвещение, многожды, нынѣ и присно, стадо Христово*.

У творах Вишенського поєднується високе, патетичне і просторічне. Сам письменник не лише використовував різноджерельні за походженням слова, він щедро творив неологізми, розвиваючи тим самим українську літературну мову. Ось деякі із новотворів письменника: *исусоруготель, машкарник, писародрачь, подушкоспал, кровоед, порожномовство*.

Мова Івана Вишенського пристрасна, емоційна, образна. Поширеними художніми засобами, характерними для його творчої манери, є порівняння та метафори: *в стаини благочестия; суд зависти; ров невѣрия; ся, як порхавка, надимати*. Улюбленим художнім прийомом письменника є протиставлення:

"Днесь кат, а завтра священник, днесь мучитель, а завтра учитель, днесь корчмар и танцоводец, а завтра богослов и народоводец, днесь убийца, а заутра святитель и епископ."

Видатний майстер слова свого часу Іван Вишенський утверджував своєю письменницькою, публіцистичною діяльністю непересічне значення книжної української, "простої" мови. Його роль в історії нашої мови і літератури визначив І.Я.Франко, підкреслюючи, що найвидатнішими прикметами характеру Вишенського як письменника, художника слова є "живе чуття і жива фантазія, т.є. те, що становить поета, пропагандиста, агітатора. Вся натура його рветься до

гарячої любові, сильної ненависті, глибокого пошановання; рівнодушних, холодних відносин до людей чи ідей він не знає".

Староукраїнська доба репрезентує чимало зразків книжного віршування, розвитку якого, безперечно, посприяла тогочасна освіта. В братських школах, колегіях і академіях значна увага була приділена риторичній та поетичній як теоретичним дисциплінам, що, зрештою, мали і практичний вихід: студентів навчали складати і декламувати вірші – панегіричні, релігійно-моралізаторські, полемічні. Пізніше з'явилися ліричні віршовані твори, а також сатиричні. У жанрі книжного віршування працювали Герасим Смотрицький та Дем'ян Наливайко. Вони склали кілька геральдичних віршів, що витлумачували герби князів Острозьких, а разом з тим прославляли їхні чесноти.

Андрій Римша у 1581 р. видрукував "Хронологію", що містила римовані розповіді про найважливіші події церковного календаря, подані помісячно, наприклад:

Месяцъ декабрѣа, по-гебрейску хашлеу, просто просинець.

В томъ месяцѣ Ісусъ Христосъ народился НАМ.

Не хто иный, тотъ ИЗБАВИЛ наши души САМ.

Декабрѣа 25 дня.

Учитель Київської братської школи Олександр Митура віршований твір "Внзеерунокъ цнотъ" (тобто "малюнокъ чеснотъ") присвятив визначному діячеві архімандритові Києво-Печерської лаври Єлисеєві Плетенецькому. Вірш прославляє вірність архімандрита своєму народові, його несхитність у збереженні православ'я, справедливість, безкорисливість. Статечність у вірі є однією з найбільших заслуг Єлисея Плетенецького:

Отъ кореня доброго овоцъ ОСОБЛИВИЙ.

Былъ родителъ ПОБОЖНЫЙ, сынъ естъ СВЯТОБЛИВИЙ.

Кдыж ся жадны не хочеш ветром уносити,

И вѣры правдивой нѣкды отступити.

Ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем у 1622 р. були опубліковані "Вірші на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного". Твір, виголошений під час похорону славного гетьмана, співає хвалу і всьому Війську Запорозькому:

о Войську Запорозьком кождий может знати,

Як оно Ойчизні ест потребно, уважати.

Україна тим войском вдале зоставаеет.

А где запорозцов ніт, татарин впадаеет.

... Они Ойчизні нашой суть обороною

От татар поганых и турков заслоною.

Названі віршовані твори написані книжною українською мовою, дуже наближеною до мови українського народу. Ще ближчими до розмовного мовлення були анонімні (автори їх невідомі) вірші про війну 1648–1654 рр. Наведені уривки за своїми особливостями майже повністю відповідають сучасним мовним нормам:

Висипався хміль із міха

І наробив ляхам лиха,

Показав їм розуму,

Вивернув дідчу думу,

До жовтої водиці

Наклав їм дуже хмельниці –

Не могли на ногах стояти,

Воліли утікати.

І ти, Чигирине, місто українне, не меншую славу

Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву

*Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця,
Хмельницького чигиринського давнього запорозця.*

Ой ріко Стиру, що Хміль за віру зробив напроти миру,

Где в Дніпр впадаєш, оповідаєш радість з війни чи миру?

Хан наступаєт, сам помагаєт козаком ляхов бити...

Староукраїнські поети віршували різними мовами: українською, польською, латинською. Таким багатомовним у своїй творчості був і Лазар Баранович. Його вірші-епітафії, написані на смерть гетьмана Івана Брюховецького, відтворюють особливості тогочасної літературної мови, яка значною мірою зближується з народною:

Ніхто ся з нас смерті Не может одперти

Царська корона Не ест оборона,

Гетьманська булава У смерті не слава.

Хорогви звияєт, Бунчуки складаєт,

Як шаблі, так мечі Ровно мусят лечи,

Ломяться і луки, Опадають руки -

Ніхто не устоїть, Смерть, що хоче, брoїть.

Цікавим літературним явищем була різножанрова шкільна поезія: духовна, світська, панегірична. Важливою частиною таких староукраїнських віршів була любовна лірика. Вчитайтесь: як нагадує вона сучасні поезії про кохання, народні пісні:

Ой перестань, перестань до мене ходити.

Мене, молоденькую, з розуму зводити.

Ой коли б я знала да коли б відала свою нещасную долю,

Ой пішла би я у черниченьки малою дівчиною.

Українська народна мова стала основою бурлескної поезії, сатирично-гумористичних віршів. Ось два зразки таких віршів: перший – бурлескний твір, писаний до Різдва Христового, другий – сатиричний:

*Христос родивсь,
мир звеселивсь!
Сьогоднішніми часи
Для сих родин
Всяк християнин
Вминає ковбаси.*

*Ой, як мене моя мати дала до школи,
Ой, зазнав я тяжкої неволі:
Казав мені бакаляр говорити "аз",
А як же я не вимовив - гоп в писок раз!*

Самобутнім поетом другої половини XVII – початку XVIII ст. був уже згадуваний нами Климентій Зиновіїв, автор близько трьохсот рукописних віршів, збірки народних прислів'їв і приказок. Поет засуджує у своїх творах людські й суспільні вади і прославляє людей добродішних і працьовитих. Вибір мовно-виражальних засобів у віршах Зиновієва залежить від жанрово-тематичних особливостей його творів, проте перевагу він надає народному мовленню:

*Над всѣ ремесла потребнѣише подобно
пахарство: же тоє всему свѣту выгодно.
Бо хоч бы хто сѣбло и злото могл робити:
А не мѣючи хлѣба злота не вкусити.*

Оригінальним талантом, пошуками поетичної форми виділяється в українській літературі XVII ст. Іван Величковський. Критики вважають його найбільш обдарованим представником курйозного віршування, української

барокової школи. Поет багато уваги приділяє добору художніх засобів, творенню, як він сам говорив, "штук поетицких", що застосовувалися в західноєвропейській літературі. Серед курйозних віршів Величковського "ехо", "акростиhi", "жартовні" вірші, різні типи "раків", фігурні поезії у вигляді трикутників тощо. "Ехо", наприклад, це вірш, кожен другий короткий рядок його римується, луною звучить до першого:

–Что плачеш, Адаме: земнаго ли края? – Рая.

–Чему в онъ не внідеши, боиш ли ся брани? – Рани.

Початкові літери рядків акровірша утворюють слово. Прочитайте його:

Мислите, мисль імійте, но не мощно знати.

Аз, діва, како могох господа зачати.

Рий токмо со вірою, всяк християнине,

Іже вся свіжий, боже, ти віси єдине.

Аз, чиста єдина, діва ношу сина.

Віддаючи належне літературним традиціям, Величковський у курйозних віршах схиляється до використання книжних елементів. Більш демократичні з погляду мовного оформлення його світські моралізаторські твори:

Єдиному шевцю, же ся не згодило

шило, для того сам звівся на шило.

Розмовною народною мовою з особливостями північноукраїнських говорів написано багато віршів Івана Некрашевича. Звертаючись і до традиційно-книжних мовних засобів, поет надає перевагу простонародному мовленню:

Сядем дружно

Все окружно

За столом у хаті,

Хоч не пансько,

Да й не хамсько

Будем розмовляти.

На межі двох етапів розвитку української літератури й літературної мови стоїть творчість Григорія Сковороди. Глибокий мислитель, філософ європейського рівня,

гуманіст, народний просвітитель, педагог, самобутній письменник, він посідає помітне місце в історії духовної культури українців. У його творах відбився протест проти існуючої соціальної несправедливості, глибоке співчуття до свого народу, безмежна повага до його волелюбного духу, моральних приписів. Художня творчість письменника розвивалася в тісному зв'язку з традиціями книжної української і класичної європейської поезії. Мова його творів – це давня українська літературна мова останнього періоду її функціонування. Через те у віршах Григорія Сковороди виділяються елементи церковнослов'янські, українські народнорозмовні, російські. Кількісні характеристики цих генетично різних мовних компонентів залежали від жанру його поезій. Твори філософського спрямування містять більше книжних слів і форм; ліричні поезії, байки базуються на мовних особливостях фольклору, який так добре знав і любив Григорій Савич. Відтворення письменником-гуманістом народного світобачення вимагало і добору відповідних мовних засобів:

Смерте страшна!

ЗАМАШНАЯ косо!

Ты не ЩАДИШ и царских волосов,

Ты не глядиш, гдѣ мужик, а гдѣ цар,

Все жереш так, КАК солону пожар.

Кто ж на ея плюет острую СТАЛЬ?

Топ, чия совѣсть, КАК чистый хрусталь...

Великої популярності в народі зажили його пісні-вірші "Ой ти, птичко жолтобоко", "Всякому городу нрав и права". Головна причина цього – народність мови, оспівування краси природи, зображення явищ суспільного життя:

Ой ты, птичко ЖОЛТОБОКО,

Не клади гнізда високо!

Клади на зеленой травці,

На молоденької муравки.

Глибокий гуманізм його творів, на думку Івана Франка, став основою всіх кращих творів української літератури ХІХ ст.

Давня українська драматургія ілюструє два різні підходи до використання народнорозмовної мови в цьому жанрі. З одного боку, існують "серйозні" драматичні твори на теми історії, релігії, моралі, що використовують класичні традиції. Прикладом такої драми може бути твір Феофана Прокоповича "Володимир" (1705 р.). Прогресивний діяч першої половини ХVІІІ ст., високоерудована людина, знавець кількох європейських мов, Прокопович писав драму відповідно до класичних літературних канонів. Звідси й добір словесних форм:

Не скорбіть.

Покажу вам образ зіло дивний

Християнської чистоти.

Яко к вам позваний

Не скор прийдох; не вісте,

чим бих удержаний.

Зовсім інші з погляду використання мовних засобів інтермедії (короткі драматичні твори комічного характеру, що розігрувалися в перервах між актами "серйозних" п'єс). Тематика їх різнобічна: тут змальований побут простого народу, висвітлені деякі епізоди нашої історії, відтворені різні життєві ситуації. Мова інтермедій – розмовна, вона повністю копіює мовлення дійових осіб:

Циган:

*Ох, їсти, їсти хочу, панове, ратуйте.
Хотя салом смажніі губи пошмаруйте!
Ох, запали, запали мої животини,
А чим би їх покропить – нема солонини!
Егей, яка в світі дорожнеча стала,
Що не випросиш нігде і кусочка сала.*

В основі інтермедій – живе народне мовлення. Цей принцип мовного оформлення літературного твору буде використаний в українському красному письменстві нової доби на якісно вищому етапі.

Давня українська книжна мова досить широко засвідчена в науковій літературі. Серед пам'яток наукового стилю чільне місце посідають лексикографічні праці і граматики.

Найбільш цінними працями в галузі українського словникарства є лексикони Лаврентія Зизанія, Памва Беринди, Спіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського. Перший український друкований словник Лаврентія Зизанія «Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ словъ просто» був опублікований у Вільні в 1596 р. Своєрідність цього словника в тому, що тут вперше церковнослов'янські (словенські) слова пояснені відповідниками з тогочасної української літературної мови, наприклад: **юноша** - *парубок, младенець*; **брань** - *война*; **агнець** - *баранок*. Лексис Лаврентія Зизанія витлумачував понад 1000 церковнослов'янських слів і незначну кількість лексичних одиниць, які увійшли до церковнослов'янської з інших мов.

Майже тридцять років наполегливої праці віддав своєму словникові Памва Беринда. У 1627 р. вийшов у Києві його "Лексіконъ словеноросскій и Имень Тлъкованіе". Укладач лексикону в післямові до нього скаржився на хулителів його роботи. Очевидно, недоброзичливців Памва Беринди не влаштовувало введення до словника народної мови. Претензії до автора були безпідставними, бо словникар з великою повагою ставився до цієї мови, а лексикон, на його думку, міг прислужитися для глибшого вивчення церковнослов'янської мови. Своім

словником Памва Беринда захистив і українську мову, довівши її право на існування як розвиненої мови з давніми історичними традиціями. Реєстр словника складає близько 7 тисяч слів. Це теж, як видно з назви, двомовна лексикографічна праця, що подає староукраїнський переклад церковнослов'янських слів. На відміну від словника Л.Зизанія, лексикон П.Беринди містить елементи тлумачного, етимологічного словника. У ньому подано багатий матеріал для вивчення тогочасної української мови. Реєстрові слова пояснюються кількома відповідниками, серед них такі, що належали до різних діалектних пластів української мови. До словникової статті могли входити, крім того, й іншомовні слова: *риторь* – *рѣчеточець*, *вѣтіа*, *хитрословець*, *красномовца*, *оратор*; *слава* – *хвала*, *честь* или *маестать*. Іноді замість перекладу подається інформація енциклопедичного характеру.

У названих лексикографічних працях вихідними словами були церковнослов'янські. Але почали з'являтися і такі словники, де на першому місці були українські форми, до яких наводилися відповідники або тлумачення церковнослов'янською мовою. Серед лексиконів такого типу рукописний словник, знайдений відомим істориком мови Павлом Житецьким наприкінці минулого століття у Києво-Печерській лаврі. "Синоніма славеноросская" (таку назву мав цей словник) була дзеркальним відображенням праці Памва Беринди, тобто до "руських" (староукраїнських) слів давалися слов'янські відповідники.

З середини XVII ст. з'являються перекладні словники. До такого типу робіт належать "Лексикон латинський" Є.Славинецького і "Лексикон славено-латинський" Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського.

Серед граматичних праць XVII ст. – декілька слов'янських граматик. Дві стародавні граматики – Лаврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького – є лінгвістичними працями, присвяченими опису церковнослов'янської мови.

"Грамматика" Івана Ужєвича — перша граматична праця власне української мови. Ця рукописна пам'ятка зберігається в Національній бібліотеці Франції, її автор – студент теології Сорбонського університету – прагнув ознайомити Європу з українською мовою, піднести її авторитет. Граматичний опис виконаний

латинською мовою, але весь матеріал поданий українською, причому Іван Ужевич демонструє і деякі форми південно-західних говорів: *писавъемъ, сличная, латвий, зацный, креска, хлописко*.

До наукового чи, точніше, наукового-популярного стилю слід віднести численні лікарські і господарські поради. Ці пам'ятки формували основи наукових знань з медицини, землезнавства, зоології тощо. Тут зафіксована лексика різних термінологічних груп. Мова таких порадників дуже наближена до народно-розмовної. Ось кілька порад з тексту травника (фітотерапевтичного довідника) XVI ст.:

Так же навари у водѣ мяти и пей завше, що ест вънутри

злости в члѣх, по все вычищает...

Кто КАШЛЯЕТ, наварн кропиви оу водѣ и пей надщесрдце...

Также кто кроп БУДЕТ ясти, завше молод бывает члк топ...

У 1788 р. в Почаєві була видрукувана пам'ятка, що належала до науково-популярної літератури, – "Книжиця для господарства", її повна назва відбиває особливості змісту та мови книги: "Книжиця для ГОСПОДАРСТВА, оуказующая якъ РАТОВАТИ въ хоробахъ всякую скотину, по еестъ, конѣ, воли, вивцѣх, козы, свинѣх, якъ бѣлипти полотню, якъ боронити ПАШНѣ от сарданчи, якъ раповатися от джумы (чуми – Л.П.), якъ губити гусеєлницю от капусты, якъ ловити рыбу, якъ губити мыши и щурѣх, якъ раповати скаженій СОБАКИ, якъ раповати людей, которыхъ СОБАКИ СКАЖЕНЬИ покусали, якъ раповати человѣка, который не давномъ времени з оума зыидееть".

Українська мова жила в козацьких літописах, приватному та офіційному листуванні, щоденниках відомих діячів української історії та культури,

пробивалася через застиглість традиційних книжних форм, – готувався ґрунт для нової літературної мови, що формувалася на народній основі.

Оповідь сімнадцята

ВЕЛИКИЙ СМІХОТВОРЕЦЬ

Він між нами тепер.

Він зібрав нас усіх.

Хто ж на поклик його не озветься?

З-поза довгих ста літ чи ви чуєте сміх?

То Іван Котляревський сміється!

Микола Вороний

З появою перших писемних пам'яток у Київській державі книжна мова східних слов'ян тяжіє до використання народнорозмовного мовлення як основи літературної мови. Якісні перетворення традиційно-книжних стилів відбувалися, але досить повільно – авторитет давніх книг залишався дуже великим. Проте визріває усвідомлення українцями власної самобутності, формуються соціальні причини потреби в такій літературній мові, що ґрунтувалася б на народному мовленні. Першим українським письменником, який послідовно використав загальнонародну мову як основу літературного твору став полтавець Іван

Котляревський. 1798 рік – час опублікування перших частин його "Енеїди" – дата, від якої умовно починаються нова українська література й нова українська літературна мова.

Іван Котляревський не починав на порожньому місці. Уже була багата українська література, писана "руською", а пізніше "простою" мовою, тобто такою книжною мовою, яка б до певної міри використовувала загальнонародну лексику, народнорозмовні граматичні форми. Існували окремі літературні жанри, що орієнтувалися лише на розмовне мовлення, існувала сатирична література, інтермедії, вертепна драма, вірші-пародії мандрівних спудеїв. Були вже Іван Некрашевич та Григорій Сковорода. Проте, як підкреслював Олесь Гончар, Іван Котляревський почав писати з "красного рядка". Його поема – "це весняна повінь народної мови, що вивільнялася від церковної книжності, від законів

латинських поетик"¹. Справді, до Котляревського нічого подібного в українській літературі не було.

Іван Котляревський здобув добру освіту, володів кількома мовами, знав основи риторики, поезики, богослов'я, російську і європейські (нові й класичні) літератури, цікавився піснями, обрядами і звичаями рідного народу. Котляревський, безперечно, був ознайомлений із переробками Вергілієвої "Енеїди". Знанням класичної літератури, інтересом до усної народнопоетичної творчості українців і своїм талантом до віршування Іван Петрович розпорядився досить своєрідно. Внаслідок поєднання цих складників утворився несподіваний сплав – бурлескно-травестійна поема "Енеїда". Подібно до авторів інтермедій Іван Котляревський звертається до народної мови як засобу гумору. Правда, інтермедії копіювали один із діалектів української мови. Котляревський, хоча і використовував перш за все рідні йому полтавські говірки, написав "Енеїду" як твір до певної міри наддіалектний. Його мова зрозуміла і сприймається як норма на всіх теренах України тодішньої і сьогоденної. Це теж поставило поему на кілька щаблів вище від творів попередників безсмертного полтавця.

Талантом Івана Петровича Котляревського переодягнені в українські строї боги та герої пішли у вічність. Перед читачами постають різні стани українського суспільства XVIII ст. – рядові козаки і козацька старшина, селяни, ремісники, поміщики, урядовці. Визначні події, славетні герої (не класичної історії, а історії України), побут українського народу, його мужність, патріотизм, щирість, душевна щедрість, дотепність – все це "Енеїда". І над усім – сміх. Дошкульний і легкий, часом саркастичний, гострий, інколи навіть грубуватий. Тон "Енеїди" від першої до останньої частини змінюється – від легкого жанру Іван Петрович в останніх частинах твору піднімається до їдкої сатири, а часом і пафосу, патріотичної гордості за свій край.

Перші частини поеми задумані автором, очевидно, як забавка, своєрідний літературний жарт, чиста пародія на класичний твір. Опубліковані без згоди

---

¹ Гончар Олесь. Безсмертний полтавець // Твори в 6-ти томах. – Т.6.–К.:Дніпро, 1979. – С.416. автора коштом конотопського поміщика Парпури, вони здобули в сучасників письменника величезний успіх: їх переписували, зачували напам'ять. Це був не просто літературний успіх, а зовсім нове явище в культурі української нації. Котляревський вперше так масштабно використав багатства рідної мови, він не тільки продовжив літературні традиції, але й творчо розвинув їх, збагативши красне письменство України. "Енеїда" відкрила Європі Україну, національний світ українського народу, його історію.

Лексика "Енеїди", за підрахунками дослідників, складає понад 7 тисяч слів і 400 стійких ідіоматичних зворотів, об'єднаних у 70 тематичних груп. Поема є своєрідною енциклопедією народного побуту, історії України. Донині "Енеїда" дає багатий матеріал для досліджень етнографів, літературознавців, лінгвістів.

Найбільше вболівав поет за існуючу соціальну несправедливість, обман. Як людина-громадянин, мужній патріот, він розумів, наскільки на часі є питання про долю кріпаків. Знавець суспільного життя сучасної йому України, письменник гостро й правдиво показав його вади в незабутній сцені пекла:

Панів за те там мордовали

*І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили.
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядати,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.*

Змальовуючи побут українців XVIII ст., автор вводив у текст слова на позначення напоїв і наїдків, одягу й знарядь праці, побутових речей і засобів пересування, диких та свійських тварин і птахів, рослин і плодів з цих рослин. Подобиці повсякденного життя наших предків такі виразні, що навіть певний надмір цього типу назв не псує твору, а є його самобутньою ознакою. "Енеїда" – своєрідний підручник української етнографії, і це виразно простежується на мовному рівні. Великий майстер побутописання з любов'ю описує реалії повсякденного життя українців. Регіональну паспортизацію мають деякі побутові назви, наприклад, найменування продуктів і виробів, якими славилися окремі місцевості України:

*Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив.
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пряжених
І гусячих кіп п'ять яєць;
Рогатого скота з Лип 'янки,
Сивухи відер з п'ять з Будянки,
Сто решетилівських овець..*

А які ж імена були найпопулярнішими в Україні тих часів? Еней, мандруючи

пеклом з Сівіллою

*Знайшов з троянців ось кого:
Педька, Терешка, Шеліфона,
Ланька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Іська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса,
Свирида, Лазаря, Тараса,
Були Денис, Остап, Овсій
І всі троянці, що втопились,
Як на човнах з ним волочились,
Тут був **Вернигора Мусій.***

Серед власних імен іншомовного походження – *Еней, Юнона, Зевес, Юпітер, Нептун, Паріс, Марс, Пріам, Венера, Латин, Амата, Низ, Евріал, Плутон, Анхіз, Дарес, Купідон, Дідона, Ацест, Феб, Харон, Прозерпіна.*

Гостюючи в Дідони, троянці-запорожці грали в народні ігри:

*Дідона вигадана грище,
Еней щоб веселіший був...
... Собі очиці зав'язала
І у панаса грати стала.
Тут всяку всячину іграли,
Хто, як і віщо захопив,
Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів,
І в хрещика, і в горюдуба.
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в джгута,
В хлюста, в пари, в візка іграли
І дамки по столу совали;
Чорт мав порожнього кутка.*

*Які ж були до карт охочі.
То не сиділи дурно тут;
Гуляли часто до півночі
В ніска, в пари, у лави, в джгут,
У памфиля, в візка і в кепа,
Кому ж із них була дотепа,
То в гроші грали в сім листів.*

Знали і пісень багато, "козацьких, гарних, запорозьких":

*Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч.
Полтавську славили шведчину,
І няня як свою дитину
З двора провадила в похід;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали.
Колись як був голодний год.*

Окремі строфи "Енеїди" повністю відтворюють сцени військових зборів:

*Все військо зараз розписали
По різних сотням, по полкам,
Полковників понаставляли,
Дали патенти сотникам.
По городам всяк полк назвався,
По шапці всякий розличався,
Вписали військо під ранжир;
Пошили сині всім жупани,
На спід же білії каптани, -
Щоб був козак, а не мугир.
Так вічної пам'яті бувало*

*У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі,
Лубенський, Гадяцький, Полтавський,
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.
Для сильної армії своєї
Рушниць, мушкетів, оружжін
Наклали повні гамазеї,
Гвинтівок, фузій без пружин,
Булдимок, флинт і яничарок.
А в особливий закамарок
Списів, пік, ратищ, гаківниць.
Були тут страшнії гармати.
Од вистрілу дрижали хати,
А пушкарі то клались ниць.*

Як засіб гумору Котляревський використовує традиційне очуднювання мови і вживання макаронізмів (іноземних слів із збереженням властивих їм граматичних форм). Чудернацькі словесні витвори – результат взаємозаміни коренів слів:

*Борців як три не поденькуєш,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закишкуєш
І в буркоті закендюшить.
Коли ж то напхом з'язикаєш,
І в тебе добре зживотаси,
То на веселі занутрить;
Об лиху вдаром заземлюєш,*

*І ввесь забуд свій зголодуєш,
І біг до горя зачортить.
(Три дні як не поїси борщу,
На серці стане моторошно і так далі).*

Макаронізми вживаються Іваном Котляревським не стільки для імітування "чужинської" мови, скільки для сатирично-гумористичного пародіювання такої мови. Для цього автор використовує не лише слова з латини, а й псевдолатинізми, штучні поєднання питомих і латинських словотвірних елементів:

*Енеус ностер магнус панус
І славний троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о рекс! прислав нунк нас.
Рогамус, доміне латине,
Нехай наш капут не загине,
Пермітте жить в землі своєї.
Хоть за пекунії, хоть гратіс,
Ми дяковати будем сатіс
Бенефіценції твоєї.*

Котляревський в "Енеїді" органічно поєднав давні й нові мовні елементи. Це поєднання традиційного й новаторського виявилось у ставленні до старослов'янських мовних форм. Вживання старослов'янізмів у літературних творах було дуже давнім, ці книжні слова використовувалися без будь-якої стилістичної настанови. А в поемі І.Котляревського старослов'янізми – важливий засіб створення гумористичного ефекту, в контексті вони стилістично виправдані. Ось деякі приклади, які доводять саме таку функцію цих лексичних одиниць:

*Но "горе грішникові сущу, –
Так кийвський скубент сказав,
Благих діл вовся не імущу!"*

*Як все уже було готово,
Тоді якийсь їх філозоф
Хотів сказати надгробне слово,
Та збився і почухав лоб:
Сказав: "Се мертвий і не дишить,
Не видить, то єсть і не слухить.
Єй, єй! Уви! он мертв, амінь!"
Народ від річі умилився
І гірко-гірко прослезився,
І мурмотав: "Панотче, згинь".*

Багата стихія народної фразеології стала справжньою окрасою "Енеїди". Стійкі словосполучення, прислів'я і приказки об'єднуються у кілька десятків груп за значенням. Окремі слова і близькі до них за змістом фразеологізми створюють об'ємні синонімічні ряди. Ось кілька таких груп значеннєво близьких мовних одиниць:

Бігти: *тягу дав, мчати куди очі, почухрав, шатнувся, ганяти, черкнув із неба, махнути;* **їсти:** *в голодний пхали все куток, лигати, глтали.*

У поемі використані загальнономовні фразеологізми, зокрема, прислів'я, приказки: *Не лизь прожогом перший в воду; Великі у страху очі; От на ловця звір наскакав.* Деякі з афоризмів, очевидно, належали самому авторові: *Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча; Коли чого в руках не маєш, то не хвалися, що твоє; О жизнь! Бурхливе море! Хто цілий на тобі зоставсь ?*

Поема – унікальний літературний твір, в якому поєдналося традиційне й нове, книжне й живомовне, жартівливе й піднесено-урочисте, земне й небесне. Від хрестоматійно відомих рядків "Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак" твір великого сміхотворця еволюціонує до патріотичної ідеї: "Любов к Отчизні де героїть, там вража сила не устоїть, там грудь сильніша од гармат".

Літературний жарт стає окрасою нашої словесності. Він має свою історію, живе і буде жити своїм самостійним життям. Дух глибокої народності, шани до історії України зробили цей твір величезним культурним надбанням; він у часи

зневаги до українського слова став актом високої громадянської мужності. Франко так оцінював творчість Івана Котляревського: "Любов до свого рідного народу і його мови, що примусила Котляревського писати по-українськи, а публіку читати його писання і любоватися ними, не з неба впала, ані через ніч виросла, але мусила бути витвором довгої і славної історії України".

... Мальовниче село над тихою Ворсклою, біліють хати серед густої зелені садів. Стежкою з відрами спускається до води дівчина.

Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться,

О, як моє болить серце, а сльози не ллються,

– лине журлива дівоча пісня. Ви впізнали? Це перша ява п'єси "Наталка Полтавка". Дослідники творчості І. Котляревського одностайні у визначенні цієї п'єси як такої, що більш об'єктивно відображає особливості української мови. Справді, "Наталка Полтавка" – перший драматичний твір нової української літератури; вона є, як її вдало охарактеризував корифей національного театру Іван Карпенко-Карий, "праматір'ю українського народного театру". Крім того, значить для української літературної мови чи не більше, ніж "Енеїда". П'єса, написана зрілим майстром, засвідчила його бачення ідеалу літературної мови. В уста своєї героїні він вкладає не діалектне просторічне, "селянське" мовлення, як би це мало бути відповідно до вимог сюжету. Мовна партія Наталки є фактично синтезом усього найбільш літературно досконалого з мови різних верств українського населення кінця XVIII – початку XIX ст.: селян, ремісників, заробітчан, інтелігенції. Ця мова багата за своїм лексичним складом, виражальними засобами, синтаксичною організацією. Вишуканість мови героїні п'єси пояснюється не тим, що автор був далекий від розуміння особливостей усного мовлення селянського середовища (якраз навпаки – він його знав досконало), а прагненням окреслити той мовний еталон, який би органічно поєднав структуру народнорозмовної стихії з літературною сферою вживання. Цій благородній меті підпорядковане і зіставлення мови Наталки та її невдахи-залицяльника возного:

Наталка: Гріх вам над бідною дівкою глумитися; чи я вам рівня? Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна, ви возний, а я простого роду; та й по всьому я

вам не під пару.

Возний: *Ізложенні в отвітних річах твоїх резони суть – тее-то як його – для любові ничтожні. Узвєленное частореченною любовію серце, по всім бо-жеським і чоловічеським законам, взираєть ні на породу, ні на літа, ні на одно состояніє. Оная любов все – тее-то як його – ровняєть. Рци одно слово: "Люблю вас, пане возний!" – і аз, вишеупом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою".*

Дошкульно-дотепно висміює письменник возного, його недолуге освідчення. Мова цього персонажа, комічно шаржована автором, є головним засобом характеристики возного. Взагалі мова дійових осіб допомагає Котляревському показати природний розум, доброту, щирість, порядність працюючого українського народу, доля якого повинна бути щедрішою до нього.

"Наталка Полтавка" – улюблена п'єса українців. Щаслива її сценічна доля, пов'язана з такими невмирущими іменами, як Марія Заньковецька, Микола Садовський, Іван Козловський. Глибока народність, благородство живих типів, теплота і щирість у зображенні героїв, безмежна повага і любов до України та її долі зробили безсмертним цей твір.

Традиції Івана Котляревського, патріота, зачинателя нової української літератури були продовжені його наступниками, місце письменника в історії нашої культури визначив Тарас Шевченко:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.*

Пророцтво Тараса збулося. В українську літературу та історію літературної мови Іван Котляревський увійшов у критичний для нашого слова час, коли стояло питання бути йому чи не бути. І він своїм талантом, тонким мовним чуттям написав правдиві і чесні твори, наповнені здоровим сміхом, одяг у мовно-літературні шати народний ідеал історії, держави, сім'ї, особистості. І за це йому, батькові нашої нової літератури, низький уклін.

Оповідь вісімнадцята
Я на сторожі коло їх поставлю слово

Шевченко і сьогодні наш сучасник,

Бо з його болю починались ви.

Павло Гірник

Великий і незнищений той народ, який народжує своїх апостолів і пророків. І приходять вони в найтяжчий для своєї землі час, щоби збудити, підняти, оборонити. Саме в таку лиху годину покріпачена, національне уярмлена, розтерзана захланними чужинцями, але нескорена Україна народила свого Тараса, який на весь світ заявив: український народ був, є і буде, незнищимий його дух, його горді волелюбні поривання, його мова. Шевченко належить не лише Україні, він належить світові. Його думки, розум, його почування, його зболене серце служили вічним ідеалом добра і справедливості. Ідеалам, які не знають кордонів, – вони вселюдські; його пекли несправедливість і безправ'я, насильство і гніт, яких би національних форм вони не набували. Через те

Шевченко є не просто співцем закріпаченого селянства, не просто великим Кобзарем, він є символом і виразником загальнонаціонального духу українського народу, вершиною нашої національної культури, символом Українця в усій повноті і довершеності особистості. І, напевно, Шевченко з'явився на цій нашій стражденній землі, аби ми росли і доростали до нього, усвідомлювали, що тільки велика і вільна держава, великий і вільний народ можуть мати такого поета й громадянина, як Тарас.

Він прийшов у духовне життя України як основоположник нової української літератури й нової української літературної мови, що базувалася на демократичних засадах, на новому баченні ролі митця в національному русі. Роль Шевченка в історії української духовної культури досить точно визначив Іван Франко: "Поява Шевченкового "Кобзаря" 1840 р. в Петербурзі мусить вважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після "Енеїди" Котляревського. Ця маленька книжечка відразу відкрила нам новий світ поезії, що вибухла, „ мов джерело чистої холодної води, зяясніла невідомою досі простотою і поетичною грацією вислову. Були це немов народні пісні, та проте щось зовсім від них відмінне, наскрізь індивідуальне"¹. Місце Тараса Шевченка в історії української і навіть світової культури унікальне: якнайповнішою мірою втілюючи національний дух України, геніальний поет і мислитель спинив процес духовного нищення нації, явив світові великий народ.

Світоглядно-мистецьку сутність Шевченка жили різні джерела. Передусім це його козацькі корені, селянське походження, яке дозволяло йому не просто знати життя "знедолених братів" своїх, а відчувати плоть і кров'ю, серцем своїм "безталанний народ". Окрім такої генетичної і духовної народності, погляди Шевченка формували й інші чинники. Поет прекрасно знав світову історію та історію України. Це був не тільки самоук, щедро обдарована Богом особистість із досконалим чуттям слова, а й талановитий майстер живопису. Він глибоко знав та й мав у власній бібліотеці історичні джерела, пам'ятки, зібрані вченими-археографами, козацькі літописи, описи України, етнографічні і фольклорні джерела. Шевченко цікавився філологією, історією, естетикою, педагогікою,

музикою, історією релігії, міфологією, досконало знав і глибоко шанував Біблію, світову і європейську літературу, красне письменство слов'янських народів. Все це зумовило вибір тематики, мовно-зображальних засобів його творів.

Шевченко дуже точно оцінив мовно-літературну діяльність своїх попередників. Віддаючи належне творчості Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського, у передмові до "Кобзаря" він писав, що "Енеїда" "річ добра, але все-таки сміховина", а "покійний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув у колисці од матері, а Гулак-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся". Для Шевченка було важливим не копіювання народної мови, а суть слова рідного народу, в якому акумулюється його історична пам'ять, його незнищений дух. Це й визначило мету його творів:

---

¹Франко Іван. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів, 1910. – С. 107.

*... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.*

Кобзар глибоко обурювався соціальною несправедливістю, національним гнобленням українців, яке вже кілька століть було зведено до рангу державної політики російських самодержавців. Ніхто до Шевченка так відверто й реалістично, так по-бунтарськи не показав страждань свого народу. Історик Микола Костомаров писав з цього приводу, що Шевченкова муза зірвала покрови, які закривали від нас життя народу. І споглядати його було, страшно, солодко, боляче й п'яно. Перед читачами Шевченкових пристрасних поезій стали нащадки лицарів-запорожців, спадкоємці звитяжного духу. Уславлені офіційною великодержавною історичною наукою і літературою царі для поета – тирані і кати:

Тепер же я знаю:

Це той Первий, що розтинав

Нашу Україну,

А Вторая доконала

Вдову-сиротину.

Кати: кати! Людоїди!

Своє бачення історії Шевченко виявляє і в оцінці діяльності Богдана Хмельницького. Попри все добре, що зробив гетьман, він відповідальний за союз з Росією, який занапастив долю України.

Особливо трепетно змальовані Шевченком жіночі образи, які в нього символізують рідну Україну, обікрадену й занапашену чужинцями.

Український народ для Шевченка – не скарикатурений шароварний образ з барвистими звичаями, а страдник, бунтар, який може і повинен стати месником. Як біблійний пророк, поет кличе до помсти і вірить у світлу долю свого краю, у його незалежність.

Твори Тараса Шевченка доводили нескореність національного духу українського народу, спростовували погляди деяких шовіністичних істориків і літературних критиків, таких, приміром, як Вісаріон Белінський, які перекреслювали право українців на самобутність, на свою історію, культуру і мову, вважали, що українська (малоросійська) мова є лише діалектом російської і цей, мовляв, низьковартісний діалект не може передавати глибокі думки, витончені почуття. У відповідь на це Шевченко писав:

Теплий кожух, тільки шкода –

Не на мене шитий,

А розумне ваше слово

Брехнею підбите.

Шевченко своїм геніальним чуттям дібрав з різних регіональних і стильових мовних пластів ті компоненти, які були спрямовані не на якийсь говірковий масив, а на якнайповніші обшири вживання української мови. Полтавська говірка Котляревського, слобожанські мовні форми Гулака-Артемівського та Квітки-Основ'яненка до певної міри применшували роль їхніх творів для розвитку

національної української мови.

Помітною сторінкою в історії української літературної мови була творчість поетів-романтиків, особливості стилю яких властиві і раннім творам Кобзаря. Українська романтична поезія Левка Боровиковського, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Віктора Забіли, Михайла Петренка, Антіна Могильницького, Якова Щоголіва, з одного боку, продовжила традиції українського бароко, які до певної міри окреслювалися в деяких творах давньої літератури, а з другого – входила в контекст європейського романтизму. Основним джерелом художньої творчості поети-романтики вважали фольклор. Атмосфера романтичного історизму, народних пісень, переказів, легенд, міфів визначала мовну специфіку цих письменників. Для Шевченка було замало відтворювати мовно-художні засоби усної народно-поетичної словесності. Долучаючи до фольклорно-традиційних мовних надбань уже існуючі зразки літературної мови з елементами старослов'янськими, давньоукраїнськими, іншомовними, античними, біблійними, він створив багаточасову структуру нової літературної мови української нації, збагачуючи її розвиваючи її. Таким чином, при домінуванні народнорозмовної основи у цій літературній мові посіли належне місце й інші мовні елементи. У мові Шевченка вже відбиті, на відміну від його попередників, норми сучасної літературної мови. Відомий український мовознавець Леонід Булаховський підкреслював, що мова Шевченка "і досі лишається в багатьох випадках мірилом вживання того або того українського слова"¹.

"Огонь в одежі слова" – цими Франковими словами можна передати суть поезій Шевченка. І цей вогонь горітиме то чисто і ясно, то яскраво і спопеляюче. Трепетно-ніжна краса ранніх поетових творів:

*Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.*

А де ж дівся соловейко?

Не питай, не знає.

Чарівна простота поетичного слова, як народна пісня, – ніжна й добра. Рання поезія Шевченка багата на фольклорні образи й конструкції. Це, наприклад, постійні народнопісенні епітети: *червона калина, синє море, сизий орел, чужий край, вітер буйний, дуб зелененький, чисте поле, степ широкий, чорні брови, карі оченята.*

Геніальна простота Кобзарєвої мови, коротенький рядок чи слово-штрих нерідко створюють поетичний шедевр, прочитаєш – і защемить душа, забринить сльоза на віях:

На Великдень, на соломі

Против сонця, діти

---

¹ Булаховський Л.А. Походження сучасної української літературної мови/ /Вибрані праці в 5-ти т. – Т.2. – К. :Наук.думка,1977.– С.25.

Грались собі крашанками

Та й стали хвалитись

Обновами. Тому к святкам

З лиштвою пошили

Сорочечку. А тій стьожку,

Тій стрічку купили.

Кому шапочку смушеву,

Чобітки шкапові,

Кому свитку. Одна тільки

Сидить без обнови

Сиріточка, рученята

Сховавши в рукава.

–Мені мати купувала.

–Мені батько справив.

–А мені хрещена мати

Лшштву нашивала.

–А я в попа обідала, –

Сирітка сказала.

Твори на історичні теми вимагали добору відповідних лексичних і образних засобів:

У неділю вранці-рано

Синє море грало,

Товариство кошового

На раді прохало:

"Благослови, отамане,

Байдаки спускати,

Та за Тендер погуляти,

Турка пошукати".

Чайки й байдаки спускали.

Гарматами риштовали...

Було колись в Україні

Ревіли гармати,

Було колись – запорожці

Вміли панувати,

Панували, добували

І славу і волю –

Минулося: осталися

Могили по полю.

Як важливий стилістичний засіб поет використовує книжні елементи, зокрема старослов'янізми, причому функціональний діапазон їх коливається від використання як засобу іронії, сарказму до урочисто-патетичного вживання:

Умре муж велій в власяниці.

Не плачте, сироти, вдовиці!

А ти, Аскоченський, восплач

Воутріє на тяжкий глас.

Слово Шевченка, його щира і гостра мова виростили з палкого почуття любові до України:

Я так її, я так люблю

Мою Україну убогу,

Що проклену святого бога,

За неї душу погублю.

Смирітєся, молітєсь богу

І згадуїтє один другого,

Свою Україну любіть,

Любіть її... Во время люте,

В останню тяжкую минуту

За неї господа моліть.

Вкраїно!

Мій любий краю неповинний!

За що тебе господь кара,

Карає тяжко?

Поет глибоко ненавидить холуїв, жалюгідно-рабську покірливість, що нерідко переходить у байдужість, і це почуття горить у пристрасній Шевченковій мові:

А ми дивились і мовчали

Та мовчки чухали лоби.

Німії, подлії раби.

Підніжки царській, лакеї

Капрала п'яного!..

Тяжка зневага до безбатченків звучить у таких Тарасових рядках:

Німець скаже: "Ви моголи".

"Моголи! моголи!

*Золотого Тамерлана
Онучата голі".
Німець скаже: "Ви слов'яни".
"Слов'яни! слов'яни!"
Славних прадідів великих
Правнуки погані.*

Поет глибоко вірив, що його народ безсмертний, не знищити його живої душі, його слова:

*Не вмирає душа наша.
Не вмирай воля,
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.*

Майстерно використовує Шевченко фразеологічні багатства української мови. Функціонально та ідейно виправданими є цитування іншомовних джерел або ж подібна до цитування стилізація під давні тексти:

*"Гайдамаки не воины, –
Разбойники, воры...
Пятно в нашей истории..."
Брешеш, людоморе!
Владимир-князь перед народом
Убив старого Рогволода,
"Потя народ, княжну поя,
Отиде в волости своя".*

За зразками народних прислів'їв, стійких словосполучень Шевченко створив ряд влучних оригінальних висловів, що з часом стали крилатими і в сучасній українській мові вживаються як фразеологізми. Наприклад:

Од молдаванина до фіна

*На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує.*

Учітєся, брати мої,

Думайте, читайте,

*І чужому научайтєсь
Й свого не цурайтєсь.*

Наша дума, наша пісня

Не вмре, не загине.

Раз добром нагрїте серце

Вік не прохолоне.

Ну що б, здаватися, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,

Як їх почує!..

Географічні параметри Шевченкового слова розширює вживання лексики мов колонізованих народів:

Чурек і сакля – все твоє;

Воно не прошене, не дане,

Ніхто й не возьме за своє,

Не поведе тебе в кайданах.

Так з усього поліфонічного багатства різних за походженням і сферою вживання компонентів Шевченко утворив оригінальний феномен – літературну мову. Цей феномен мови Шевченка полягає, по-перше, в тому, що, на відміну від своїх попередників, поет орієнтував її на всеукраїнські обшири без якихось локальних обмежень, по-друге, до рідної мови він ставився як до виразника народного духу, народних почуттів, по-третє, він творчо використав елементи

давніх літературних мов. Словесна творчість Кобзаря завершила процес формування української літературної мови на народній основі і відкрила новий її історичний етап – етап використання всіх її багатих можливостей у практиці суспільного життя.

"Історія мого життя – це частина історії моєї Вітчизни", – сказав колись поет. Справді, доля великого Кобзаря віддзеркалює історію нескореного духу нашого народу, його одвічного волелюбного прагнення. Шевченків життєпис, внутрішня суть цієї постаті – це персоніфікований національний обов'язок, це національна совість українського народу, це слово пророка-гуманіста, який кликав до добра і справедливості.

Оповідь дев'ятнадцята

ВЕЛЕТИ ДУХУ І ВОЛІ

У кожного народу є свої співці-провидці, в серця яких, мов у той океан могутній, вливаються всі радощі і болі, вся мудрість трудящих.

Павло Тичина

Від незгасного полум'я Шевченкової пристрасті, його безсмертного таланту запалили вогонь любові до рідного народу, до рідного слова письменники пошевченківської доби. Історія відкриває нам десятки імен митців непересічного обдарування, тих, хто в умовах офіційного переслідування творив національну культуру, дбайливо й трепетно доглядав паростки рідного красного письменства.

Серед титанів нашої літератури, які є окрасою не лише української, а й світової культури, перш за все слід назвати Івана Франка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського.

У розвої української літератури й літературної мови Іван Франко посідає одне з чільних місць. Людина енциклопедичних знань, геніальний письменник, глибокий і багатогранний вчений європейського рівня, він зробив великий внесок у розвиток художньої літератури, історії, літературознавства, естетики, філософії, фольклору, лінгвістики, етнографії, етнології – важко перелічити всі наукові напрямки, в яких працював Франко, тим більше, що повного видання його художніх творів і наукових праць немає й досі.

Франко багато зробив для історії літературної мови як наукової дисципліни. Він дослідив значну кількість давніх українських писемних пам'яток. Кваліфікований аналіз цих текстів – глибоко аргументований і багатогранний – становить цікаву сторінку його творчого доробку. Іван Франко як історик, літератор, вчений-філолог виступав на захист української мови не лише своїми науковими працями, а й літературними творами. Полемізуючи з тими, для кого українська мова видавалася не самостійною мовою, а лише діалектом, він писав:

Діалект, а ми його надишем

Миццю духа і вогнем любові

І нестертий слід його запишем

Самостійно між культурні мови.

Письменник був переконаний у тому, що початки державності нашого народу сягають IX ст., а корені української мови ще давніші. Окреслюючи перспективи розвитку рідного слова, Іван Франко не абсолютизував народної мови, він розумів, що майбутнє за тією мовою, яка репрезентована всіма сферами вживання і якою користуються представники всіх станів і перш за все інтелігенція. З цього приводу він сказав таке: "Язык народу може лише тоді розвиватися, коли ним користується для вислову своїх думок не сам простий народ, а власне його передові культурні верстви".

У контексті сказаного має розглядатися й мовотворча діяльність Івана Франка. Розуміючи, що літературна мова лише тоді може бути повноцінною і повнокровною, коли вона живе в усіх своїх стильових різновидах, він розбудовує свою мову так, що вона міцним словесним струменем нуртує в його поезії, у

прозі, в драматургії, публіцистиці, у наукових працях та епістолярії.

Творчість Франка є чи не першим у новій українській літературній мові серйозним доказом того, що наша мова придатна до використання не лише у сфері власне художньо-літературного вжитку, а що її можливості безмежні, як і кожної розвиненої мови. До Івана Франка були лише початки застосування літературної мови на народній основі в науковому стилі. Його ж наукові праці – це еталон для вчених сучасної доби, приклад не лише глибокої компетентності в певній проблемі, а й стрункої логіки викладу, досконалого понятійного апарату, широкого використання наукової термінології. Термінолексика, вживана Іваном Франком, є не лише в його наукових працях, але і в публіцистиці, зокрема, в його журналістській практиці. У творах І.Франка знаходимо терміни із різних галузей знань: літературознавства, історії, політології, філософії, економіки тощо.

Він не тільки розробляв науковий стиль української літературної мови, він був одним із фундаторів наукового підходу до вивчення української мови. Письменники Західної України працювали в досить складних умовах. У той час велася не лише дискусія про право української мови на існування, спірними були і питання її структури, лексичної, граматичної, стильової, а також правописної нормалізації. Іван Франко якраз багато зробив для утвердження науково об'єктивних правописних норм.

Письменник як митець слова формувався в глибокій пошані до рідної мови. Народномовна стихія досить виразно виявлена в його творах – у їх проблематиці та жанровій специфіці, у доборі виражальних засобів. Поезія, проза, драматургія Франка дихають свіжістю народно-фольклорних образів: *червона калина, небо яснеє, широкі поля, мати щирая, думи вольнії, весна красная, плач сумний*. Досить уживаними є й діалектизми, які створюють неповторний прикарпатський мовний колорит.

Мова художніх творів І.Франка – це мова найвищої мистецької проби на рівні світових зразків. Вчитаймося у перлину української інтимної лірики – збірку "Зів'яле листя". Вишукані образні прийоми, несподівані епітети, порівняння вражають і чарують душу:

Шось щемить в душі, мов рана:

Се блідая, горем п'яна,

Безнадійная любов.

Як загублену любов, несповнене бажання,

Невистіваний спів, геройське поривання,

Як все найвищеє, чим душу я кормлю,

Як той огонь, що враз і гріє й пожирає.

Як смерть, що забива й від мук ослобоняє, –

Отак, красавице, і я тебе люблю.

Твої очі, мов криниця,

Чиста на перловім дні,

А надія, мов зірниця,

З них проблискує мені.

Від ніжно-ліричних образків до філософських узагальнень та різких сатиричних нот коливається тембр Франкової поезії, в якій можна виділити якнайширші пласти словесно-виражальних засобів. Письменник увів у літературну мову того часу нові для неї групи лексики, зокрема, виробничо-професійну, філософську, абстрактну, наукову: *нафтарня, кельня, цезезина, вартість, диференціація, дефініція, акустика, конверсація, приватна власність*.

Творчість Франка – це поклик до добра й волі, це глибока віра, що в Україні "постане правда, вічна і жива".

Унікальною сторінкою української літератури є творчість Лесі Українки. Письменниця значного творчого діапазону, визначний майстер поетичного слова, вона поклала своє життя на вівтар боротьби за кращу долю рідного народу, за його волю й щастя.

Мужня й ніжна поезія Лесі Українки, її досконала, світового рівня драматургія, динамічно-пристрасна публіцистика, глибока літературно-критична творчість стали непересічними духовними цінностями українського народу.

Відома Франкова характеристика її творчості "Від часу Шевченкового "Поховайте та вставайте, кайдани порвіте" Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини" визначила місце Лесі Українки в історії нашої літератури та літературної мови.

Щедро обдарована природою, вона самоуком здобувала освіту. Не зашорена схоластичною школою, Леся Українка стала чи не найосвіченішою жінкою свого часу. Новаторська художня творчість письменниці збагатила ідейно-тематичну й образну систему української літератури, її поезії, драматургія сповнені пристрасті та емоційної наснаги, геніального чуття слова, стали гордістю нашого письменства.

Волелюбний дух родини Косачів-Драгоманових проявився в поглядах на світ, суспільство, на своє місце у ньому Лесі Українки, яка до болю любила рідний край, народ, що мав "орлині крила за плечима", але закутий був у кайдани. І своє пристрасне слово вона несла рідному народу. Словесний образ України в її творах вимальований рельєфно, зримо. Це – "бездольна мати", край, де "палають страшні, незагойні . рани". Палаючи любов'ю до рідного краю, його минулого і майбутнього, Леся Українка ставить своє слово, мовотворчу діяльність на службу народові. Душа її болить, шукаючи відповіді на питання,

Чом же свого Єремії не має

Наша зруйнована воля?

Поетеса розвинула такі основні стилі української літературної мови, як художній, публіцистичний, науковий. В її творах взаємодіють різностильові лексичні елементи, активно використовуються загальнонаукові, філософські, мистецтвознавчі терміни. Це був подальший крок у розбудові стильової багатогранності української мови.

Грунтовні знання світової культури, мистецтва, літератури, історії дозволили Лесі Українці вводити у свої твори образи й сюжети з історії різних часів, репрезентуючи, як правило, оригінальні авторські переробки. В українську літературну мову письменниця ввела лексику і фразеологію біблійного походження: *терновий вінець, плач Єремії*. Обізнаність із класичною літературною спадщиною,

різнобічна ерудиція поетеси живили її лірику філософським відчуттям навколишнього світу, вічних пошуків істини, що й зумовило добір відповідних лексичних засобів:

*Шука Месію Ірод в Палестині,
І ллється кров, як навесні вода.*

Глибоко знаючи античну культуру, письменниця освоювала її засобами рідної мови, збагачуючи українську літературну мову новими словами й образами.

Слово Лесі Українки шире, позбавлене зайвої патетики і надмірної риторичності. Любов до народної пісні виявилася не лише в діяльності поетеси як фольклориста, а й у філігранному використанні мовно-стилістичних засобів усної народнопоетичної творчості. Один із улюблених прийомів Лесі Українки - стилізація поетичних творів під народні пісні:

*Як приверне к бережечку,
Човничок прив'яже, –
Уклониться дівчиноньці,
"Добривечір" скаже.*

*Та ще квіти не посохли,
Рута зелененька,
Не журися, дівчинонько,
Ще ж ти молоденька.*

Фольклорний характер мають вживані в поезіях Лесі Українки традиційні народнопісенні сполучення *темний гай, вітер гуляє, темна хмара, синє море, сира земля*. Цих же традицій сягає захоплення письменниці похідними одиницями із широкою гамою суфіксів, що надавали словам значення пестливості, зменшеності: **-еньк, -оньк, -есеньк, -ечк, -енц:** *яснесенький, тихесенький, бережечок, дівчинонька, човенце*, а також використання спарених слів чи сполучень із прикладками: *час-пора, туга-журба, срібло-злото, думати-гадати*. Перлина Лесиної творчості драма-феєрія "Лісова пісня" ілюструє найменування персонажів дохристиянської української міфології. Тут є Мавка і Водяник,

Перелесник і русалки, потерчата і злидні. Органічно вплетені у мовне золоте шитво її творів діалектизми, застосування яких зумовлене перш за все потребою індивідуалізувати мову дійових осіб: *длявся, нехтолице, набіл, ви-те* (замість **ви**).

Леся Українка як письменник-новатор творчо використала народнорозмовну мову, збагативши її словесними елементами, що сягають книжних джерел, іншомовними запозиченнями, інтернаціоналізмами. Лексичні одиниці різних тематичних пластів, нові смислові та образно-виражальні можливості слів, актуалізовані поетесою, та нова фразеологія розвивали українську літературну мову – індивідуально-поетичний світ Лесі Українки складний і багатогранний. Введення його до контексту літературного процесу сприяло збагаченню української літературної мови, було важливим, незаперечним аргументом її повноправності, її невичерпних потенцій і, зрештою, її авторитету.

Наприкінці XIX ст. в українську літературу увійшов Михайло Коцюбинський. Оцінюючи один із циклів малої прози письменника, Іван Франко підкреслював, що Коцюбинський виявив себе наскрізь "новочасним чоловіком, перейнятим високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя. Отим-то його оповідання, даючи нам образи не торканих досі українським пером околиць і відносин, дають нам разом з тим високе естетичне вдоволення як твори справжнього таланту і як впливи симпатичної і високо розвитої душі". Така оцінка цієї неординарної постаті є цілком заслуженою і об'єктивною, бо в історію української літератури Михайло Коцюбинський увійшов як спостережливий і чутливий митець, прекрасний художник слова. Мовна творчість прозаїка була значним явищем, що розвинуло виражальні засоби рідного слова, тим самим визначивши місце Михайла Коцюбинського в історії української літературної мови.

Працюючи, як і багато інших письменників тієї доби, в умовах жорстких заборон української мови, Михайло Коцюбинський вірив у животворне оновлення соціальної ситуації, що розкрилить духовність рідного народу, його мову. В одному із своїх листів, який тепер сприймається як письменницький маніфест, творче кредо, Коцюбинський підкреслював необхідність творення літератури на зовсім нових засадах, наголошуючи, що красне письменство

повинно бути звернене до різних суспільних верств, до опрацювання тем філософських, соціальних, психологічних, історичних.

Усе своє творче життя письменник працював над втіленням цих принципів не лише на літературному, а й на мовному рівнях.

Суттю, першоосною його творів є стихія народного мовлення. Особливо виразно вона виявляється в оповіданнях про дітей, у творах селянської тематики. Мова, чиста і проста, зоріє красою, прозорістю і легкістю. "Та так тільки справжній художник може писати!" – захоплено вигукнув Панас Мирний після читання "Хариті".

Перлини народнопісенної образності й фразеології прикрашають ранню творчість Михайла Коцюбинського: *в хаті, як у вінку; повні вуста; думати думу; високі чорні тополі; голодна смерть; сонце вже повернуло на вечірній пруг*. Стримана манера розповіді, ретельний підбір словесних компонентів створюють ніжно-поетичну пластику живопису. Майстерним використанням художніх прийомів автор доводить невичерпні можливості рідної мови:

Займався тишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялися червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, випливало з-за краю землі та оберталось блискучими хмарками, що спахнули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Деревя одягнені в легеньку одежу з срібного інею, облились делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавалися вони делікатними рожевими тіннями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому рипливому снігу стелилися довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тіннями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою. Ранок дихав морозом.

З пошаною ставився Михайло Коцюбинський до народного мовлення, доречно використовував простонародну лексику, етнографізми, діалектизми. В оповіданнях молдавського циклу, творах з життя татар знаходимо такі вузькодіалектні слова: *коптьор* "піч", *джок* "назва танцю", *фередже* "плаш", *муедзин*

"духовна особа". Ці діалектизми не є надмірними. Вони глибоко органічні, бо відтворюють сторінки життя того чи іншого регіону, індивідуалізують мову персонажів.

Справжнім літературним шедевром стала повість "Тіні забутих предків" - твір високої поетичної краси, гімн життю й любові. Тут звучать пісні, легенди і перекази, незвичайна фантазія народу ніби переплітається з реальним життям і щоденним побутом гуцулів:

Знав, що на світі панує нечиста сила, що аридник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувати байки і молитви про потопельників, які по заході сонця сушать біле тіло своє на каменях в річці.

Опоетизовуючи народну, діалектну мову, Коцюбинський не зловживає говірковими мовними елементами. Діалектизми використані з надзвичайним чуттям міри і літературного смаку. Деякі із регіональних слів увійшли до загальноновживаної лексики: *легінь, коломийка, плай*.

Дослідники мовної майстерності Михайла Коцюбинського вказують на тонкий психологізм автора, його вміння досконалим і точно передати щонайменші порухи душі, людські почування. Прийоми психологізації, чи не вперше в українській літературі застосовані письменником, мали різні мовно-виражальні засоби. На синтаксичному рівні це повтор, обірвані, напружені речення, градація однорідних членів речення, діалоги, введення в контекст питальних речень, невласне пряма мова. Ось епізод із новели "Цвіт яблуні":

Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук – і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь або хтось раптом скрикне – й обірветься життя. Я прислухаюся. Ні, дім не спить. У ньому живе

щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце і б'ється живчик. Я знаю – то тривога .

Використовував письменник й іншомовну лексику різних тематичних груп: *сентиментальний, містерія, імпульс, дисгармонія*, – засвідчуючи, що об'єктивні процеси розвитку української мови, її взаємодія з іншими європейськими мовами проєктуються й на мову художньої літератури.

Провідними рисами творчої манери Коцюбинського є майстерність живописання словом, імпресіонізм у словесному живописі, глибина чуттєво-образного сприймання світу, об'ємність асоціацій митця, спрямованих на різні види мистецтва.

Об'єднуючи різностильові, різнотематичні компоненти загальнонародної мови і запозичення, активізуючи образні можливості слова, Коцюбинський виводив українську мову на загальноєвропейські обшири культури. Психологізм його творів, їхнє гуманістичне спрямування знаходили своє вираження на рівні слова.

Історія української літератури – це й історія української літературної мови як відшліфованої, унормованої загальнонародної мови. Піднісши своїм талантом українську літературу до рівня літератур найбільш розвинених народів Європи, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Іван Франко збагатили своєю творчістю і українську літературну мову на народній основі.

ПІСЛЯСЛОВО

Ласкавий читачу!

Разом ми оглянули історію нашої рідної мови від найдавніших часів до сучасного стану в різних аспектах цієї проблеми. Предмет кожної оповіді вартий бути об'єктом окремої книги, бо історичний погляд на динаміку розвитку української мови, становлення її структурних елементів та особливостей формування літературної мови відкриває все нові й нові перспективи пізнавально-дослідницької діяльності.

Усі складники нашої мови (фонетика, морфологія, синтаксис, лексика, фразеологія) мають давню історію, їхнє коріння – у праслов'янській мовній спільності. Українська мова ще в сиву давнину формувала свої типологічні ознаки, які робили її самостійною мовою, а не діалектом іншої, її специфічні характеристики виразно виявляються і в звукобудові, і у формах словозміни, і в особливостях синтаксичних конструкцій, у неповторності лексики й фразеології.

Давнє походження нашої мови підтверджує не лише аналіз окремих її компонентів, а й наявність аналогів у мовах інших народів. Українське слово збереглося ще з дохристиянських часів, що промовисто засвідчують фольклорні джерела.

Українська національна мова за багато віків свого існування विकристалізувала таку довершену свою форму, як літературна мова, її витoki – у найдавніших пам'ятках Київської Русі, у грамотах і полемічних творах, літописах та інтермедіях, різностильовій художній літературі, у науковій книзі, у граматиках і словниках. Не трояндами, а тернами нерідко проростала її дорога. Заборонена і переслідувана у власному домі польськими шляхтичами, католиками-єзуїтами, царями-самодержцями і їхніми посіпаками-чиновниками, а також нищителями вже нової доби, вона піднімалася з колін, щоб повнокровно буюти запашною квіткою серед інших мов світу.

Живе наша мова. Рубана й нищена, руйнована й переслідувана, проростає палким словом Шевченка, поезією, ув'язненою у зовсім ще недавні часи в "спецхранах", живе, тендітна й могутня, сильна й ніжна, вразлива до кривд, але й стійка в опорі цим кривдам, вічна в народній пісні, в щирій молитві. Як ніколи, напевно, потребує вона сьогодні нашої любові і захисту. Захисту від байдужості нерозумних дітей своїх, чужинської зверхності, агресивного неуцтва. Давня, як синє небо над золотом українських хлібів, поволі відступає від кількасотлітньої прірви винищення, що загрожувало їй. Воскресай і воскресни з непам'яті, наша мово, мати наша єдина, без тебе ми сироти безталанні.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

- блг. - болгарська
- блр. - білоруська
- д.-в.-нім. - давньовісхньонімецька

д.-інд.	- давньоіндійська
д.-ірл.	- давньоірландська
д.-прус.	- давньопрусська
лат.	- латинська
лит.	- литовська
п.	- польська
прус.	- прусська
рос.	- російська
слвц.	- словацька
с.	- сербська
укр.	- українська
ч.	- чеська

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ЧИТАННЯ

- Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т.2: Українська мова. – К.:
Наук, думка, 1977.
- Воропай Олекса. Звичаї українського народу: Етнографічний нарис. – Мюнхен:
Українське видавництво, 1958.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913.
- Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989.
- Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук, думка, 1983.
- Истрин В.А. Развитие письма.– М.: Изд-во-АН СССР, 1961.
- Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. – К.: Обереги, 1992.
- Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук, думка, 1993.
- Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – К.: Либідь 1995.

- Огієнко Іван. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу.— К., 1918.
- Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра. 1992.
- Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991.
- Україно, нене моя: Сповідь: поезії, писанки: Зб./Упоряд, та прим. О.Є.Шевченка. – К.:Веселка. 1993.
- Етимологічний словник української мови. – К.: Наук, думка, 1982 –2007. –Т. 1 – 5.
- Словник староукраїнської мови XIV –XV ст.: В 2-х т. – К.: Наук, думка, 1977. – 1978.
- Словник української мови в 11 томах К.: Наук, думка, 1970 –1980.

ЗМІСТ

Вступ

1. Родина близька і далека
2. Нев'янучій прадавній мови цвіт
3. Мова древніх книг
4. На камені, пергаменті, бересті...
5. Від малюнка до літери
6. Як звучало давнє слово
7. Про однину, множину, двоїну і ще про деякі граматичні правила давні і нові
8. Як змінювався синтаксичний лад української мови
9. Древній океан слів
10. Скарби народного досвіду
11. З уст матері, з серця коханої

12. Як перлина багатоцінна
  13. Закріпачене слово
  14. Сяйво освіти і книги
  15. Золоте слово "Слова"
  16. Нетлінні скарби духовності
  17. Великий сміхотворець
  18. Я на сторожі коло їх поставлю слово
  19. Велети духу і волі
- Післяслово
- Умовні скорочення назв мов
- Література для читання